

पण्डितजीवन
श्रीजीवनन्दविद्यासागर वि, ए,
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् ।

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यासमवलम्ब्या

, पण्डित कुचपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तमेव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

चठ संस्करणम् ।

कलिकातानगख्याम् ।

“सिद्धेश्वर यन्त्रे”

मुद्रितम् ।

RMIC LIBRARY	
Acc No.	74786
Class No:	618 v15
Date	21.3.95
St. Card	Sky
Res.	Sy
Res. Card	Sy
Check-out	Sy

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, प्रान्नेयपुराणं, प्रार्थ्याविलासः, उदयनचरितं,
 उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रमः,
 कपूरमञ्जरौ, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः,
 कुमारसम्भवः कुवल्याश्वचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्य-
 रावणः, केलिरैवतकं, क्रीडारसातलं, गृहवृक्षवाटिकाः, चण्ड-
 कौशिकः, चन्द्रकला, छलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः,
 देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म-
 वती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्प-
 माला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्,
 बालचरितं, विन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरत-
 शास्त्रं, भिच्चाटनं, महाभारतं, मायाकापालिकं, मालती-
 माधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, मुद्राराक्षसं मेनका-
 हितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः रघुवंशः, रङ्गदत्तं,
 रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, राम-
 चरितं, रामायणं रामाभिनन्दः रामाभ्युदयः, रैवतमदनिका,
 लीलामधुकरः, वालिवधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं विलास-
 वती, वीरचरितं, वेशीसंहारः, शर्मिष्ठायायातिः, शाकुन्तलं,
 शारीरकमौसांसाभाष्यश्याख्यानं, शिशुपालवधः, शृङ्गारतिलकं,
 समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीववधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृत्नामानि ।

अभिनवगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्यः,
 कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, दण्डी,
 धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिकारः, पुरुषोत्तमः, भट्टहरिः, भोजः,
 महिमभट्टः, मुनिः, मुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वक्रोक्ति-
 जीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः, व्यक्तिविवेककारः,
 श्रीमन्नोचकारः, श्रीवियजरन्मौसांसकः ।

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

आचारभे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्-
याधिरहिततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणस्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां प्रकटयितु-
मरणिं कां यन्त्रकदाचदे यन्त्रः इति । यन्त्रस्य मन्त्रावाक्यविशेषस्य आरम्भे
रम्यप्राक्काले वाद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मन्त्रावाक्यपर्यायपर्यायवाच्यदिव्यं लक्षणा,
प्रथमः यन्त्र मन्त्रावाक्यधीरव्यवहितत्वबीधः । केचित् तु आरम्भे भाविनि सती-
त्युक्तः तत्र तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे भाविनि सती-
त्युक्तः प्रागभावाभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचारपरम्परापरिप्राप्तस्य
भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमन्त्रावाक्यस्यापि चट्टवारा
प्राक्कालीनताबीधत्वधीरव्यवहितत्वबीधीऽकिञ्चित्कर इति वाच्यं तस्य प्राक्कालीनत्व-
मपि किञ्चित्करमात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकौमुददुरदृष्टाभाववारा प्रारिप्सितस्य
परिप्राप्तः परिप्राप्तिः परमवचनपर्यायानुष्ठानं तत्कालीनं यन्त्रकृतिरिति शेषः ।
यानि चट्टवाराः वाक्यकलाकामप्रासादीनि च तदधिकृततया तद्वचन-
वाग्देवतायाः सरस्वत्याः साम्मुख्यम् आराधनेन स्वार्थसाधनानुसूचकमाधत्ते
ति । अत्र प्रथममवतरणिकायां "रामः स्वयं वाचते" जीवानन्दी रावच रथादिव

शरदिन्दुसुन्दरकविञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।
अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १(ख)

क्रात्यनिकं मेदमुरीकृत्य, चमया अस्मत्कर्तृत्वेन उत्तमपक्ष एव स्यात् । न च
वृत्तिकारकारिकाारयोवांस्वो मेद इति बाध्यं रसस्वल्पं निक्षपयिष्याम इति
प्रतिज्ञातुं कर्तारस्य कारिकाया रसनिक्षपणमसङ्गतं स्यात् ।

प्रतिज्ञातुं विचारस्य कारिकायां रसोपापेयस्य च विचारः ।
(ख) शरदिगिति । सा वेदान्तप्रसिद्धा सद्य एन विख्याता वर्तमाना वा
(जकारो विष्णुहृष्ट इत्येकाराक्षरीयात्) गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि तत्तु-
माना सती ततोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् चार्थान् वाच्यलक्ष्यतात्पर्य-
व्यञ्जकपान सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु ।
यदा सन्ततमिति तम इत्यस्य विशेषणं निविडमिति तदर्थः । सा कौटुम्भी ? शर-
दिन्दोर्निब सन्दरी अतिविश्रवा रुचिर्दोर्तिर्यस्याः सा तथा । शरदिन्दुरपि तमः
ध्यानं विनाश्य चार्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्मयाधिष्ठितत्वव्याख्यापनाय
गिरा देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी दर्शा मम गिरामर्थान् चेतसि
ज्युतिस्तुगां हृदि प्रकाशयतु । सा कौटुम्भी ? शरदिन्दुसन्दरः शिवः तम रुचिर-
मिलापी यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् । एतत्पदे वाङ्मयाधिष्ठिततवेति कर्तु-
विशेषणम् । वाङ्मयाधिष्ठितः गुरुकृदिति तदर्थः । अवादेवताया इति शीपनीय-
देवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया शीपनीयत्वमागने सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः
यवर्णं चेतसि वर्तमानेत्यनेन मन्त्रं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधने-
नमीकृतं तस्य विज्ञाभावहारा प्रारम्भितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विधिष्टं यथा
निष्ठापस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव ज्ञान्योपासनस्य फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्मलोक-
प्राप्तिः । तदुक्तं, “सत्यामुपासने ये तु नियतं शंसितव्रताः । त्रिधूतपापास्ते याति
ब्रह्मलोकसमानुषम्” इति । यदा निर्बन्धेन इति विज्ञाभावहारेत्यर्थः । अभावश्च
बुद्धयश्चसुखमाश्वादी भवस्य यावत् अत्यन्ताभावपक्षे अत्यव्यतिरेकानुविधाधित्वपक्षे
कालत्वमाहाय व्यापारत्वनिर्वाहः परममते सर्वत्रैव विधिष्टफलवत्तन्मिथ्यसंशय-
वृत्ति सर्वे समस्तसम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्व-
मिति (ग) ।

काव्यरत्नान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादत्याध्यामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्र-
तीतेव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रहृत्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्मिन् प्रक्रम्यमाणस्येत्यर्थः । काव्याङ्ग-
तया काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया काव्यफलैरेति धान्येन धनवान् इतिवत्
अभिदे दंतौथा काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दशपौष्मासाङ्गानां प्रधा-
आदीनां दशपौष्मासफलमेव फलवत्त्वं तथास्यापौति भावः । ननु प्रधायादी-
मानङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथासु प्रकृते तु
आस्त्रस्य काव्यगुणदीवादिज्ञापनापचीयत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारासम्भवात् कथं
तस्याधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कतिञ्चिन्नान्यतरविषयतया
इति अवासीपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । ननु अस्य चतुर्वर्गाति-
रिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फलवत्त्वमित्यव-
धेतीः प्रशस्तार्थत्वेनादृक्कटफरपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र
लोकानां साभिमिश्रप्रज्ञासंविष्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति ।
चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षा एव फलं सुखाद अनानासात् अप्यपि सुकुमारमतीनाम्
अपिना परिणतबुद्धीनाञ्च एवकारिण वेदशास्त्रन्यवच्छेदः यत इति काव्यादिस्य
विशेषणम् । एवञ्च प्राचीनसम्मतं गौरसकाव्य चतुर्वर्गसाधनत्वात् न निरूपणीय-
मिति फलितम् । तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति
सम्भूतसाधारणं रूपम् इतरव्यावर्तकी धर्मः लक्षणमित्यर्थः निरूप्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्ह्येति । रामा-
दिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गज्ञानेन पिताम्नापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्माद्यकाममोक्षेषु वै चक्षुष्यं कलासु च ।

करोति कौर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिषेवणमिति ।” (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवत्कारायणचरचारविन्दस्त्वादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । धर्मप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

आदिवत् रावणदिनेक परदारदृष्ट्यादौ न प्रगर्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं विहितं कर्म अकृत्यं निविष्टं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषी तयोरेकपदेनैकजनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि कर्तव्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामी धर्मोदर्थं च कामसंख्यादिकरणात् । विहितकर्मफलत्वात् निविष्टाननुष्ठानाज्ञापवर्गः । “मुक्ताः कर्मफलत्वात् ज्ञानमाप्नोति नैष्ठिकीम्” इति करणात् व्यापारे व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति व्यापार्य धर्मोद्दिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तमिति । धर्माद्यकाममोक्षेषु तदुपायेषु वै चक्षुष्यं विशिष्टज्ञानं कलासु दुर्व्ययीताद्विषयुः प्रष्टव्यकारणेषु साधुकाव्यस्य निषेवणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कारणाभावात् धर्मोर्दि प्रति तु अन्यथासिद्धिर्मेवेत्यत्र आह किञ्चेति काव्यादिति प्राप्त्यन्तुत्पत्तिनाम्नेति । तयो गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिकल्पनं तदुद्देश्येयं एवञ्च काव्यान्तरफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः रचितः सम्यक् तादृशेन ज्ञातः अत्र वाकारी बोद्धव्यः इत्यादिवाक्येभ्यः । सत्तुकाव्यकृतिज्ञानादन्तरका धर्मसंयत्नत्वं श्रूयतेति भावः । प्रत्यक्षसिद्धेति धर्मिसादिना कर्मणा धर्मप्राप्तिर्लौकिकप्रसिद्धेवेत्यर्थः । कामप्रप्तिश्चेति काव्येति इति कामी विषयमीनः तस्य प्राप्तिः । “धर्मोदर्थं सतः कामः काव्यात् सुकचमुन्नतिः” इति करणात् । एतज्जन्तेति काव्यजन्तेत्यर्थः । धर्मज्ञाननुसन्धानादिव तदधीनोपनिषद्योरर्थकामोद्देश्येति ह्यन्वयवर्णना काव्योक्तिः तयोरेकपदमाह ।

नोरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यत्नः करणाय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
स्योपादेयत्वमान्येपुराणेष्वप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अथकामथीरपि सयष्टः अननुसन्धानादपारमार्थिकत्वेन
साध्यत्वानङ्गीरयात् । मीचीपथीमिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्
दृढतरज्ञानजनकत्वात् ।

(ग) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिसत्तत्त्वदर्थानुष्ठानं तस्मै मीक्षप्राप्तिरित्य-
न्यासांशितादवश्यमेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि साक्षप्राप्तिरित्यभि-
प्रायेणास्वीत्यापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदः दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः
अग्न्यनुसामायर्वाण्याः शास्त्राणि मोक्षादौन । दुःखादेवेति सुखव्यवच्छेदः
पारथत्यबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखाच्च भवति । सुकुमारमतीनां तु दुःखा-
दापि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दाहः रसास्वादमुखपरम्परा । आपना पार-
थत्यबुद्धिसमुच्चयः । तथा च रसास्वादानां धर्मपि प्रवर्तमानस्य क्रत्याक्रत्यापदेशपथ्यवर्तनं
सत्काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः । ननु चतुर्वर्गायै प्रेषावन्तः वेदादौनमा-
दृत्य किमित्यनासवाक्यं काव्ये प्रवर्तन्तामित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । तर्हि
काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वलौकिकारि प्रयत्नचतुर्वर्गायमुद्यमः । काव्यात् तावत् रसादौ
दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदादिभ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्य-
पेक्षया काव्यादर इति सर्वं समीचीनम् । एतदेव लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति कटु-
केति । कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं सितशर्करा अतिशुभ्रगुडविकारविशेषः तथा उप-
शमनीयत्वं प्रतिकार्यत्वे । ततश्च काव्यस्य अनभिवाक्यत्वेऽपि धर्मादिसुखादौ
वेदानुसापकत्वेन प्राप्ताप्यसंवगम्यमिति भावः । काव्यस्य सधीककमुपादेयत्व-
मुपपाद्य बाष्पनिकं तदुपपादयति किञ्चेति ।

“कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥ (भ)

त्रिवर्गसाधनं नाव्यमिति च विष्णुपुराणे (ज) ।

“काव्यालापाश्च ये केचिद्भीतकान्धस्त्रिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति” ॥ (ड)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते, एतेनाभि-
धेयश्च प्रदर्शितम् । (ठ)

तत् किंस्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद-
दोषी शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः क्वापीति” ^{कारणमन्वयः} । एतच्चिन्त्यम्
(ड) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(भ) नरत्वमिति । लोके जगति नरत्वं मानवजन्म दुर्लभम् अस्तीत्यल-
भौमिधमस्थानी तस्याधिभमादिति भावः । तत्र नरत्वे क्वापि शस्त्रज्ञानं सुदुर्लभा
अतिदुष्पादा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचयित्वं दुर्लभं दुष्पा-
दम् । यदि कोऽपि विद्वान् कश्चित् एकं वी वा श्रीकौ रचयितुं शक्नोति किन्तु
काव्यधर्मं प्रवेतुं नैव शक्नोति । शक्तिः सामर्थ्यं काव्यरचयिष्यते इति
भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेक्ष्यः । ततश्च बहुतरपुष्पसापेक्षता काव्यशक्तेरिति
फलितम् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति । त्रयाणां वर्गः धर्मार्थकामा इत्यर्थः तस्य साधनं
लाभीपाय इत्यर्थः नाव्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति पूर्वोक्तान्वेति ।

(ड) पुनश्च काव्यस्वीपादिष्वलमाप्तेषु पुराणप्रामाण्यात् दृश्यति काव्यालापा
इति । ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दार्थव्याहाराः अस्त्रिलानि समवायि-
भीतकानि चङ्गीतयः विद्यन्ते इति श्रेयः एते शब्दमूर्तिधरस्य वेदमयस्य महात्मनः
विष्णोः नारायणस्य चन्द्राः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः ।

(ठ) तेन हेतुना अतुर्बर्गेष्वलसाधनत्वेनेति भावः । अभिवेकश्च कस्य वचसौ
अतुर्बर्गेष्वलमाप्तिरित्यनेन अनिश्चितं अकारात् प्रयोजनसम्बन्धवर्पीति भावः सम्बन्ध-
वान् प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावकम् इति ।

(ड) तदिति । अदीनो वक्ष्यमाणदीनवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणसुख-
शुभमिति क्वापि पुनः अनलङ्घ्यौ अलङ्घ्यारण्यौ वा अच्युतालङ्कारौ शब्दार्थौ

“नृकारो ज्ञयमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः ।
सोऽप्यत्रैव निवृत्तिं राक्षसकुलं जीवन्महो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गशामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः । (८)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्यामिर्ल-

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । केचित्तु शब्दार्थो-
भयपयोमतं कालस्थेत्याहुः तत्र, तथा सति शब्दमात्रप्रत्यक्षत्वे काव्यं शब्दोमीति
न प्रयुज्येत व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वाययप्रत्यक्षस्य कारणत्वात् । एतत्
लक्षणेति यावत् चिन्त्यं विचार्यं दूष्यमिति यावत् ।

(८) नृकार इति । रावणोक्तिरियम् । मे मम यत् अरयः शत्रवः वर्जने
इति शेषः अयमेव अरिसङ्गाव एव नृकारः निवारः विजोकाधिपतेर्विजितसर्गारिः
शत्रुसङ्गावस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय नृकारत्वेन आरोपः । तत्रापि तेषु
अरिषु सत्स्वपि असौ रामः तापसः तपस्विभक्षकस्य मम अरिरयमिति द्वितीयो
नृकार इति शेषः । ज्ञेयतिशयाख्यापनाय रामस्य अदःशब्देन निर्देश न तु
नास्तेति बोध्यम् । सोऽपि तत्राविधोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव न तु दूरे इति शेषः
राक्षसकुलं निवृत्तिं न तु निवृत्तं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि हि त्रि राक्षसान् नाश-
यति येन चमोऽस्मादिति भावः । रावणः जीवति अहो आश्चर्यम् एतादृशपरि-
भवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः । प्रबोधितवता प्रबुद्धेन बुधिर बोधने
इत्यस्य भीवादिकस्य रूपमिदम् । यदा प्रबोधितं प्रबोधनमस्यासीति तथोक्तेन
जागरितेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि कार्यं साधितमिति भावः । शक्र-
जितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः धिक् धिक् इन्द्रजितापि न किमपि
कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि इत्यर्थः । स्वर्ग एव शामटिका चन्द्रयामः
अस्याहो टीप्रत्ययः । तस्मा विस्तृण्ठनेन उषा उच्छूनैः बलदपितैः इत्यर्थः एभिः
भुजैः बाहुभिः विभ्रत्या इति शेषः किम् ? निष्पयोजना इमे बाहुव इत्यर्थः ।
शामटिकाविमोहितं इति, सुखान्धैर्यं हि नः सजौ सतततयाः शक्रोऽस्य विमोहितमिति
लक्षणात् ।

(९) विधेयाविमर्शः । विधेयस्य साध्यस्य अपिमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः

अश्लेषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाण काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किं तर्हि । सर्वमेव काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गोक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ण) । यदुक्तं ध्वनिकृता ।

स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य न्यङ्कारस्य अनुवाद्य-
मनुक्तेव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तनयेन रचनावेपरोह्यात् अप्राधान्यं निर्देशः । तथा
स्वर्गोद्यानाटकेत्यत्र वृथात्वं विधेयं समासे गुणोभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिकार इति
विधिवी विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः । इष्टापत्तौ दोषमाह प्रत्युति । प्रत्युत वेप-
रीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादाधक्यमत्कारित्यङ्गत्वतया वाच्यातिशयनि व्यङ्गे । ध्वन-
कात् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता ।
अत्र ईर्ष्याभ्यासबाधनेन रूपस्य निवेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्व-
मशङ्क्यम् । तस्मादुक्तदोषसङ्गवेऽप काव्यत्वाङ्गाकारात् अव्याप्तिः लक्ष्ये लक्षणा-
गमनरूपा लक्षयस्य निरुक्तकाव्यलक्षयस्य दोषः । अंशाभ्याम् उभयतः दुष्टादुष्ट-
भावाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यङ्कार इति पश्यम् । श्रुतिदुष्टादयः
आदिशब्दात् अगुटत्वादियद्वचम् । तथाहि तमेवायमवगच्छ इत्यर्थः । काव्यात्म-
भूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मता प्राप्तत्वं रसस्य वस्तुमात्रस्य
शङ्कारादिद्वयस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षाभावाद्यकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टत्वादानां (दोषत्व-
मपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते) । ननु दोषाः सर्वदेव दोषावहः ते कदाचित् न
दोषावह इति कथमित्याशङ्क्यम् अन्येति । अन्यथा वेपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः
श्रुतसंस्कारादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्धारणं
न स्यात् न भवेत् । रसोपकर्षकत्वमात्रेणैव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति यदा
तु रसोपकर्षकत्वमिति कथं उक्तमिति तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्यदोषाः ।
श्रुतसंस्कारादयस्तु सर्वदेव रसमपकर्षकत्वमिति ते नित्यदोषा इति, भावः । अथ तु

“श्रुतिदुष्टादयो दीषा अनित्या धी च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारि ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत् एतदपि काव्य-लक्षणेऽप्याश्रयम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमोशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदङ्गं श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (क) । उक्तञ्च ।

विधेयाविमर्शदोषः रसापकर्षकतया सर्वमेव पश्यं दूषयन्तीति भास्वाङ्गिकेति फलि-
तम् । उक्तमर्थे प्रमाणेन द्रष्टव्यं तदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका दीषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यङ्ग्यप्रधाने शृङ्गारि एक हेयाः त्याज्या इति उदाहृताः । उक्त एवकारो ध्वन्यवच्छेदकः तेन रीद्रीशदिरसे उद्धतस्य वक्तुः श्रुतिकटादिकं गुण एव एतच्च उत्तरकं स्फुटीकृतं सम्भूतम् ।

(क) ननु शब्ददीषाणां तेषां रसापकर्षका दीषा इति दीषसामान्यलक्षणप्राप्त्यै परस्परया समदूषकत्वं त्वयापि वाच्यमत आह किञ्चेकमिति । एवं श्रुतिकटादीनां परस्परया दोषत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम् । अत्रेष्टाफली निर्विषयकमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्तमन्यतम् । ननु यदि सर्वदेव-
दीषः सम्भूतः तदा ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह । ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरकविना निर्दोषे काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तस्मात्तत्वादिं दर्शयति तर्हीति नञ ईषदर्थेऽङ्गीकारे प्रत्यर्थः । सति सम्भवे इति तस्य उदीषाणां मध्ये ईषदोषावैक शब्दार्थौ काव्यमित्येकारथे सम्भवेदोष-
रहितताविषयः लक्ष्यते इति एतदूच्यते एतदपोति नञ ईषदोषरहितत्वमपीत्यर्थः । रत्नादीति आदिपदेन सुवर्णादिवच्च कौटानुवेधादीत्यदिपदेन मणिमत्तादिपरि-
हृतः परिहारी रक्षितम् । उदाहृतं विवक्षन् प्रकृतमुपादयति । न हीति । अत्र

“कीटानुविहरजाविसाधारण्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (द)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्व-विशेषणमनुपपन्नम् गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “यै रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्ष्यादिवृत्तात्मनः” इत्यादिना तनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपधारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् तथा हि तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्वयानुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमत्तो देश इति वक्तव्ये “शौर्ष्यादिमत्तो देशः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

रजादेः रजत्वं रजादित्वं व्याप्तुं व्यावर्तयितुम् ईशः समर्थाः । उपादेयतार-
तम्यम् उत्प्लष्टाद् वैलक्षण्यमपकर्षमिति यावत् तत्रत आत्मे काव्ये वर्तमाना अपि
श्रुतिप्रष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याप्तुं नेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं
मित्यनेनान्वयः ।

(द) अत्रार्थं प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति । कीटानुविहं कीटवत्, य रजादिः
तस्य साधारण्येन साम्येन यत्र स्फुटः, सुव्यक्तः रसादीनाम् आरपदन रसाभासादधी
गृह्यते । अनुगमः उपासकः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अत्यमेति
पाठे अदुष्टेषु इति तथैवार्थः । तथाचोक्ताव्याप्तितादवस्थानेनात्र बोध्यम् ।

(ब) ययम् अदीर्घाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं
दूषयति विज्ञेते । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेत्येव तदवस्थानस्य
स्वयं यै रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रातिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन
रसादिरसाव्यक्तत्वेन उपधारतः प्रत्ययस्या उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति
शेषः । तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्वयः तस्यापि तस्यापि व्यतिरेकः तदवस्थे तद्व-

स्वच्छको शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यवित्यभिप्राय इति चेत् ?
न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हि “काव्यस्य
शब्दार्थौ शरीरं रसादिबाह्या गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण-
त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटक-
कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कृती पुनः कापीति”
यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य ह्यर्थः “सर्वत्र मालङ्कारौ कचित्
तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति” । तत्र मालङ्कार-
शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
“वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च कचिद-
स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रलपाः ।

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रीडाः कदम्बानिलाः ।

अत्र तयोरेतद्विधायित्वात् सद्व्यवसायित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गुणोऽस्ति
तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो नास्तीति
व्यतिरेक इति । गुणवत्तेति गुणवत्तस्य सगुणवत्तस्य अन्वयानुपपत्तेः विना
रससंस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्भाविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वम्
उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपे लक्षणं तस्य आधायकत्वं
साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । इत्यादित्रित्यादिपदैश्च रसाभासभावतटाभासभावशान्ति-
भाषीदयमावसुन्विभावप्रवक्तव्यादीनां यद्वचनम् । गुणाः माधुर्योऽपसादाख्याः
वज्रमाषाः । ह्रीमाः युतिदृष्टत्वादयः । रीतयः त्रैलोक्यगौडीपाञ्चालीकाटीप्रभ-
तयः । अलङ्काराः अनुपासीपमादयः । एतेन वक्तव्यमाचक्षेणुना परास्तं निरा-
कृतम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । एतेन उक्त-
चित्तुना वक्रोक्तिः वक्राः विचित्राः कृतिः वैचित्र्यमित्यर्थः ।

सा चेवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविवेके
 रीवारोधास वेतसोतकृतले चेतः समुत्पद्यते” ॥ (प)

(प) य इति । रीवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति अस्तुकाया नायिकाया
 उक्तिरियम् । यः कौमार इति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव
 वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य वस्तुः सत्ता प्रतिपादिता । अत्रापि तत्तद्वति-
 कारचमसीत्यत आह ता एवेति । ता एव वासु तत्र क्रीडितं तत्तज्जातीयं इत्यर्थः ।
 उन्मोहिताभिर्बिम्बसिताभिः मालतीभिः पुष्पतन्त्रविशेषैः सुरभयः सौरभवाङ्मनः
 प्रशस्तम् जडं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूलो वङ्गन् वायुरित्यादौ वङ्गधातीर्गमनादृता
 प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्य मास्यम् । कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवासवः चैत्रे
 तस्यैव सद्भावादिति भावः । केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाता वनानिलानां
 प्रौढत्वेन वनवङ्गिभूतानां मास्योपलभात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढा इति व्याचक्रः ।
 तत्र, तथास्यै कदम्बपर्यन्तानुषावनस्य मिथुधीजनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव
 तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्धलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं
 व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्धलाभाय तस्य सार्धकत्वात् यथा रमणीकमनीय-
 कपोलवत् परिपीतपटीरसेरलसः । अयमस्ति पञ्चमरानुषरो नवनीपवनीधुवनः
 पवनः ॥ नवेति नवपुष्पितित्यर्थः । अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्धलाभिःपि विलक्षण-
 सौगन्धलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम् । सा चेव तदवस्थेव अस्मि भवामि वत्तं
 इत्यर्थः । तथापि तादृशसामयौसर्त्तुपि सुरतव्यापारलीलाविवेकी मिधुवनव्यापा-
 रविधानार्थं रीवायाः जमदायाः रोधसि तटे वेतसोतकृतले चेतः चित्तं समुत्प-
 द्यते तत्रैव विहर्तुमभिलषतीत्यर्थः । ग्राहूँखविक्रीडित इत्यम् । एतत् अस्तु टा-
 लकारत्वस्य उदाहरणं चित्तं विचायं दूष्यमित्यर्थः । अत्र हीति विभावना विना
 हेतुं कार्योत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिः सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य
 ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः सन्देहसङ्गरालङ्कारस्य किमत्र विभावना भवति वा
 विशेषोक्तिरित्येव रूपस्य अलङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उल्कापटायाः, पन्थाय-
 भावरूपकारणं विनापि उल्कापटारूपकार्यलक्षणात् किमियं विभावना, वा उल्कापटा-
 भावस्य कारणस्य पन्थादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उल्कापटाभावस्य अलक्षणात् विशेषो-
 क्तिरिति सन्देहः स्फुटतया प्रतिभाति । केचित् तु रीवातीरे कृतकक्रीडायाः नायि-
 कायाः सङ्गते सङ्गीं प्रयुक्तिरियं यः कौमारी अनूदानस्याया इतीति कौमारहरः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशीरोक्तिमूलस्य सन्देह-
सङ्गरालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदीपं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (क)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमयास्तम् । यत्तु ध्वनि-
कारोक्तौ “काव्यस्यात्मा ध्वनि”रिति तत् किं बलवत्तद्धार-
रसादिखल्वस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? तत्र नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
श्रेत् भोमिति ब्रूमः (व) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

“अत्ता एत्य निमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइं मह निमज्जहिंस” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहारः ? इति चेन्न
अत्रापि रसाभासवत्तयेव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

जार इत्यर्थः स एव हि द्वरः विलक्षणरतिसमस्तया अभिमत इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य
प्रधानत्वान्नालङ्कारतति काव्यप्रकाशकारीकौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरूप-
पतिगोचरत्वेन रसाभासस्त्रीय सन्धादित्याहुः तत्र व्यञ्जकाभावादुपपत्तेरभावात्
वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तृसादृशवैशिष्ट्ये प्रमाणाभावात् प्रसूत स एव
हि वर इत्यनेन उपपत्तिरतिरत्यन्तासम्भवलमुक्तम् । एतेन उक्तो हेतुना ।

(क) अदीपमिति । अदीपं दीपएत्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कृतं
सावधारितित्वं रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दश्च
विन्दति लभते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्दिष्टस्य सगुणालङ्कारस्य
काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदीपादिः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(व) ध्वनिकारीकं रूपयति यस्मिन् । काव्यस्य आत्मा स्वरूपाभावलो-
भनवैशिष्ट्यः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपीत्यर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ मन्त्रव्याप्तिज्ञः कष्टे
मित्यस्य लक्षणमिति । गुणवत् सन्निधानेऽपि कः क्वचित् सुदुर्मुर्कुरित्यादौ इत्यर्थः
अत्र किञ्चिद्गुणवत्त्वमस्ति व्यङ्ग्यम् । भोमिति लोकोक्तिरिति इत्यर्थः ।

याति" इति वाक्ये तद्व्यञ्जकं तदनुसरणं स्वभावतः प्राप्नोतीति काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् न । रसमत एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानहारेण । वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीकं राजपुत्रप्रभृतीनां विनियानं रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावकादिवदित्यादिकृत्वाकृत्यप्रवृत्तिमित्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) । तथा च आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति” । (म)

(स) अता इति । अता अत्र निमज्जति अवाहं दिवसे एव प्रलीक्य । मर्यादयः । रात्र्यान्धक ! अग्न्याशमावयोर्गिरिसङ्घासौति संकतम् । रात्र्यान्धकत्वेन कथितात्मानं प्रथितं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया चर्चुरिवम् । हे रात्र्यान्धक ! प्रथित ! अत्र अस्मिन् स्थाने अता ननु निमज्जति निमग्नः सतप्रभया इति वावत् स्तपितोत्थः न शङ्काकारचमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं मये इति श्रेयः । दिवसे एव दिनमध्ये एव प्रलीक्य प्रकवेच पञ्च वाक्योः ननु स न इत्यर्थः अग्न्याशो मा निमज्जासि । अत्र वस्तुसाधनसङ्काले स्वश्रव्यासावप्रवेष्टव्यं वस्तुनः एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । रसाभासेति रतेरुपपत्तिविषयत्वात् अत्र शङ्कारी रसः तत्रतः श्रेयः तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः । अन्यथा अत्र शङ्काराभासकपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाधायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः ईश्वर इति तथाच यथाकथञ्चिद्व्यङ्ग्यसङ्गादे न काव्यव्यङ्ग्य इति भावः । गीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमात्रं रसास्वादेति रसास्वादसुखानां पिण्डसमूहः तस्य दानहारेण रसातुभवकपसुखपरत्तराप्रदानेन इत्यर्थः । वेदशास्त्रविमुखानां कृतिभ्याम् तदर्थशङ्कासमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीकं सुकुमारमतीकं विनियानं विनियोगानां राजपुत्रप्रभृतीनां सुखीभूतव्यङ्ग्यैषु रसास्वादप्रधानेषु प्रधानं रसास्वादसुखोद्देशेन प्रवृत्तः काव्याधीनां कृत्यान्धत्वमहत्सिद्धिः एव पर्यवस्यतावधारणमिति भावः । चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(न) अवाहं अप्रियुराहं प्रमात्रलोभोपन्यस्तविषयेत्यादि । वाचं वेदमन्त्रं वेदमन्त्रं प्रमाणं यत्र तस्मिन् एवकारेण अस्मादिति प्रमाणम् । अत्र वाक्ये एव जीवितं प्राप्नोति ।

व्यतिथिरेकवाच्यत्वं “काव्यस्यात्मनि ध्वनि रस-
दिरूपे न कस्मिंश्चित्सतिः” इति ध्वनिकादेषाद्युक्तम् । “न
हि कश्चेदितिष्ठतस्तत्तन्निर्वाह्यात्मलाभः इतिहासादेरेव तत्-
त्वित्ते” इत्यादि । ननु तर्हि प्रवन्त्यान्तर्धर्माणां केवास्यपि
नीरसत्वां पद्यत्वा काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवन्-
त्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसैतेषां रसवत्त-
त्त्वाकारात् । यत्तु, नीरसेष्वपि गुणभिर्यत्तद्व्यवहार्यसद्भावाद्
दोषाभावादस्य इतरसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्य-
वन्धताभ्याद् जीव एव (घ) । यत्तु, वामनेनोक्तं “रीतिरात्मा
काव्यस्य” इति तत्र, रीतेः सङ्गटनाविशेषत्वात् । सङ्गटनायाश्च
अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्विशिष्टत्वात् (र) ! यच्च
ध्वनिकारिणोक्तम् ।

“अर्थः सङ्गदयस्याध्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानास्थौ तस्य भेदावधौ स्यती” ॥ इति ।

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनः” इति स्वयमन-

(घ) विनतिः विरोधः । इतिहासं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहस्य रचनेन
अत्मलाभः काव्यनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थेति यावत् इतिहासादेः
भारतादेः । तत्त्वित्तेः काव्यपदप्राप्तिरित्येव । तर्हि रसवत् एव काव्यत्वस्वीकारे,
पद्यरसादिगुणलक्षणं पद्यं नयच्च मित्रश्च तत् त्रिष्वेव व्यवस्थितमित्यनेन नयानामपि
काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपद्यानां स्वव्यक्तप्रतिपादकत्वसङ्गत्वेन रसवत्त-
व्यति भावः ।

(र) आत्मनीत्वं रूपवति वक्षति । काव्यस्य आत्मा रीतिः भेदादिति । तत्र
सङ्गटनाविशेषत्वात् रचनाभिदत्तत्वं सङ्गटनाया रचनाविशेषकं च अवयवसंस्थान-
रूपत्वात् चन्द्रमार्गा काव्यरीतिराज्ञा अष्टादशी संस्थानं समुचितकालेनैव व्यक्त-
तत्त्वात् ।

विरोधादेवापास्यम् (क) । तत् किं पुनः काव्यम् ? इत्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया
जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् ।
रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनेः

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्त्रीं

सज्जानम्बुमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (व)

(क) पुनश्च भनिकारोक्तं दूषयति यच्चेति । सहृदयानां सामाजिकानां
शाब्दः प्रसन्नमौढः वः चर्यः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निश्चितः तस्य
चर्यस्य वाच्यप्रतीयमानाण्यो अभिप्रेत्यव्यङ्ग्यमानानो उभौ भेदौ कृतौ कथितौ
इति । तत्र तबीर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्य वाच्यस्य आभिव्यक्त्य चर्यस्य आत्मत्वं सहपा-
धावकत्वं काव्यस्यात्मा भनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात् विसं-
वादात् एव अपास्यं निराकृतम् । य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा व्यव-
स्थापयति सा तस्य वचने आस्येति भावः ।

(व) तत् तज्ज्ञान उक्तमनानां सदोषत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति
कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रस्यते आस्वादयते इति
व्युत्पत्त्या रसग्रन्थेन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते । रसमुदाहरति
तच्चेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरक्षितं विलीक्य दृष्ट्वा बाला नवीदा
वधूः शयनात् उत्थायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वाङ्गेनेति भावः । शनेः मन्दं निःशब्दं
यथा तथा सत्याव निद्राव्याजं हसनिद्रासुपागतस्य सख्यं निद्रितस्य पत्युः
मुखं सुचिरं बहुवचनं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विश्रब्धं निःशब्दं यथा तथा परिचुम्ब्य जात-
पुलकां स्त्रीमांसां गण्डस्त्रीं पलुरिति शेषः बालीक्य दृष्ट्वा सख्यया नवम् मुखं
सज्जानां तादृशी सती हसता प्रियेण यथा चिरं चुम्बिता । अत्र शयनायोः किञ्चि-

अथ हि संशोभन्मृगाशब्दो रसः । भावो यथा महापात्र-
राघवानन्दसाम्निविग्रहिकाणाम् ।

“यस्मात्सीयत शस्त्रसौमि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधौशः पदे रोदसी ।

क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो-
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कक्षौचिदस्मै नमः” ॥

अथ भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपी प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगोमकण्डूयत कण्ठसारः” ॥

इत्यारं प्रियजागरणे भठिठि संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्त्वं जानरचहेतुशब्दानुपपत्त्यर्थं
विश्वम्भवं निशानिधयार्थं वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(श) भावमुदाहरति भावी बधेत्यादि । यस्य शस्त्रः मत्स्यलक्ष् तस्य सीमि
एकदेहे जलधिः समुद्रः असीयत सीमोऽभूत् । एतेन सीमावतारो दर्शितः । पृष्ठे
जगन्मण्डलम् असीयतेति सर्ववान्तेति । एतेन कूर्मावतारः प्रीकृतः । दंष्ट्रायां
दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे दितिसुताधौशः
द्विरस्त्रकशिपुः । एतेन वृसिंहावतारः कथितः । पदे रोदसी व्याघ्राद्विष्यौ
अजालीयतानिति वचनविपरिणामी वीरव्यः । एतेन वामनावतार उक्तः । क्रोधे
क्षत्राणां राजान्यानां नखः । एतेन भार्गवावतारः प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः ।
एतेन रामावतारः सूचितः । पाणौ भुजे प्रलम्बः नाम असुरः । एतेन कलावतारः
कथितः । ध्याने विश्वं जगत् । एतेन वीशावतारः प्रीकृतः । असी तल्लक्षरे अधार्मि-
काणां क्षेपणां कुलम् । एतेन कण्ठवतारः कथितः । कक्षौचित् अमिर्बचनीय-
स्त्वप्यस्य अक्षौ देवाय इति शेषः नमः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् । अथ भगवान्
परमात्मा विषयी यस्यास्तादृशी रतिः अनुरागः भावः भावमन्द्वाण्डः कृष्णारिणः
प्रजापानि देवादिविषया रतिश्चदुःखनाशः स्वायी च भाव इत्यभिधीयते इति
वस्तुमात्रवचनात् ।

अत्र हि सभोगशृङ्गारस्य तिर्यग्निषेयत्वादसामासः । एव-
मन्यत् (घ) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारे-
णैव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः
(स) । गुणादयः किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररौतयः ॥ ५ ॥

(घ) रसामासमुदाहरति रसामासी यथेत्यादि । मधु इति । वी रेफौ यस्य
वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या हिरेफौ भ्रमरः स्त्री प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः । अनुवर्तमानः
अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुमुममेव एकमहितीयं पात्रं तस्मिन् मधु पपी ।
कृष्णसारः मृगविशेषश्च स्पर्शेन प्रियस्पर्शसुखेन निमीलितार्चो मुद्रितनयनां मृगीन्
अकण्ठयत गावकण्ठयनेन सिधेवे इत्यर्थः । उपेन्द्रवज्राहतम् । रसामासः अनौचित्य-
ग्रहणी रस इत्यर्थः । शृङ्गारस्य उत्तमप्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्ज्ञातिगतत्वेन अनुत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमिति बीध्यम् । “अनौचित्यग्रहतले आभासी रसभावधीः”
इति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत् भावाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) मनु दोषार्था काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहार्यत्वेऽपि तत्स्वरूपज्ञानस्य
आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्पापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अपकर्षकाः लक्ष-
यितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां निर्वेदादीनाम्
आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिचयः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः स्वशब्देन स्वप्रतिपादक-
शब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथयन् इत्यर्थः तत्प्रभृतयः ।

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च “गुणाभिव्यञ्जकाः
शब्दाः रसस्योत्कर्षकाः” इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् ।
एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (४)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-
धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविस्तुतिरत्नाकरा-
ष्टादशभाषावारविलासिनोभुजङ्गसान्धि-
विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-
स्वरूपनिरूपणं नाम
प्रथमः परिच्छेदः ।

(४) गुणादीनाञ्छ उक्तेरिति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उक्तेरप्य रसोद्दी-
पनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्कर्षकेन
रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर
महाचार्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणप्रथम
परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

—३—

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य
एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वज्रिणा सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् ।
आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च ओतुर्जिज्ञासा-
स्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादी-
नामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धयिच्छेदः । बुद्धिविच्छे-
देऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरो-
च्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्य-
तयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोद्घातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्धांतुकूल-
चिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः । प्रकृतञ्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमुदाचारः ।
योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुतिङ्गलानि पदानि तेषामर्थानां प्रति-
पाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं सहाय इत्यर्थः । तत्तत्र
तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निष्पत्त्या पदार्थानाम् एकतरङ्गिणम् अपरपदाङ्गी-
ण्यः योग्यता इति क्लृप्तम् । आकाङ्क्षौ विद्यमानस्य वज्रिकरणकत्वस्य सीकाङ्क्षी
येन केनचित् सम्बन्धेन सहायवशात् वज्रिणा सिञ्चतीत्यादिर्वाक्यत्वप्रसङ्गौ तद्वशात्
तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणमवगतव्यम् । योग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति वज्री-
चक्षुस्त्व्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्ष-
त्वादि । प्रतीतिः पदार्थोपस्थितिः पर्यवसानम् अन्वयबीधजनकत्वेनेष्टाविरहः तविरहः
तदभावः । गन्धवमाकाङ्क्षापदस्य अभावबीधकत्वेन लक्षणापत्तिरिष्यत आह स
चेति । ओतुः जिज्ञासास्वरूपः ज्ञानेच्छास्वरूपः यतोऽभावभावः प्रतिधीमिच्छास्वरूप इव
न तु अविरक्त इति भावः । वज्रसा सिञ्चतीत्यादी पश्येति पदार्थस्य सिञ्चतीति

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तिवृत्त एव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) । उक्तम् ।

पदार्थेन अन्वयवीक्षणमेव श्रुतिरिच्छासम्भवेऽपि वीक्ष्यताविरहात् वाक्यत्वमिति वीध्यं प्रतिप्रत्यवसानञ्च कथितं स्वाभाविकत्वेन छविज्जनितान्वयवीक्षणकत्वेन भवति तत्राद्यमाह निराकाङ्क्षेत्यादि । अत्र गौरश्च इत्यादिप्रथमानुपदीप्यितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयवीधीऽप्युत्पन्न इति श्रुतिरिच्छाविरुद्धी जायते । अत्र अभेदसम्बन्धेन वाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन वाधविरुद्धपयोग्यतासङ्गावेऽपि न वाक्यत्वमिति वीध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छे मण्डिवधरतीति अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेजलमिति पदार्थेनान्वयवीधी सति सिद्धे कच्छे इत्यनेन श्रुतिरन्वयवीधेरिच्छाविरुद्धः । यदि पुनरुभयान्वयैच्छया प्रयुज्यते तदा नद्या इति काकाचिमोलकन्यायादनुवङ्गाया कच्छे इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीतवक्तृतात्प व्यस्य श्रुतिरुभयान्वयवीधेरिच्छासम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिनाह आसत्तिरित्यादि । बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च काखबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगि-पदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनात्स-रेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनाशङ्कम् । सङ्गतिः सम्बन्धनम् । द्वितीयं यथा, विरिर्मुक्त मणिर्नामिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् । ननु आकाङ्क्षावीक्ष्यते आत्मार्थधर्मो कथं पदीयधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्काह अत्रेति । आकाङ्क्षावीक्ष्यतयोः आत्मार्थधर्मत्वे यथाशङ्कम् आत्मधर्मत्वे चापि पदीयधर्मत्वं उपचारात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा आत्र स्वजनजनकत्वसम्बन्धस्त्रयीपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा वीध्या । आसत्ते-रपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात् एवैव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः महावा-क्यम् । वीक्ष्यताद्येनापि महावाक्यत्वस्वीकारे चक्षुषा गृह्यतां मनसं वर्तते इत्येतयोः भिन्नरूपवसति गृहीतं भुङ्क्ते इत्येतयोः तथा भिन्नहिनोचरितयोः चक्षुषा गृह्यतां घटी वर्तते इत्येतयोरेव महावाक्यत्वं स्यादित्यत्र आह वीक्ष्यतेत्यादि ।

174788

“साधुबोधप्रसादानामुपकारित्वमपेक्षितम् ॥

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संकल्प जायत” इति ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासपट्टमिति” । मन्त्र-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग) । पदो-
च्यो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥६॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकैति साक्षाद्गामेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कवटतपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनप्रविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(ग) उक्तार्थे प्रभासेन द्रवति सार्धेति । साधुबोधेन समाप्तानां निरा-
काराणां वाक्यानाम् अकारित्वमपेक्षया गुणप्रधानसहावेनाकारत्वा पुनः संकल्प
एकाग्रप्रतिपादकत्वेन निखिला एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते । साधुबोध-
समाप्तत्वं पदोच्यस्यापि बोध्यम् अन्यथा शून्यं वासपट्टं विधीक्ष्य इत्यादिनाम-
स्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्वनम् । वाक्याणां गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादिकले
तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

(घ) पदनिरूपणे प्रसङ्गसङ्कतिमुपपादयति पदोच्य इत्यसिद्धिः । वर्णाः स्वरस्य
स्वररूपाः प्रयोगार्हा ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विवक्षितः । अपदं जायते बहु-
व्रीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा इति
प्रातिपदिकस्य नाहः एतदुपलक्ष्यं धातोरपि तस्यापि केवलसाधुबोधिकादिति
बोध्यम् । वाक्यमहावाक्यीति व्यवच्छेद इत्यनेनान्यथः एवमवेऽपि । कवीरमि-
तार्थबोधकत्वात् विभक्तिरहितस्य विभक्त्यविधेयार्थातिरिक्तत्वेनैकत्वमिति
भिप्रायेणैव लक्ष्यम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारं विभक्ति-
मुपादानं व्यर्थं ज्ञातम् । साक्षाद्गामेति साक्षाद्गामात् अन्यवकीप्रधानत्वात् अन्य-
विधौ उदात्तां वाक्यानाम् व्यवच्छेद इत्यर्थः । अत्रापि कवीरमिताप्रधानां
समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न परत्वं निमित्तमित्याह । तत्र प्रयोगार्थबोध-
पदोच्यबहुलाभावाद्याहिरत आह वर्णा इति । अतः एकार्थबोधकाः

कवी वाक्यं च कवी च व्यञ्जयेति विधा मतः ॥१०॥

एषां सङ्ग्रहमाह ।

वाक्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षकश्च मतः ।

लक्ष्मी लक्ष्मनयोः माः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादभिधयाः
ऽभिधा । उत्तमवृत्तेन मध्यमवृत्तमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते

नोपकृतं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमिवाव्युक्तिर्येषोपकृतं घटमि-
त्यादिः कथं पदत्वम् ? "न च शक्तिमत्पदम्" इति मतामुदाहरिषु घटं घटत्विकं पदम्
अमित्यपरम् पदम्, अत्रहीः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनानन्वयतां येषोपकृतमन्वयमिति
नाय, तथा सति घटमित्यादिः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न चेदुपापत्तिः, एव सति
यस्य वाक्यरूपं विष्ठीक्यत्यादि यद वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं ज्ञातुं, तस्मा तत्रा-
त्रिषवाक्यसमुदायत्वेन मन्वावाक्यतयेवीदाहर्तुमुचितत्वात् । न च प्रत्ययार्थातिरक्ता-
तमित्येवार्थोपकृतं विवक्ष्योयमिति वाच्यं तथापि अनेदसम्भवेन नोक्तायान्वयो-
त्त्यादिबोधकनीलोपलभित्यादिपदेषु मुख्यार्थात्तितवीधकेषु वाच्यकत्वे चादि-
पदेषु च अन्वयान्तरमुद्धारत्वात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे चोरीदधी वसतीत्यादी पदनव-
क्रिष्टत्वादीवीदाहरणसङ्गतं स्यात् न अन्तरपदार्थनिरपेक्षं यदन्वितं तद्विग्रहमन्वित-
मिह विवक्ष्योयमिति वाच्यं तथात्वे यामं नञ्कृत्यादिसमुदायस्य कर्मपदसापेक्षा-
न्वितवीधकस्य पदत्वावरोः । एवमेवेति न सङ्गच्छते घटी घटा इत्यादिविवचना-
त्तादिपदेषु अनेकार्थवीधकेनान्वयान्तेः । न चेवेति एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं
अपेक्षादिवचना इत्यादी वृत्तवचनस्योपस्थापके पुष्पवन्नापिति पदे च अन्वयान्ति-
रिदिवत्त्वात् अपिच पदघटकानां वाचतां वचामानमन्वितेकार्थोपकृतमुत केवा-
न्वितं, अत्र नायः सुन्दरस्य दीपकस्य चमनित्यादी विविधवचनमन्तेरननुकृतात्
सुन्दरस्त्रीत्यादिपदे अन्वयान्तेः । तापि द्वितीयः, वज्रिना सिञ्चतीत्यादी बहुवचनमन्विते-
कार्थोपकृतत्वात्तावेऽपि प्रत्येकं तेषाल्लक्षणवादित्यादेः । एवम् पदचक्रचमन-
वार्थम् अन्वयान्तेऽपि सति तत्रोपपन्नप्रकृतिः पदम् । वृत्तमेव केवचप्रकृतेः, अत्र-
तादात्म्यत्वेन पितुः कन्यायादी पूर्वावस्थायां राजदत्तेत्यादी समयादपि प्रकृतिरव-
न्तेन वचनमन्वितत्वात्तत्त्ववच्छेदः । समुदायपदस्य पदत्वास्वीकारे नोपानु-
वृत्तमिति शङ्का न भवति ।

तं यवानयनप्रदसमुपलब्धं वासीऽस्य वाक्यं “साक्षादिमन्-
पिष्ठानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरं “गा-
यत्रान अश्वमानय” इत्यादावावाचीहाराभ्यां गोशब्दस्य
“साक्षादिमन्मर्थः” प्राप्तयनशब्दस्य च “आहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (६) । कश्चित् च प्रसिद्धपदसमभिव्या-
हारात् (च) । यथा—

(६) श्रीमताष्टकपट्टाचार्यानां च अर्थ इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषा वाच्य-
शब्दस्य व्याख्यानाभिव्यर्थः । अभिधया बोध्यः अभिधाजन्यबोधविषय इत्यर्थः अर्थबोधो
शब्दस्य शीतोनाह कारकत्वमिह विषयविषयिणीरभेदीपचाराद् बोध्यम् । कारकत्वं
तद्व्यतिरिक्तमनैव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधो सककारिण्यः इत्यर्थः ।
तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य कीदृश्याकारणादिनियमितस्य इत्यर्थः न तु
सङ्केतव्यविषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिज्ञत्वेन आत्मानुसन्धानेन ।
सङ्केतप्रकीर्णानाम् व्यवहारादीनां च उच्यते । उच्यते इत्येव प्रतीयकप्रवीणभाव-
प्रकटनार्थं वृद्धयोदत्तमध्यमत्वकल्पनं बोध्यम् इत्यनेन वृद्धेन सङ्केतयुक्तता इति
भावः । उच्यते इति वाच्यः अगच्छीतसङ्केत इति भावः अथ वाक्यस्य नामानये-
त्यर्थः प्रथमं शक्तिवद्वात् प्राक् प्रतिपद्यते बुध्यते । आवापोहाराभ्याम् अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तथाहि गा यत्रानेत्यत्र गोप्रदं साक्षादिसत्यदार्थबोधः प्राप्तयपदव्यतिरेकीया-
हरणपदार्थबोधभावश्च । तथा अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साक्षादिमन्मन्मार्थ-
बोधभावात् आनयपदसत्त्वेन आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्वयव्यतिरेको गच्छी ।
सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं सा च चतिरित्येव न तु अस्याच्छब्दादयमर्थो बोध्यः
इतीति चेच्छाक्यः । ईश्वरमगच्छयतां प्राप्तारादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रस-
ङ्गात् । अतएव आधुनिकसङ्केतितार्थां नेत्रचैवादिपदानामपि सङ्केतः प्रकृत्यते ।
नाम “अश्वीश्वयपमसं पिता नामज्ञं कुर्व्यात्” इति शास्त्रात् सामान्यसंज्ञेयश्रीमान-
धीश्वरसङ्केतितत्त्वमिति वाच्यं, तत्र तथामनिसम्भवेऽपि आहर्णिकसङ्केतितत्त्वम-
नित्यादिपदानां सङ्केतसङ्कतिप्रसङ्गात् तस्यास्य पत्रार्थेषु वैविध्यं नाम सन्त्य-
कल्प्यते, षट्पदाभिधेयीत्यभिव्याहिरणीकत्वादिति साम्यहायिकाः ।

(७) कश्चिदिति । प्रसिद्धस्य सङ्केतसङ्केतस्य पदस्य सङ्केतमन्वयव्यति-
रेकावस्थान् सनीवीचारितत्वादिति वाच्यं प्रेक्षावदः अन्वयः अन्वयपदार्थव्यतिरेका-

“इह प्रभिवत्कमलोदरे मधूनि मधुकरः प्रिवति” इत्यत्र (ङ) ।

कचिदातोपदेशात् । यथा “अयमश्नश्चब्दवाच्यः” इत्यत्र ।

तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शब्दार्थान्तरान्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥२॥

जातिगोषिष्ठादिषु गोत्वादिका । गुणे विशेषाभावेऽपि सिद्धौ वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिनां सजातीयैर्बन्धः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनी हरिहरडित्युडवित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूत-
व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज) । एष्वेव हि

एकपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्धानः प्रसिद्धपदानवयोरप्यपराधैः शक्तिवद्भिः भवतीति भागः । एषश्च अशक्यार्थधीम्यतासत्त्वेऽपि वस्तुतात्पर्यविशेषणान् हेतु-
कल्पनात् तत्र शक्तियुक्तः सङ्केतमवधारयतीति धीम्यम् । एवमप्येऽपि ।

(ङ) इदंति । इह अस्मिन् प्रभिवत्कमलोदरे विवक्षितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधूनि प्रिवति । अत्र कमलमधु प्रिवति इत्येवां पदानामन्वययोग्यैकशब्दशब्देन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तियुक्तः । अस्मिकादी तादृशधीम्यतासत्त्वेऽपि वस्तुता-
त्पर्यविशेषणानाभावात् न शक्तियुक्तः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव प्रिवतीति जानता कुत्रेव कमलपदसमिध्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) कचिदातोपदेशादिति । भाष्यस्य विवक्षस्य प्रामाणिकस्य इत्यर्थः उप-
देशान् वचनात् एतदुपलक्षणं व्याख्येयशब्दयोऽपि शक्तियुक्तीपाया द्रष्टव्याः । तदुक्तं,
शक्तियुक्तं व्याख्येयपदमात्रकोषाद्वाक्याद् व्यवहारतय । साप्रिप्यतः सिद्धपदस्य
हस्ता वाक्यस्य शेषातिवृत्तिर्भवतीति । वाक्यादिशब्दानां दशावयवेषु शक्तियुक्तः
व्याख्येयशब्दः । वीरुहशक्तिरुहशब्दात् वीरुहशब्दो न वयपदवाच्य इत्यदिदमन्वयवै-
क्यादौ अर्थः नवम इत्युक्तमात्रम् । विनायके विहराजदेवात्तरवश्रयिषा प्रति-
कीर्त्तात् । आद्यमात्रादिषु कदाचित् सङ्केतेन सङ्केतता । वाक्यस्य शेषाद् अत्र-
यवत्तत्त्वमर्थवति, इत्यादी उपपन्न-वैकल्यादेः भावप्रत्यय-विधीनीत्यादी वस्तुवत्त-
त्वेऽप्यत्र । किं च शब्दशब्दान् नवमावयवमन्वयवत्त-वश्रयः अत्रावयवशेषात्

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्ती । आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् (भ) ।

दीर्घशुक्लरसस्पर्शनामानिति विभक्तिपत्नी वसन्ती सर्वज्ञाना जायते पञ्चसातमे ।
जीदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कश्चिद्विज्ञातः । यथाच भाषीऽनुवाचमि, तत्पुत्रो
वित्तश्च इति वाक्यमेवमेवैदमिदमिति चेत्प्रतीतिः अतिरिच वेदविद्वद्भाषीना
इत्याचार्यप्रयोगादेव दीर्घशुक्लादी शक्तिषु इति । अन्तिः कश्चिद्विज्ञातः अन्तः-
विज्ञेय इत्यादी विवृतम् ।

(भ) आनन्त्यव्यभिचारदीपमसङ्गच्छया व्यक्तिसत्तिवादमपवाद उपविशति-
वादमाह सङ्केत इति । द्रव्य संज्ञाविषयः संज्ञा च विविधा चिरन्तनी आधुनिकी
च । तस्याश्च हरिहरादिः, द्वितीया छित्छवित्यादिः । गोपिण्डादिषु गीम्यत्वादिषु ।
विद्वः गित्यः एतन्मते गुणानामपि गित्यत्वं आविर्भावतिरोभावेन सत्यतिविनाशप्र-
तीतिविषयत्वम् । वस्तुष्वर्था द्रव्यमात्रज्ञातः । विज्ञातवान्हेतुत्वमुपपादयति । एव
साध्यरूपवस्तुष्वर्था । एव एव जात्यादिषु चतुर्धर्मेषु अपाधिषु चर्मेषु जातिगुणक्रियासु
इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायामिव सङ्केतयुक्तः उपस्थाप्यपस्थापकभावविनाशावा-
दव्यक्तेराद्येपपच इत्याहुः तत्र संज्ञायाः प्रत्ययान्तरित्वत्वेन तस्य च उच्चारणमिदं
भित्ततया चिरकालीनत्वमसङ्कात् एव च छित्छवित्यादिकं व्यक्तिसङ्गपनेन न तु पदा-
भांतरमिति ध्येयम् आनन्त्येति नामाव्यक्तिषु नामाव्यक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्य-
दीपः । ननु छट्यव्यक्तिषु एव शक्तिषुः न तु अनन्त्यव्यक्तिषु अतः कुर्वी गौरवमित्याहुः
व्यभिचारीति सङ्केतयुक्तकाले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबीधस्य कार्यस्य सत्तात् दृष्टव्यक्ति-
सङ्केतयुक्तकालकारकस्य अस्त्याद व्यभिचारदीप इति भीष्म कार्यस्य कारणभाववद-
वृत्तत्वं व्यभिचार इति उक्तमात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभित्तत्वेन आन-
न्त्यव्यभिचाराणां कार्यं शक्तिषु इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवद्वैकल्यमेव
भेदप्रतीतिस्तु आनन्त्यभेदादीपचारिकीति । एतदसङ्गमानाश्च अन्ये जानावेव अन्ति-
रिति वदन्ति यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितचतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरिवेति । एतन्मते
जनादी बीलादिरिव गुणादी भक्त्यादिः पाकादी पाकत्वादिः छित्त्वादी छित्तत्वा-
दिर्जातिरिव छित्त्वादीनां प्रत्ययस्याभावात्तत्वेन भित्तत्वादीकात्वात् तद्वैकल्य-
त्वाद्व्यभिचारीकारः । एव च गुणत्वादिभित्तत्वात् एताद्विगुणस्य एकस्यैव
गुणादिपरमे तु सत्यमेवेति संक्षेपम् । ननु भाषी सङ्केतयुक्तकालीकाले भित्त-
व्यभिचारी एवैव बीधव्यक्तिविज्ञेयमेवेति ननु जात्यात् नामान्वेदादी गोपकविना

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थवाचे तदयुक्तो ब्रह्मन्तोऽर्थः प्रतीयते ।

कृतेः प्रयोगनादासौ लक्षणाशक्तिरूपिता ११ (अ)

कर्म-प्रवादिषु इति शेष मन्वादिपक्षेण लक्षणां बहुलं व्यक्त्यभिप्रायान् तत्
जात्या व्यतिराचिद्यते । यथा क्रियते इत्यादी कर्ता कुर्व इत्यादी कर्मत्वादि ।
आद्येषां न अनुमानं व्याप्तादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुमानं किन्तु करणमेव
गीत्यादिप्रकारकगवादिप्रकारकभावेन गीत्यादिप्रतिष्ठशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं
जातिवत्त्वं पदं व्यक्तित्वेनानुभाव इति आरयति चेति जातिवत्त्वमुपाधिप्रसक्तमित्यर्थः ।

(अ) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः ।
मुख्यार्थवाचे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य वाचे अन्ययानुपपत्तिरयं अत्र मुख्यार्थ-
सम्बन्धेय इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अवाक्यत्वात् उक्तस्य ब्रह्मन्तानुप-
पत्तिर्या शब्दलक्षणा इति तदयुक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थसम्बन्धिनि लक्षणा
मासीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तबोधिः मुख्यार्थ-
भिन्न इत्यर्थस्तु न मनीरमः प्रयोगनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकायामुपादानलक्ष-
णानां रामोऽस्मि सखे सखे इत्यादि वक्ष्यमाणायां स्वार्थस्य दुःखसङ्कलनेन बोधि-
कायां रामशब्दलक्षणायां व्याप्तायाश्चालाच्च अतएव कदली कदलीत्यादि अर्था-
न्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणां मूलध्वनिद्वाराकरणमपि सङ्गच्छते । अत्र द्वितीयकदल्यादि-
पदानां पीनद्वयात् कदलीत्यादिना अन्यजनसंज्ञानां गीतत्वादिना कदल्यादि-
पदमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पञ्चितकवयः कवयोऽन्वे
कवयस्तु केवलं कवय इत्येव द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यलक्षणाभूतायातिभामित्वेन
कवेरिविपक्षान्तेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणाः लक्ष-
णमि प्रकृत्यावच्छेदकघटितनिमित्तजन्यत्वापि प्रकृत्यावच्छेदकातिरिक्तलक्षणायां
यथा त्वामस्मि वञ्चि इत्यादी । कङ्कः प्रसिद्धः सा च मूर्ध्निप्रयोनकवा तस्यैः ज्ञानात्
अवाचकशब्दः समधीजनक इति सामान्यतः प्रधीजनज्ञानाद् वा प्रधीजनक विविध-
जनस्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव अवतीति तस्य हेतुलमुपपन्नं प्रधीजनान्तरादिद्वि-
पक्षकरीत्यर्थः । अत्र प्रणीतधीर्मुक्तोर्वाच्यमुख्यार्थसम्बन्धवदीदं लक्षणादित्यादिन
प्रतिष्ठवदीद्वि-कारकत्वं व्यपनयीतु उपधारितमिति आदिन प्रयोगमेवेति विविधप्रयोगा-
न्निमित्तविनिश्चय-अवधानेन च तेषां निर्देशः । वक्तृतामप्ये हि लक्षणां तस्य लक्षणा-

“कलिकाः साहित्यिकः” इत्यादी कलिकादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वाधेऽसम्भवन् यथा ‘कलिका’ शब्दो ‘सम्भवतान्’
सुवर्णादीन् प्रत्योयति इत्यादि । अ “गङ्गायां घोषः” इत्यादी
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
सख्य ग्रामीण्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्ति-
लक्षणा नाम । पूर्वज-हेतू रुढिं प्रतिष्ठितेव । उत्तरज
“गङ्गातटे घोषः” इति प्रतीतिनादनादसम्बन्ध-शीतलपावन-
त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुः विनापि यस्य
कश्चित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
“रुढेः प्रयोजनाद्वापीति” (८) । केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रुढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

शब्दो मुख्याधेसम्बन्धी बोध्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम् । हेतवस्तु तस्या एव
बोधकाः । एवञ्च निवृत्तहेतुमयजन्मानविषयोभूय लक्षण्या मुख्याधेसम्बन्धी
प्रत्यायते इति भावः । मुख्याधेसम्बन्धिविरोधिनो व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषय-
त्वाभावात्प्रतिव्याप्तिः ।

(८) उदाहरति कलिका इत्यादि । साहित्यिकत्वं चेतनधर्मः तस्य वचेतने देशे
सम्बन्धानुपपत्तिं दर्शयति कलिकादिशब्द इति असम्भवन् साहित्यिकाद्यन्वययोग्यमर्थ-
मभिधातुमशक्नुमन् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादी असम्भवन् मभिधातुमशक्नुमन् ।
केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं कदाचित् तन्मतमनादृत्य लक्षणाया देवसम्बन्ध्याव
स्वाभाविकेतरति । अन्ते तु ईश्वरेच्छाविषयत्वकृपाभावात् ईश्वरानुज्ञाविता ईश्वरेण
अनुज्ञापितत्वर्थः । रुढानीकनवक्तुमिर्पितेति बोधन् । प्रतीतिनादयेति प्रतीतिनादं
वाच्यं तज्ज्ञानम् । अथवा मुख्याधेसव्यतिरेकवाच्येन अर्थसिपायस्य इत्यर्थः तीरेण विप्र-
कटादगतशीतलाद्येवैवम् । सज्जिह्वान्तशीतलादीरात्रिकमनसतिशयः । एवंच
कतिहीतिऽतिपावनेतीरे वीरे इति व्यञ्जनाजन्मवीची सावधिकशब्दप्रयोजन-प्रवी-
कमिति भावः । कतिहीने तु वृत्तिरिति लक्षणाया निषेध उक्तः । अर्थः कति-
हीनप्रवीकमनसि । यथा, कतिहीनं चरवाचनं मुखं सुमुखं । तदुच्यते इति

जाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुश्याहिरूपो मुख्यार्थः प्रकृते-
ऽसम्भवं विभेदकत्वदाभिर्यस्यस्यप्रत्यभिन्नं दृक्कल्पमर्थं
बोधयति । तदन्ते न मन्यन्ते । कुश्याहिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दृक्कल्पस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यहि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे "गौः श्वेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । "गमिर्डीः"
इति गमधातोर्धोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य ग्रयनकाले
ऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादीषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानुसृत्या
प्रकृतलक्षणा लक्ष्या न भवतीत्यव्याप्तिवारणाय चरमहेतुव्यमुपपन्नं तदेव दर्शयति
हेतुमिति रुद्रिप्रयोजनयोः न्यतरमित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यायसम्बन्धनः लक्षणे लक्ष-
णायाम् ।

(ठ) जाति शृङ्गातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रतिपाद्यः ।
प्रकृते कर्मबोध्यनेत्रान्तये असम्भवं योऽप्यतामलभमानः । दृक्कल्पस्यैव इत्येवकारिण
कुश्याहिरूपवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीतौ प्रकारीभूतो
धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य नमनकर्तृत्वं सहेतयश्च प्रकारीभूतो कर्मः ।
प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गीतशान्तिः । शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमेव
प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाषाणादिशब्दस्य द्योरेक्यस्यैव गवादिशब्दस्य
व्यभिचारात् प्रकृते तु कुश्याहिरूपव्युत्पत्तिनिमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गृह्यताम्
तदपेक्ष्य लघुना दृक्कल्पपाषाणयोः पाषाणैव सहेतयश्च । अतु रुद्रिवत् व्युत्पत्तिरपि
पदाधीपस्यापेक्षेति रुद्रिविषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमात्मनि चेन्न रुद्रा
प्रतिषेधार्थाः व्युत्पत्तेः पदाधीपस्यापेक्ष्यतासम्भवात् । तदुक्तं भट्टैः सम्बन्धिका सती
हृदिभवेद् वीणापहारिणी । कल्पनीय । तु लभते आत्मानं योगवापस इति । लब्धात्मिका
अनितपदार्थोपस्थापिका कीदृशपरम्परप्रसिद्धा सती अन्तर्विशिष्टा वीणापहारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिषेधिका कल्पनीया अक्षयप्रतिसत्वात् निरिदानौक्यमैकवाच-
नीया आत्मानं पदाधीपप्राप्तिरिति न लभते न जनयति । योगवापसः वीने वाधनात्
रुद्रेणैव पदाधीपकत्वपक्षस्य न कल्पनमपेक्ष्य न तयोगस्यैव पदाधीपस्थापक-
त्वमत्र कल्पते इति प्राक्तः । मुख्याहिरूपमुख्यार्थप्रतीतौ नमनकर्तृ-

मुख्यार्थस्येतराद्येषोऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूपावुपादानलक्षणा यथा । “खेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोहि खेता-
दिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः
कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावादूढिः । उत्तरत्र
कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (उ) ।

174786

लक्षणे मुख्यार्थबाध इति भावः । यदि पुनः उपादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः प्राग्वक्त-
कल्पते तदा निषङ्गे साधकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः दोऽन्तकर्म-
णोति धीधातोर्लक्षप्रत्ययन्यप्रत्यय सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति ।

(उ) लक्षणायां विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थो
घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबीजाय यथा
इत्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपा-
दानलक्षणा स्यात् । संज्ञावीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थसापीत्यर्थः उपादानान्
प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । एषा उपादानलक्षणा । यथा
उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नामो लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च
इत्यादि यद्वैव सा द्विचेति काव्यप्रकाशे तन्नामप्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन
तात्पर्यविषयौभूती वाक्यार्थोऽप्युक्तः । अन्यथा इदमनर्थकं हविषी यन्तीत्यत्र हवि-
गमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे हवित्वान्वयबोधस्य मुख्यार्थोऽपि विनापि सम्भावनातिः तात्पर्य-
विषयस्य हविष्यविभिन्नीभयनिष्ठगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटकी य उभयान्वयः
तदुबीजाय मुख्यार्थसाक्षेपो युज्यते । कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंज्ञा-
शक्यतावच्छेदकातिरिक्तेति अत्र कश्चित् मुख्यार्थ एव धर्मान्वयेक म. तदुक्तरीतिरिति

अर्पणं स्वस्य वाक्पदार्थपरस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादिषा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ठ)

रुद्धिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थ-
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपलक्षितं बहु तच्च किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

कदलीत्यादौ द्वितीयकदलीपदं श्रेयस्वरूपधर्मानुरूपं कदलीमेव बोधयति । क्वचित् सु-
खार्थसहितस्य धर्मानुरूपं प्रतीयते यथा काकैभ्यो रस्यतामन्नमित्यत्र काकपक्षिनामोप-
लक्षकत्वेन काककुक्षुरमाजारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रुद्धिः । क्वचिन्मो-
यानीत्यादौ क्वचित्साधेयत्वात्वेन क्वचित्सहितस्य प्रतीयन्ते क्वचिन्मोयानीत्यादौ बाहुल्यमत्र
प्रयोजनम् । क्वचित् सुखार्थविशिष्टः प्रतीयते यथा श्वेतो जायति कुन्ताः प्रविश-
न्तीति । ननु काकैभ्यो रस्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेव नास्तीति कथं लक्षणा
इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य सुखार्थावच्छेदकरूपेणानिर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य
विवक्षणात् काकैभ्यो रस्यतामन्नमित्यादौ काककुक्षुरमाजाराणामन्वयस्य
काकलक्ष्यरूपकतावच्छेदकरूपेणानिर्वाहः स्फुट एवमन्वयापि अनयोर्हीति स्वस्य
सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आनिष्यन्ते स्वसम्पर्कपदेः प्रत्याख्यन्ते । सुखार्थलो-
पयोगस्यान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्वज्ञानेन च सम्भवति । अव्येदमवश्यं श्वेतो
जायतीत्यादावितराक्षेपेऽपि गुणतया क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्मिन्-
प्रलक्ष्यकपक्षेण बोधः । यद्यपि प्रविशन्तीत्यादौ यष्टीनां क्रियासम्भवात् विशेषण-
तया बोधः । कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वपक्षे समसत्वेन तद्विधात् यष्टीरूपोपलक्ष्यत्वेन
प्रकारत्वमिति । प्रयोजनं प्रयोजनीयतज्ज्ञानविवक्षः । अस्याः संज्ञानरनाह इत्यनेनेति
अजङ्गत् स्वार्यो यां सा । नां वज्रीवादित्यादौ नीपादानलक्षणीदाहर्तव्या रुद्धि-
प्रयोजनाभावात् किन्वाक्षेपादिषु तत्र न्यतोर्लभः । न चात्र प्रयोजनप्राप्त्यर्थक्या रुद्धि-
रस्तीति नाप्य' लक्ष्यार्थविनिर्मुक्तिश्च शक्यार्थे प्रयोजनार्थक्यं शक्यार्थे प्रयोजनप्राप्त्यर्थं
रुद्धिरेव लक्षणादिः अन्वया आत्मव्यक्तिराधिपति इति प्राचीनप्रवादविवक्षः कान् ।
ननु कल्पान्ते लक्षणादिनाह अर्थमिति । वाक्यार्थे परस्मैव सुखार्थेभिन्नलक्षणे

विदप्रदीपप्रतिपत्तौ सखे !

सुखितमासक्त ततः यद्वदं प्रसक्तम्" (च) ।

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्यसिद्धये उपपत्त्यादयः
शब्दा आत्मानमप्ययन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रति-
पादनाभ्युत्थार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्यप-
कारातिशयः । इयमेव "जहत्सार्था" इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वाक्ताद्यनुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगोर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृतम् ।

अन्यसिद्धये सखे अपरं साधयस्त्वितान् इत्यर्थः यदा जनतीति श्रेयः उपलब्ध-
हेतुत्वात् सुखशान्तिविषयिणाः प्रतीतेः एवा लक्ष्यलक्षणा ।

(च) उपपत्तिमिति । हे सखे ! भवता बहु उपपन्नं तत्र तस्मिन् उपकारविषये
इत्यर्थः क्लृप्तमुच्यते, लक्ष्ये, परन्तु लक्ष्ये सुजनता सीजन्यं प्रथिता प्रकटिता सदा
इन्द्रशमेक सीजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः
अददा वत्सरायां शतम् अक्षक मिष्ट । अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरिवम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये इति
भावः उपपत्तादयः आत्मानमप्ययन्ति स्वार्थे परित्यज्य विपरीतमर्थमपत्तादिकं लक्ष-
यन्तीत्यर्थः फलं प्रवीजमपकारातिशयः । जहत्सार्थेति जहत् सार्था यो सा ।

(थ) इत्थं लक्षणाया धी भेदादुक्ता पुनरपि विधा योजयति आरोपेति । ताः
पूर्वाक्ताद्यनुर्भेदा इति प्रदीपप्रतिपत्तौ अपादागीपलक्षणाभावेति भावः । आरोपः
आद्यान्निर्देशप्रतीतिः अभ्यवसानं निदानेद्वतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं विधा श्रेयस्य
सारीया इति हेतुका अपादानलक्षणा सारीया इति हेतुका लक्ष्यलक्षणा सारीया
फलहेतुका अपादानलक्षणा सारीया फलहेतुका लक्ष्यलक्षणा साध्यवसाना इति-
हेतुका अपादानलक्षणा साध्यवसाना इति हेतुका लक्ष्यलक्षणा साध्यवसाना लक्ष-
हेतुका अपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्ष्यलक्षणा साध्यवसाना इति हेतुका
इत्यर्थः ।

सारीपा संनिर्णयः अथा साध्यवसानिका ७ (४)

यदी, चोक्तं यथा सारीपा यथा । “यथा श्वेतो धातुः” । यत्र हि श्वेतमुक्त्वा चोक्तं निमित्तं रूपः स्वस-
मवित्तुमुक्त्वादात्मेऽव प्रतीयते । प्रयोजने यथा । “एतं
कुत्सः प्रविशति” । यत्र सर्वनाम्ना कुत्सविपुत्रपादार्थमात्रं
सारीपात्वम् । कदाचिन्नलक्षणं सारीपा यथा । “कुत्सः
पुत्रोऽयम्” । यत्र पुत्रकलित्वाद्योक्तधर्मपरसम्बन्धः ।
प्रयोजने यथा । “आयुर्धृतम्” यत्र आयुष्कारणमपि धृतं
कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्मेऽव प्रतीयते । अन्य-
वैलक्षण्येनापि परिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति”
इति । यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः यथा वा । अय-
मात्रेऽत्रवे “हस्तोऽयम्” । यत्र अवयवावयविभावलक्षणः
सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि “तत्तासौ” । यत्र तात्कर्म्यलक्षणः
सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “यमो इन्द्राः” । यत्र
तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि निरीणं पुनर्विष-
यस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकत् साध्यवसाना । अस्माच्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (४) ।

(४) सारीपा साध्यवसानायाः विवक्षेति । विनिर्णयः साध्यस्य
विषयकत्वस्य वा अन्येन मुक्त्वात्तः साध्यताप्रतीतिकत् अनेदप्रतिपत्तिं सारीपि
या तथोक्ता सारीपा, वा च निरीणं चायं अन्यतादात्म्यप्रतीतिकत् सा
साध्यवसाना ।

(५) अत्रापि विनिर्णयः । यथा विनिर्णयलक्षणः प्रयोजनार्थः ।
यत्र यथा विनिर्णयः कदाचिन्नलक्षणः । यथा विनिर्णयः यत्र यथा
यथा विनिर्णयः । राजकीये गच्छति राजस्य परिचारेण प्रतिप्रतीकत्वं यथा-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धाद्याः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गौणत्वेन शोडशभेदिताः १८ (न

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धी
कार्यकारणभावोदयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव
रूपावपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “एतानि
तैलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तैलशब्दस्ति लभ्यते हेरूप
मुख्यार्थमुपादायेव सार्वपादिके हेतु वर्तते । प्रयोजने यथा
राजकुमारिषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति”
रूपावपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । “तैलानि
हेमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा । “राजकुमार
गच्छन्ति” । रूढौ लक्षलक्षणा सारोपा गौणी यथा
“नन्दः कण्टकं शोधयति” (प) । नपाजिन उच्यते
“नदीहिमः” । रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इसीऽयमित्यत्र श्राव्यप्रयोगात् इदिरित्यनलक्ष्यम् । तथासा-
वित्यत्र तत्कार्त्तनेपुञ्जातिप्रत्ययः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थासु इन्द्राराधनायै निर्मितासु
श्रृङ्गासु लक्षयिष्येति । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि यथा
हेतु भावति घृतमानयैत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधलमुक्ता पुनर्द्विध्यानां सादृश्येति । ताः
सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यनिष्ठसम्बन्धवत्येव
शुद्धाः सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौणाः जताः कथिताः तेन
हेतुना लक्षणाः बीजभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तद्वत्सम्बन्धवत्यः
अष्टावित्यर्थः ।

(प) राजा नदीन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति लक्षयति निर्दिष्टं
करोतीत्यर्थः । अत्र नदीन्द्रादशोधयिष्यः कण्टकवदार्कवदनुकारार्थः शोधयतावत्त्वान्
तुःकवत्त्वैव लक्षयत्यनुद्वेगवती लक्षयता वर्तते । अतः तु अनुद्वेगवती च कण्टकम् इत्य-
न्विधानं तन् निरुद्धलक्षणाया सादृश्यं न लक्षितव्यम् इति विज्ञानम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अथ केचिदाहुः “गोशब्दचारिणी गुणा जायमान्वा-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थभिधाने
निमित्तोभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनः च । अभि-
प्राया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुक्त्याभावात् । अन्ये पुन-
रशब्देन “वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसङ्चारि-
णसजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
न्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते
वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा तन्निश्चिताद्वा गुणात् ।
विनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शब्देऽस्माकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरस्यमसम्प्लसं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्यमलभ-
मानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीक-
स्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (व) । इयञ्च गुणयो-

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः इत्युदाहरणः । अत्र अज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धः
अज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(व) अथ केचिदाहुः किंवादि । गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः । अथ गौर्जल्पनस्य अज्ञ-
त्वात् नुसङ्गात्वात् । गोशब्दचारिणः गोस्वायिनः जाय' कण्ट' मान्दम् अपाट' त-
त्प्राप्तसकः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते अथवा प्रतिपाद्यन्ते । ते च गुणाः गोशब्दस्य
वाहीकार्थस्य अभिधाने निमित्तत्वात् प्रतिपाद्यने निमित्तोभवन्ति किन्तु सामानाधिकर-
स्यात् नवशक्तिरात्मिकाः । अत्राहुः किञ्च शब्देऽस्माकं अज्ञत्वात् अज्ञत्वात् अज्ञत्वात् अज्ञत्वात् ।

गात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारान्निश्वत् शब्दा ।
 उपचारो हि नामात्मन्तं विशकलितयोः सप्तस्योतिमय-
 मङ्गिका भेदप्रतीतिस्वरसम्मानम् । यथा अग्निमात्रवेकयोः
 शुक्लप्रत्ययेस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तत्समदेवमादिषु शुद्धैक
 लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्तुः फललक्षणा ॥ १८ ॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिता स्ताः प्रयोजनरूप-
 व्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
 गूढः काव्यार्थभावनोपरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
 “उपकृतं बहु तच्चेति” । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
 यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

भावः । विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्यः व्यापाराभाव इति न्यायादिति
 भावः । यच्च श्लोकादावस्य नियमस्य व्यभिचारी दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया
 प्रतिभादनादिति चेन्न तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु
 प्रश्नं गोशब्देन पशुमात्रबोधस्तस्यान्वयानुपपत्तौ बाह्यकार्यप्रतीतिरिति श्येयम् ।
 स्थावेति स्थायस्य गोपदार्थस्य गोल्लेख्यर्थः सचचारिणी ये गुणाः काव्यमान्दादयः
 तत्कालात्वेन तत्समानजातित्वेन बाह्यकार्यगुणाः काव्यमान्दादय इति भावः
 लक्ष्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते । लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात्
 गुणात् काव्यमान्दादेरित्यर्थः । अविनाभावः आक्षेपः तद्वशात् तेनेत्यर्थः । अवि-
 नाभावकथ्यस्य आक्षेपप्रत्ययस्य अर्थस्य शाब्दे अन्ये शाब्दबीधे इत्यर्थः प्रतीतिमात्रत्वात्
 शब्दप्रतिपादानामेव शाब्दबीधो भवतीति भावः । शाब्दोऽशब्दबोधमिदमिदं आकाङ्क्षा
 इत्यादि शब्देनैव न तु आक्षेपेति भावः । प्रपूयते । सामानाधिकरण्यात् अनेका-
 न्यय इत्यर्थः । समतमात्रिकरीति तस्यादिति उक्तमस्मान् दीपकवक्रितलादित्यर्थः ।

इत्यादि लक्षणा अभिधया इत्यर्थः ।

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयवाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ) ।

अभिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥२०॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः (म) ।

क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्यामलकान्तिलितवियतो वेल्लहलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥”

(भ) गीष्ठी लक्षणा उक्ता तदव्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वार्त्ता
लक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तदयोगात् तत्सहाबादित्यर्थः । पूर्वा च स
दृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचाराभिधेयत्वात् सादृश्याधीनारीपायीमात् गुहा
विश्वकण्ठितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिश्चगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव । यथा,
अग्निमाधवक्रयोः अग्निः माधवक्रः नवीपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः साम्यतं
फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यङ्गायति । उपदिशतीत्यादि । श्रोपरिचया-
ज्जहा अपि भवत्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्थम् । तदयमर्थः जहाः
अनभिज्ञा अपि श्रोपरिचयात् सम्यत्संयोगात् विदग्धचरितानां विश्वव्यवहाराणां
अभिज्ञा भवति । कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि लीलाविलासादीनि उप-
दिशति । अस्य उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उपदेशस्य अचेतने यौवनमदे अस-
त्त्वात् सुसुधार्यवाचः तस्मात् उपदेशशब्देन आविष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति भावः ।
तदेवं फललक्षणा षष्टिभेदाः षोडशभेदा भवन्ति रुद्रिलक्षणास्तु षष्टिभेदा इति
मिलित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा दीध्याः ।

(म) पुनर्भेदं फललक्षणाभिदम्माह चर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः षोडश-
भिदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वाविंशद्भेदाः । तदेवं फललक्षणा
द्वाविंशद्भेदाः रुद्रिलक्षणायाश्चौ मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः लक्षणा दीध्याः ।

अन्नात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मणि लक्ष्ये तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ॥

तदेवं लक्षणाभेदाच्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः ।
किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इति ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) क्षिप्रैति । सीताविरहिणी रामस्योक्तिरियम् । क्षिप्त्वा श्यामला च या-
निः तया लिप्तम् आच्छादितं विद्यत् अन्तरीचं, “विद्यद् विष्णुपदं वापि पुंस्याका-
वद्वावसी” इत्यमरः । येः तथोक्ताः वेङ्गव्यः चरव्यः वलाकाः वकपङ्क्तयः येषु
इडाः घना मेघाः । वाताः वायवः झोरिणः सान्धुकणाः तथा पयोदसुहृदा
गौराणां कलाः मधुरास्तुटाः आनन्दकीकाः आनन्दजनितकीकारवाः कामं यथेष्टम्
प्रविशन्तिमित्यर्थः सन्तु वर्णानाम् अस्मि अर्धं दृढम् अत्यर्थं कठोरद्वयः कठिनात्मा
रामः सर्वं सहे, सीदुं शक्नोमीत्यर्थः । वेदेष्टी जानकी तु कथं भविष्यति केन प्रका-
रेण स्यात्यति इत्यर्थः इडा इति खेदमुच्यते इति चेत् । सीते । श्रीरा धैर्य-
शालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नीलकण्ठता भव इति भावः । शार्ङ्गविक्री-
डितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव अतिशयः धैर्या-
द्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे इत्युक्तमपुनश्चस्यैव वक्तृत्वेन रामस्य कामे
पुनस्तथ्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामप्रतिपादनायमत एव अत्र मुख्यायवाधा-
दुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमस्ति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः विद्वद्भिः
चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वसामान्यं लेदं दर्शयति पदेति । ताः चत्वारिंशद्भेदा अपि
लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भवतीति
शेषः । तदेवं मिलित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्त्रभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च २३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (ग्र) । तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥२४(ष)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्ति ते ।

एकवार्थेऽन्यथोद्भूतव्यञ्जना साभिधाश्रया॥२५॥(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणातिरपचात् परमिष्यते ।
विरतास्त्रिति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु विरतासु
यथा इत्या अपरः वाच्यलक्षणातात्पर्यार्थैः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिव्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(ग्र) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि ब्रह्म सादृशः यः
व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यास्तथोक्ता ।

(ष) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थेति । संयोगाद्यैरनन्तरात् अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
सौ नन्वसौ वेत्यर्थः अर्थः यस्य सादृश्यस्य शब्दस्य एकस्य एकस्मिन् अर्थे नियन्ति
नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यथोद्भूतः अन्यस्य अन्तरस्य चोद्भूतः बोधोपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं
कारणं तत्र यावत् एवार्थं वाच्या इति बोध्यम् । अथसमभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दाद् विप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।”

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ॥ इति । (ह)

सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भौमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्थायुर्वन्दे” इति स्थायुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयिता सुखम्” इति सुखं साधु, स्वम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । (स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (ख) ।) इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियमितमर्थं बोधयित्वा उपबीजायां पर्यालोचनेन अपराधप्रतीतिरभिधामूलव-
मिति भावः ।

(ह) संयोग इति संयोगः सङ्गः, विप्रयोगः वियोगः, साहचर्यं सहकारित्वं विरोधिता वेरम्, अर्थः प्रयोजनम्, “अर्थोऽभिधेयैरेकसु प्रयोजननिष्ठत्विषु” इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः, लिङ्गं चिह्नम्, अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सन्निध्यं, सामर्थ्यं नियतशक्तिः, औचित्यं औचित्यं, देशः नियमितं स्थानं, कालः निर्दिष्ट-
समयः, व्यक्तिः पुंस्त्रादिकं, तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः, शब्दार्थस्य वगवच्छेदे अनिवार्ये विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(ख) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काक्कादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रदेव उदा-
त्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेव” इति । तत्र स्वराः
काक्कादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रस्थापयन्ति
न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् ।
किञ्च । यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमा-
भावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं
वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्रवणानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

हारेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिषेके अभिषया बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येवकार-
स्यार्थः । साहचर्यमुदाहरति भीमेति । अजुं नः पार्थः पृथापुत्रः धनञ्जयः न तु
कार्ष्णीय्यादिः । विरोधितामुदाहरति कर्णजुं नाविति । कर्णः सुतपुत्रः तेनैव
सहाजुं नस्य सततं चैरित्वादिति भावः न तु अश्वत्थामादिः । अयमुदाहरति
स्थाणुमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु शाखापङ्कवादि-
ह्रीनं युक्ततत्काण्डम् । प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति । अत्र राक्ष एव प्रकृतत्वं न तु
कस्यचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गमुदाहरति कुपित इति । कीर्तिपङ्कस्य चेतनधर्म-
त्वात् मकरध्वजो नात्र समुद्र इति भावः । अन्यशब्दसन्निधिमुदाहरति देव इति ।
अत्र पुरारिशब्दसन्निध्यात् देवशब्दः शिवमेवाभिषेके न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम् ।
सामर्थ्यमुदाहरति मधुनेति । वसन्तस्यैव कोकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः
मद्यविशेषमभिषेके इति भावः । औचित्यमुदाहरति यातु इति । अत्र मुखशब्दः
औचित्यात् साद्युष्यमेव न तु वदनादिकमभिषेके इति बोध्यम् । देशमुदाहरति
विभातीति । शशी न तु कपूरं आदरिति शेषः । कालमुदाहरति निशीति । वज्रं
तु सूर्यः तस्य निशि अदृशनादिति भावः । व्यक्तिमुदाहरति भातीति । अत्र रथा-
ङ्गशब्दः नपुंसकलिङ्गेन चक्रवेदाभिषेके न तु चक्रवाकादिमिति भावः । स्वरस्त्विति
विशेषप्रतीतिक्रत् विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिक्रत् बोधकः यथा इन्द्रशत्रुर्वि-
वर्धस्तेत्यादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुर्वासीति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः इन्द्र एव
शासनकर्ता इवस्तेत्येवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासीय-
स्वराप्रयोगात् इवस्य इन्द्रकृतत्वमित्यादि ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्तनौ” इत्यादौ हस्तादिष्वेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्या-
कारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-
स्यान्यार्थकुक्षिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा
मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-
महाकवीश्वरग्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजं समीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्ब्रूतो भोगिभिः ।
नक्षत्रशक्ततेजसो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावलम्बः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिरूपः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । मुनेः
भरतस्य पाठोक्तदिशा पाठोक्तरीत्या यथा हास्यशङ्कारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद-
भूतेषु उदात्तस्वरितं कव्यबोधमयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । 'काव्य-
मार्गे काव्यपङ्क्तौ । उपजीव्यानां यानात्रित्य जीवतीत्युपजीव्यास्तेषां कटाक्षनिक्षे-
पेण दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलामुदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अलङ्कितः
प्रतिरोद्धमपारितः विग्रहः संशामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि
संशामसातगीतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि
भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः । तेजसा काव्या सौन्दर्येणेत्यर्थः मन-
सिजं कामं समीलयन् सङ्कोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः । प्रोद्यत् प्रकर्षेण उद्यत् राजकं
राजसमूहं खाति गृह्णाति वशीकरीतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं
येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् इतः परिहतः न
अवशिष्टेषु अत्रियत्रेष्ठेषु कृतम् ईदृशं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि चन्द्रियान् अगणय-
न्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः अश्वरी यस्य तस्मिन् इरे इत्यर्थः गाढां मङ्गतो
कृत्स्नम् अनुरागं अस्तिमिति यावन् धारयन् शिरीषासक इत्यर्थः तथा नां पृथ्वीनाः ।

अथ प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उमानास्त्री
महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणाभूलामाह ।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया २६(घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधयां
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया
शीतत्वपावनत्वादतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणाभूला व्यञ्जना ।

कस्य विभूतिभिः सम्पन्निः भूषिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तद्याविधः उभावल्लभः तदाख्यां
राजविशेषः वा उमानास्त्री महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शीघ्रते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थशब्दानां
पर्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्वयथा दुर्ग्या पार्वत्या लङ्घितः
अर्द्धाङ्गत्वेन आक्रान्तः वियुक्तः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा तृतीयनयनीत्येन
वक्रितेत्यर्थः मनसिजनं मदनं सम्प्राप्तयन् दृष्टुं प्रोद्यन्तो भाले विराजन्तो राजकला
चन्द्रकला यस्य तादृशः, गृहीतगरिमा विश्वभरत्वादिति भावः, भोगिमिः मुजङ्गः
विष्वक् सर्वतः कृतः पद्मगलङ्कार इत्यर्थः, लक्षणायां ईशेन राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम्
अलङ्कृतमित्यर्थः ईक्षणं तृतीयनेवमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ हिमाद्रौ
गाढां सङ्घर्षां हविं प्रीतिं धारयन् चयुरत्वादिति भावः, मां वषमाकस्य विभूतिभिः
भक्तभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति
इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणाभूलामुदाहरति लक्षणाभूलिति । यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाच्च
इत्यर्थः लक्षणाभूलो ज्ञानमतीति शेषः उपास्यते आश्रियते स्वीक्रियते इति यावत् यत्
तु प्रयोगश्च बोधा प्रत्याय्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्मृता ।

साहित्यदर्पणम् ।

एवं शब्दीं व्यञ्जनासुक्ता शार्थी व्यञ्जनामाह ।
 वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा २७(ङ)
 व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
 धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः
 केलीवनीयमपि वञ्चलकुञ्जमञ्जु-
 दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)
 अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेथताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।
 बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) शार्थी व्यञ्जनामाह वक्तिति । वक्तुः कथयितुः शतृ समीपे उच्यते स
 बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यं तयोः प्रस्तावः
 प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा श्लेषादिकस्य
 वैशिष्ट्यात् वैशिष्ट्यात् या इति । अन्यम् अर्थं बोधयेत् प्रत्याययेत् सा अर्थसम्भवा
 शार्थी व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः कुपितः
 धीराः मन्दाः रतिखेदहराः मुरतपरिश्रमापहारकाः समीराः वायवः वहन्ति वञ्च-
 लानाम् अश्लीकानां कुञ्जेन लतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः समीक्षा इयं केलीवनौ
 क्रीडाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं कथय । अत्र
 वक्तुः कामुमत्तं वाक्यस्य सङ्गीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे मुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य
 कालस्य च कामोद्वेकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् । वाक्यवैशिष्ट्यादि एतदुदाहरणं
 बोध्यम् ।

नेत्रे दूरमनश्चने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपौडागने !

वापीं ज्ञातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” ॥ (ङ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उभ्र निश्चल ! निष्पंदा भिसिणीपत्तन्नि रेहृद् बलाभा ।

निष्कलमरगभभाभरणपरिष्ठिता संखसुत्तिब्ब” (ज) ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य
विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-

(ङ) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं, प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याचिदुक्ति-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि स नाथात इति कृपाभाविनि !
वान्धवजनस्य सादृश्यं अज्ञातः अविदितः पौडागनः, ज्ञातुमिव यथा तत्सम्बन्धी ।
दूति ! त्वमितो मत्तः सकाशात् ज्ञातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य अधमस्य
अन्तिकं समीपं गता ? यत् तव जगतटं निःशेषं यथा तथा च्युतं चन्दनं यस्मात्
तादृशं विशिष्टावसाहनेन चालनादिति भावः एव मन्यव । अधरः निम्हंष्टः
निःशेषेण सृष्टः चालितः रागी लौकित्यं यस्मात् तद्योक्तः, नेत्रे, नयने दूरम्
अत्यर्थम् अगच्छने कञ्चलरहिते, इयं तन्वी लीला तनुः पुलकिता लीलाञ्जिता
सर्वमेतत् ज्ञानफलमापाततः अभिधया प्रतिपाद्यते । किन्तु बीडव्यायाः दूत्या
वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यनया प्रतीयते । यदि च निःशेषच्युत-
चन्दनमित्यादिः ज्ञानकार्यश्च तथापि ज्ञाने जगतटस्यैव निःशेषच्युतचन्दनत्वं न किन्तु
सर्वस्यैवाङ्गत्वं, अपरस्यैव निम्हंष्टरागत्वं न किन्तु बीडस्यापि, नेत्रयोरलक्षनसङ्गतत्वं
न अपि तु अगच्छनमेव, ततश्चेतत् चुम्बनस्यैव फलमिति दूत्या वैशिष्ट्यमिति
बोध्यम् ।

(ज) उभ्र इति । उह्र, निश्चल ! निष्पंदा भिसिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरगतभाजनपरिष्ठिता शङ्खसुत्तिरिवेति संज्ञतम् । हे निश्चल ! चल-
नाचम । निरुद्धाह इत्यर्थः निर्मलमरगतभाजने शङ्खमरगतमधिपाने परि-

कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (भ) ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ज)

एतद्वैशिष्ट्यं यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत ! दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” ॥ (ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्यं यथा ।

सङ्केतकालमेनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

स्थिता अङ्गप्रतिरिव अङ्गकपालनिव विसृज्यमाने इयं बलाका वक्री निषन्दा राजते
ऊह पश्य ।

(भ) प्रयोजकं हृतीयव्यङ्ग्यायाः कारणमित्यर्थः ।

(ज) भिन्नैति । भिन्नः श्लोकवर्णादिभिर्विभक्तोक्तः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः
विदग्धैः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनासाध्यप्रबन्धेभ्यः ।

(ट) गुरुति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः । गुरुणा पित्रादीनां
परतन्त्रतया पराधीनतया वत खेदि दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः,
अलिकुलैः धनरसहैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः । सुरभिसमये वसन्ते
अ एष्यति न आगमिष्यति ? अत्र तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया अतुरया कथाचित् कामिण्या विटम् उपपतिं
सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने मनी यस्य तादृशं कः सङ्केतसमयः ? इति जिज्ञासु-
मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हसद्भ्यां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आकूतः अभिवायः
कस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हसन् क्रीडाकमलं निमीलितं सङ्कोचितम् ।

कदाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां व्यस्तसमस्तानां (उ)
वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥२६(ढ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन विरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा, “निःशेष-
श्रुतचन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य, “उभय शिख-
लेत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥३०॥(त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(उ) व्यस्येति । व्यस्तानां वक्तादीनां प्रत्येकस्येत्यर्थः समस्तानां निमित्ताना-
मित्यर्थः ।

(ढ) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानां
त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना व्यङ्ग्यव्यञ्जना
च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्थपरिच्छेदे इति
शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थःशब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यञ्ज-
नया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तथाभूतः सन् व्यनक्ति प्रकाश-
यति तत् तस्मात् एकस्य व्यनक्तिरन्तरस्येत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता सह-
कारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वत्त्वको व्यञ्जकस्तथा ॥३१॥ (१)

अभिधोपाधिकोवाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः ।
व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः प्रदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्बोधकं परे ३२ (द)

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
प्रदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थश्च
तात्पर्यार्थस्तद्बोधकश्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (ध) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम

द्वितीयः पारच्छेदः ।

(प्र) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादिवयम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनावयवमित्यर्थः
तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यात् वाचकः लक्षकः व्यञ्जकः
इति त्रिविधो मतः कथितः ।

(द) सप्रति प्राचीननैयायिकमतोक्तां तात्पर्याख्यामाह तात्पर्याख्यामिति ।
प्रदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी ।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यमात्रौ इति व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्यार्थस्य बोधकं
वाक्यं परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति नव्यास्तु इमां संसर्गमर्थ्यादानाहुः ।

(ध) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम् उप-
लब्धमसीत् लक्ष्यं वा प्रतिपादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सन्त्यः तं वदन्तीति
प्राचीनाः प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथममेव स्वसन्त्यं
प्रदार्थम् अभिधया लक्ष्यं वा प्रतिपादयन्तीति न तेः तात्पर्यवृत्तिरनीकते
दृष्टव्यम् ।

इति पुस्तकप्रतिष्ठापिता हि, ए, उपस्थापिताः श्रीगीर्वाणः ।

महाचार्येण विरचिता चित्पात्राख्या साहित्यः । इति निष्ठा-

द्वितीयपरिच्छेदस्याख्या समाप्ता । आकृतः अभिधयाः

सौमित्रं सङ्गीतम् ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न
[य]गुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्ती-
कृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
तोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्
यवहार इति” अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
तुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
तिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्थः परं भावः स्थायितां पति-
व्यति” इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणान्तरम् अयं काव्यलक्षणघटकः इत्यर्थः । विभावेनेति ।
विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः रतिज्ञासादिरूपः
स्थायिभावः सचेतसं सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति रसरूपेण परिचरति
[क]तीत्यर्थः । रत्यादीर्नायकादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्याद्यनुभावनया सामाजिक-
[क]तीत्यर्थः । अथपि विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण इत्यादिना
[क]तीत्यर्थः ।

(त) शब्देति । [क] निरूपितं तदपि तेषाम् अनुभावरूपात् न पृथगुक्तिः ।
नया बोधयति । [क] रसादीनां परिरुद्धः । यथा दुग्धमस्त्रधोमेन दधि-
यति तत् तस्मात् एतस्य [क] रसादीनां परिरुद्धः । विभावादीयोगेन सामाजिकानां रसरूपेण
कारित्वं सञ्चालयत्वमित्यर्थः ।

अथ स्वरूपकथनमर्थं आस्तादप्रकारः कथ्यते (ख) ।
 सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
 वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्तादसहोदरः ॥
 लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
 स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ॥ (ग)
 रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥३४॥

अथ स तथा । अन्त्यादितादिलात् ज्ञानस्य परनिपाती वा बोध्यः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्त्येवाह नन्विति । दीपेन यथा पूर्वसिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रमाणयति तदुक्तमिति । ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते अपि तु तच्छुल एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यङ्ग्यते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः । यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिर्न रससंज्ञया लभ्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्यार्थभावनासमुद्भवस्तत्त्वमनुभूयमान एव तच्चास्मास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्थ इति रसे अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदकोमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, रत्यादिः स्थायित्वं व्यापकत्वमित्यर्थः प्रतिपद्यते लभते । स्थायी रत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः ।

(ख) किं स्वरूपी रसः कथं वा अस्य आस्ताव इत्याह अस्मिति । अस्य रसस्य स्वरूपं लक्ष्यं तस्य लक्षणं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्तादप्रकारः अनुभवविशेषः कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्रेकाविति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् कैश्चित् न तु सर्वैरिति भावः प्रमादभिः विद्वद्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना प्रकाशते इति स्वप्रकाशः न तु कीदृशस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः आनन्दसंबन्धितज्ञानमयः वेद्यान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य क्षेत्रेन शून्यः रसास्तादृशो अन्यज्ञानसासद्भाव इति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्तादस्य स्वाकारकारस्य सहोदरः सदृशः परमात्मज्ञानकाली अपरज्ञानस्याप्रायादिति भावः । लोकोत्तरः असीद्भिकः यस्यतत्कारः चित्तविकासः स एव प्रायः जीवनवृत्ती यस्य

इत्युक्तप्रकारी वाङ्मन्यविमुखतापादकः कथनान्तरो
र्मः-सत्त्वं तत्त्वोद्देशकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र
। हेतुसन्धाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् अलक्ष्य
त्येक एवायं विभावादिरत्वादिवकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
। अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या ।
चन्मय इति स्वरूपार्थं मयट् । चमत्कारचित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरचर्यायः । तस्याणत्वञ्च अस्मद्वृत्तप्रपितामहसङ्गदय-
तिष्ठीनरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैक्यम् । तदाह
र्मदत्तः स्वयम् ।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गतो रसः ॥

प्रश्नः नायकादीनां नायकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सन्धवात् अस्य
सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अयम् उक्तस्वरूपो रसः स्वाकारवत्
। देहवत् अभिन्नत्वेन आस्त्रायते अनुभूयते यथा आत्मनीऽभिन्नीऽपि देहः अहं
पूजः अहं कृत्वा इत्यादिनेदीक्षेणाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नायकादिनिष्ठतया
भक्तीऽपि रामोऽहं सौताविषयकरतिमानिव्येवनात्मनिष्ठतया आस्त्रायते चटादि-
। ने जातेऽहं वेदि इति यथा शास्त्रज्ञाननेदः प्रतीयते तथात्र चेति भावः ।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज इति । अनुत्कृष्टं मनोवर्त्मविशेषः रजः निरुद्ध-
नोवर्त्मविशेषः तमः ताभ्याम् अलक्ष्यं अर्शरहितं मनः, मानसी वर्त्मविशेष इत्यर्थः ।
इ रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं उच्यते कथ्यते इति एवम् उक्तप्रकारः
चित्तरूपः । वाङ्मन्यः लौकिकमन्यः मनीष्यः वीर्यमन्यः या विमुखता वैमुख्यं तां
। पादयति आनन्दमिति तथोक्तः अस्मिन् सति बाह्यज्ञानं न निष्ठतीति भावः ।
अन अनिर्दिष्टरूपः आत्मरः मानसः धर्मः गुणविशेषः । उद्देशकः अयं सत्त्वोद्देशके
वर्धः । विभावादीति अर्थ रजः विभक्त्यादिभिः सङ्ग वः रत्यादिः तस्य प्रकाशी
न तादृशः सुखचमत्कारः अलौकिकं सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तथानिधः अयदि
। भावादीनां प्रत्येकस्य स्वस्वत्वमिति तत्रापि- अयं आत्मनात्मकतया अलक्ष्य-
मिति वीथ्यम् । अयं सुखचमत्कारः

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति ॥” (ङ)

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, “पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्” इति (च) । यद्यपि “स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्वादा-
नतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिके भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस-
मानतामावसारत्वात् प्रकाशशरीरादन्यः (ज) एवं हि रसः”
इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा-
ज्ज्ञेयाः । ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जना-
याश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविक्षार एव सारः स्मिरांशः प्राच इति भावः, “सारी बले स्मिरांशे च” इत्यमरः । अनुभूयते तत् चमत्कारसा-
रत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विस्मयप्राचत्वे स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपी-
त्यर्थः प्रथमायास्त्रप्रत्ययः । रसः अद्भुतः । अद्भुत इति सामान्यं रसमावसंज्ञेति
भावः । अर्थात् रत्याद्यंशस्यानुभूयमानत्वे यथास्वं शृङ्गारादिव्यपदेशः तस्यानुभवा-
नुत्पत्तौ च अद्भुतव्यपदेश इति बोध्यम् ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योगिवत् योगिन इव
रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्मारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं
परमात्मतत्त्वविस्मारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादियुतौ परमात्मनो रससंज्ञया चङ्गि-
खितत्वादिति भावः । प्रमिष्वन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् आत्मनः स्वस्य आनन्द-
समुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति
फलितार्थः । काव्यनिकम् आरोपितम् । उररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रसमानतेति । रसमानता आस्वादसम्भावसारत्वात् प्रकाशशरीरात्
अनुभवरूपात् अन्यः अभिन्नः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादन्य एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) कश्चिन्नि एतावता अज्ञेयत्वं च ज्ञानविषयत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनार्थम् ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इत्युक्तदिशा घटप्रदोषवद् व्यञ्जव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यञ्ज्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसः दीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा लभ-
नीस्तुल्येति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वस्य ज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अथवा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्ज-
कस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अर्थ भावः जनको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति । इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घट-
प्रदोषवत् यथा घट प्रदीपो व्यङ्ग्यं तद्वत् व्यञ्जको व्यञ्जं व्यङ्ग्यं अतस्तथाः पार्थक्यं
मित्रत्वमेव न तु एकवृत्तत्वमिति भावः । अतएव सत्तात् विसर्वादादेवेत्यर्थः । आहः
कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः । कृतिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूल-
व्यापारः तद्वद्भेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनु-
भावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः । अतएव
विभिन्नत्वादेव विलक्षणा कृतिज्ञप्तिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः सक्तव्यापारस्येति भावः ।
अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यैः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने
ज्ञानेन ग्रहिलैः प्रयासिभिः । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमा-
नेत् तथ्यापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन
टादिज्ञानं व्यञ्ज्यते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यञ्ज्यते इति व्यञ्जनाया वस्तुतात्पर्यरूप-
नविशेषरूपया रसस्य ज्ञानव्यञ्जनायस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं कश्चित्
विशेषार्थानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालमनसं चिह्नं ज्ञात्वा विद्वन्धया । इसरो-

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वादसत्त्वं न स्यादित्युच्यते ।
करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥३५॥

आदिशब्दाद्वीभक्षभक्षानकादयः । तथापि असहृदयानां
सुखमुद्रणाय पञ्चान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादिर्मतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपौति का क्षतिः ३७ [ठ

वर्णिताकृत लीलापत्रं निमोलितमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रच्छन्नकामुकं प्रातः
पद्मनिमोलनेनैव कदाचित् व्यज्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालत्वेन असिद्धत्वेऽपि
व्यञ्जनागम्यत्वमिति बुधीर्भिर्बिभाव्यम् ।

(ठ) नन्दिति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वं इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अन्धाम् अनुपपत्तिम् अवीक्षितामिति ।

(ठ) हेतुत्वमिति । लोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात् स्वभा-
वाच्च शोकहर्षादिः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः अनवरसादिभ्यः लौकिका-
स्तत्कालीनिकाः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवचवादी एतेषु दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
व्यापारवत्तया कारणशब्दाच्चत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दावाच्चत्वं भजन्ते (ण) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
इव सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्योः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य
काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते
इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (थ)
जायते इत्याह ।

जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विल-
क्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद-
भवति इति अत्र का सति; ? हानिः ?

(ण) त एव हीत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः काव्य-
नाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं
त्यादेरास्वादाङ्कुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्दाच्चत्वं
तारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः
वाच्यत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वान् अश्रुपातादयः आवि-
र्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवलितमेवेति भावः ।

(थ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

(द) नैति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते रत्यादि-

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छोचिजजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीयं न स्याद् यद्रागिणामपि (न) केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्वासादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (घ) इति ।

ननु कथं समादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सौतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४० (ब)

वासनावन्त एव रसस्वादादयन्ति नाथे इति भावः । वासना-संस्कारविशेषः ।

(घ) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(घ) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां समुद्रदयानां रसस्य स्वासादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्या भित्तिः वा अश्ल तत्सन्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितासिद्धस्तीत्यर्थः ।

(फ) नत्विति । रामादीनां रत्यादिः समुद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येण यस्य रामस्य वा अनुमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरादयः समुद्रवङ्गनादयौ वा चासन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा अनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिमतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहीबोधः ?
इत्युच्यते ।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥(भ)

इत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

साधारण्येन इत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥४३॥[म

इत्यादेरपि आत्मगतत्वेन प्रतीतौ संभ्यानां ब्रीडातङ्कादि-
र्भवेत् परगतत्वेन तु अरस्यतापातः (य) । विभावादयोऽपि
प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्मादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥[र

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभवादीनाम्
इत्युच्यते ।

(भ) उत्साहादीति । विभावादेः साधारणीकरणापारवशात् नृणामपि
साधारण्याभिमानतः रामस्य मनश्च साधारणीऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति तात्कालिक-
ज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां सम्यक् उदयः न
दुष्यति ।

(म) साधारण्येनेति । इत्यादिः सीताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत्
समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदङ्गमपि सीताविषयकरतिमान्त्वादि-
प्रतीयते ज्ञायते सामाजिकेति शेषः ।

(य) आत्मगतत्वेनेति आत्मज्ञानित्वेन । परमतत्वेन नायकमात्रमतत्वेन
इत्यर्थः अरस्यतापातः बैरस्यभावापातः ।

(र) परस्येति । तस्य रसस्य आस्मादे आस्मादण्ये इत्यर्थः 'विभावादेः
आत्मज्ञानीह्रीपनादेः परस्य न परस्य इति, मन इति न ममेति च परिच्छेदः चर-
णीयः न विद्यते न भवति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ [ल]

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्नादेर्विशेषेण आस्वादालङ्कारणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्नादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथा-सङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं यथाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ [श]

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (घ)

(ल) विभावनेति । अलौकिकं तत्तज्ज्ञोकावृत्तिः, विभावनादिव्यापारम् उपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां कार्यनिवेशितानां सौतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सङ्गदशानाम् आस्वादादेर्त्वादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् रूपादपेक्षया आविर्भावः तद्वयनं तस्य प्रापकमित्यर्थः एवंभूतस्य रूपादपेक्षया आस्वादयोग्यता नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्नादेः चारणं प्रसारणं विसृतिरिति भावः ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोक्तः लोकनिष्ठा इत्यर्थः कारणकार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्याणि सञ्चारिणः सहकारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः कृतव एव मताः यथाकार्थानि एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(घ) पूर्वं कारणसम्भावः पश्चात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां यौगपद्यामित्याह नन्विति । एतः अभिप्रेतः इत्यर्थः प्रतिभासः अङ्कुरं विभावाभावितरत्नादेरङ्कुरस्य सौवर्ण्यव्यपगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ [स]

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्मादः
प्रपानकरसं सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथैतत्पर्यः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्
कथम् एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सद्भावश्च द्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भट्टित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥४७॥ [ह]

अनन्यसमाक्षेपश्च प्रकारणादिवशात् यथा ।

“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वं प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदप्राङ्मुखौ

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदकीर्णात् प्रागित्यर्थः प्रतीय-
मानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदकीर्णकाले सम्मि-
लितः मित्यतः सर्वः विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंवलितरत्यादिरित्यर्थः
प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः चास्वाद्यमानः सन् सचेतसां
सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिचयेदित्यर्थः ।

(ह) सद्भाव इति । विभावादिः द्वयीः एकस्य वा सद्भावः सत्त्वावैश्वः चेत् यदि
भवेत् तदा भट्टिति शीघ्रम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे
अध्याहारिणी लोपी न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसञ्चारिरव्यादयी न हति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावी सः सञ्चारिरव्यादयः न हति तत्र तेषा-
मध्याहारः यत्र अनुभावसञ्चारिणी सः तस्मापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः एवं
सर्वत्र ।

हृन्दी नत्तं यितुर्थयेव मनसः सृष्टं तथास्मा वपुः" ॥ (ख)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकाकृप-
विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणा-मौक्तिकादीना-मनुभावानाञ्च
नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽपि ऊह्यम्
(क) । "अनुकार्यं गतो रसः" (ख) इति वदतः प्रत्याह ।

पारिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥ ४८ ॥ ग

(च) उदाहरति दीर्घाक्षमिति । मालविकाया वर्णनमिदम् । नर्तयितुः
अपत्यितुः कामस्नेहार्थः मनसः यथैव यादृश एव हृन्दः अभिप्रायः, "हृन्दीऽभिप्राये
आश्रयः" इत्यमरः । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं
दीर्घं आश्रये अक्षिणौ यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं बाहू
भुजौ अंसयोः स्नातयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविडौ घनौ उन्नतौ क्षणौ
अत्र तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अल्पायतनं पात्रे प्रसृष्टे लिप्ते इव तत्रत्यानामस्यु-
नलस्यत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिमितः विवक्तिवेष्टनेन परिमित इत्यर्थः ।
अक्षनं नितम्बं नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणौ उदया उन्नताया अङ्गुल्यः
यवौ क्षणाभूतौ । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ।

(क) अन्याक्षेपे विभावान्क्षेपे इत्यर्थः । यथा, परिषदितम्बालीकानामत्र
प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च किमाशौचिन्तलस्य
लक्ष्मीमभिनवकरिदनाच्छेदकान्तः कपीलः ॥" अत्र नायिकायाः सम्पीनयकारस्य
आलम्बनविभावो नायकः तत्रेष्टादिकमुद्दीपनविभावः तयोः समाक्षेपो द्रष्टव्य इति ।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्य इति । अनुकार्यः नाय-
कादिः । तद्वतः तन्निष्ठः न तु सामानिकर्तारिति भावः ।

(ग) पारिमित्यादिति । पारिमित्यात् पारिमित्याम् अनुकार्यस्य नत-
त्वेन अल्पत्वात् अस्य तु बहुसामानिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात्
तत्तन्नीकनिष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सामान्यतया नायकादयो
हस्तभङ्गः आदिपदेन अथवापरिषदः प्रतिकूलतया यदि अनुकार्यमनसः एव, रसः
तदा सामानिकाः कथं हान्यद्वयमन्यवक्ष्यन्त्या भवेयुः तेषामभीष्टरसासाध-

सीतादर्शनादिजो रामादिरत्नाद्युद्बोधो हि परिमितो
गैरिको नायकाय्यदर्शनदेः सान्तरायश्च । तस्मात् कथं
रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्वर्मकत्वात् (घ) अनुकटं गत-
त्वञ्च यस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राववादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४६॥ (च)

किञ्च,

काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५०॥ (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो
दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गच्छते ।

अयं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥५१॥ (ज)

प्रत्याशाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्नाद्युद्बोधः नायिकादिविषयक
इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् उक्तविधिनात् पारिमित्यादेरित्यर्थः
विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वस्यास्य निराकरोति अनुकर्त्ति । अनुकर्त्ता नटः तद्वतः
तस्य भावः तत् ।

(च) शिष्येति । नर्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेशवच्चरन् अभासः
पुनः पुनरनुशीलनं तत्प्रकृतिभिः राववादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन्
नायके न प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सत्तदवधौ भवति तदापि किं तस्य रसास्वादी . न
स्वादित्यसंस्काराश्चिच्छेदि काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावेनैव काव्यार्थस्य
परिशीक्येन स्वभषयास्पदं भवति सम्भवत् रसास्वादमाप्तीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वमुक्तं तदीयावधर्ममखण्ड्येन द्रव्येति नाय-
कित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा जन्मज्ञानविषयः स्वसत्तायां
स्वक रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतिः ज्ञानस्य अव्यभिचारतः विषयवादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सकपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिसन्तरिण्यभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्यः

॥ ५२ ॥ (भ)

यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञान-
कारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ॥ ५३ ॥ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपप्रकाशरूपत्वात् (ठ) । कार्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् नो वर्तमानोऽपि (ड) ।

त्यर्थः अन्ये तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तास्ति अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति
ज्ञाप्यलक्षणाधीनादिति भावः ।

(भ) यस्मादिति । यस्मात् एव रसः विभावादिसमूह एव आलम्बनम्
चात्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्यः ।

(ज) विभावादौति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः । न प्रतीयेरन्
न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वसंवेदने इत्यर्थः उज्झितः
परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिकाले अस्य रसस्य भावः सत्ता न विद्यते ।
नित्यवस्तुनः सर्वकाश्चित् क्षितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यदवस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपप्रकाशरूपत्वाच्चरूपत्वात् न
हि भविष्यन् साक्षादानन्दं विवरीतुं ज्ञानीतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संबेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च न ।

सविकल्पकसंबेद्यः ॥५४॥ (ठ)

सविकल्पकज्ञानसंबेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
सस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

तोच्चस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ॥५५॥ (ण)

(ङ) कार्यज्ञानधीविलक्षणभावात् विलक्षणत्वात् कार्यलाभावात् ज्ञानत्वा-
त्वाच्च इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वचनमानः अपि न वचनमानत्वस्य कार्यज्ञानान्वतरविषयनिय-
मादिति भावः ।

(ठ) विभावादीति । निर्गोति विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः यस्य
तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्बन्धानवगाहीत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः परामर्शः
सम्बन्धेन विषयः यस्य तस्य भावः तस्यात् तथा सचेतसां सहस्रस्यानां स्फुटं पर-
मानन्दमयत्वेन संबेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं न इत्ये
निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपदार्थं बोधयतीति भावः । अयं तु
एवः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंबलितज्ञानमयीऽपीति भावः । तथा अभि-
लापः वचनं तस्य संसर्गः सम्बन्धः तदधीन्यत्वविरहात् वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः सवि-
कल्पकज्ञानस्य सम्बन्धावगाहिन इत्यर्थः न संबेद्यः । सविकल्पकज्ञानमय्यानां हि
वचनमन्वयत्वमपि रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षाद्गुणभवीगुणवर्गवर्गः तस्य रसस्य
प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविषयः न हि प्रतीक्ष्यस्तुनः साक्षात्कारी भवतीति
भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्दः काव्याद्यैरूपकैः सम्भवात्
उच्यते न हि शब्दप्रमाद्यवगाहो प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथं कौटिल्यस्य मन्त्रम् । एकप्रशुतादृष्टपूर्वमिहोप-
प्रकारस्तेत्याह ।

तस्मादौचित्यः सत्यं वेद्यः सद्दयैरयम् ॥५६॥(त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे ? इत्याह—

प्रमाणं चर्वणैवान् स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥५७॥(थ)

चर्वणा आस्तादनम् । तच्च “स्तादः काव्यार्थसम्भेदादा-
ज्ञानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते—

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥५८॥(द)

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥५९॥(न)

(त) तस्मादिति उक्तविधीधातित्वर्थः अयं रसः सद्दयैः सामाजिकैः अौचित्यः
अौचित्यमिहः जनविलक्षण इत्यर्थः सत्यं तत्त्वतः वेद्यः ।

(थ) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्वणा आस्ताद एव
विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्त्येति । चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्मिन् रसस्य उपचारतः परम्परया
आश्रयवशात्कालसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(ध) कादाचित्कतया अविमर्शवतिरीभावार्था कादाचित्कभवनतया उपचरितेन
आरोपितेन कार्यत्वेन कालिककार्यत्वेन न तु वास्तवेनेति भावः कार्यत्वं उप-
चर्यते आरोप्यते । यद्युक्तं चर्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस आस्ताद्यते तदैव
चर्वणानिपत्तिः यदा कास्ताद्यते न निष्पत्तिः इति अविमर्शवतिरीभावार्था चर्वण-
काल रसस्य निष्पत्तिरिति शेषम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलङ्घ्यत्वादि । ननु यदि
मिलिता रत्नादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽख-
ण्डत्वम् ? इत्याह—

त्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

।तोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ॥६०॥ (प)

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा, तादात्म्याङ्गीकारात् ।
प्रदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि
ज्ञादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासना-
रिणितरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादि-
प्रदात्म्याङ्गीकारे च आत्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिगम्य दिव्य-
धिसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि स
मात्रा वासनोपनौत रत्यादितादात्म्यगोचरोक्तः” इति च ।
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गोक्ततामुपरि वेदान्तिभिरेव निपा-
नीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अभिधादिव्यापार-
शतं व्यञ्जनरूपे व्यञ्जनानिरूपणप्रकाशे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः वक्ष्य-
मियेषानि ।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्तं प्रमाणयति रत्यादिरिति । यस्मात्
त्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् ज्ञानन्दसंज्ञितज्ञान-
राधा एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम्
अखण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति अतः यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्ड-
वतीति भावः ।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं सिद्धम् ।
तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वस्योक्ततामुपरि । रसानन्यतया रसाभिन्नतया
विधा आसादः न कार्या इत्येतत् न तादात्म्यादेव सिद्धम् इति भावः ।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (फ) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सांत्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्ड्यो यान्त्वखण्ड्यताम्” ॥ (ब)

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववद्देदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया काश्चित्समुपकृत्या चारीत्य
संदेहात्मनि चर्चयामये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना संस्कार
विशेषः तस्याः परिचयिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि रसेऽपीत्यर्थः व्यव-
हारकायत्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञानमयत्वञ्च प्रतिपन्नमिति
बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन चमत्कारपरिशुद्धः यदि
आनन्दमयः चमत्कारमयी वा रस इति अङ्गीकरोषि तदेत्यर्थः । आत्माकीम्
अस्तत्त्वन्विनीम् आलङ्कारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तशय्यां चरमसन्नातिमिति भावः
अधिशय्य आश्रित्य दिव्यवर्षसदृशं मानवानामेकेन वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य
पञ्चदशिकत्रिंशत्संख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत् सदृशं यावत् प्रसोदनिद्रां सुख
स्वप्नं उपेयाः लभन् चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः । अस्मात्सिद्धान्ताशयेन न कीऽपि वादी
त्वां नेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरियमिति भावः । प्रमात्रा प्रमया भावप्रधानो
निर्देशः । अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नोऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उत्पन्नोता
उपस्थापिता या रत्यादिः तदेव गोचरीकृतः, तस्या विषयीकृतः वासनीयतादिता-
नन्दितात्मक इति फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्ममीमांसा वेदान्तसदनुसारिभिरि-
त्यर्थः वेदान्तमते ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्न-
त्वादेव इत्यर्थः । रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसंचारिणः गृह्यन्ते । प्रथमं
रसतामपेः प्रागित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिचयमन्तीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्णः एकरूप इति यावत् ।

(ब) उक्तवधौ प्रमाणेन दृढवति तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः सांत्त्विकाः
व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसीयन्ते प्राक् खण्ड्यः विभिन्नलेख्यः प्रतीयमानाः
बोधविवक्षितमात्राः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ६१ (भ)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः “विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानि च कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

प्रालम्बनोद्बोधनाख्यौ तस्य भेदावभौ स्मृतौ ६२ (य)

सष्टम् । तत्र—

प्रालम्बनं नायकादिस्तमालम्बा रसोद्भवात् ॥ ६२ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

यागौ कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयोवनोत्साहो ।

(भ) रत्यादीति । लोके तत्तत्लोककृतित्वदशायां ये रत्यादीनामुद्बोधका उद्बोधकारणानि सीतादयः काव्यनाट्ययोः निवेशिता इति शेषः, विभावा उच्यन्ते इति शेषः ।

(म) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाट्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्यन्तर्गतान् बोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनानिप्रायेचीकृतानि प्रत्यक्षानि च परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते सङ्गदय इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्बोधनाख्यौ चभौ भेदौ कृती प्रालम्बनम् आलम्बः नायकादिः, तं नायकादिनालम्ब्य रसस्य उद्भवाः उत्प्रेक भवतीति शेषः ।

दक्षोऽमुरक्तलोकोस्तेष्वेवैदग्धाशीलवान्नेताः॥६४ (र)

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्व्रत्तम् । प्रवमादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्देवानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्वतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्पष्टम् । अत्र धीरोदात्तः—

अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः॥६६

अविकत्यनोऽनात्मज्ञाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । (ल) अथ धीरोद्वतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञाघानिरतो धीरैर्धीरोद्वतः कथितः ॥६७(व)

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः—

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृतो कृतकार्यः, कुलौनः सत्कुलोत्पन्नः,
सुश्रीकः सृष्टिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं, यौवनं तारुण्यम्, उत्साहः
तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अमुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेष्वेदग्धाशीलवान्
तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकत्यन इति । अविकत्यनः आत्मज्ञाघावर्जितः, क्षमावान् शक्नो-
क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरगगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि कार्यादि-
चल इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः क्षपटनिरतः, प्रचण्डः क्रोधः, अहङ्कारः
मनेत्यभिमानः, दर्पः आत्मगौरवं, अद्भूतिद्वयः प्रायेण तद्विभिन्न इत्यर्थः । अन्यत्
स्पष्टम् ।

नक्षिणो बहुरभिर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६८

कला मुखदिका । यथा रत्नत्वकादौ बलरत्नादिः । (प्र)

अथ धीरप्रशान्तः—

।।मान्यसुखैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (प्र) । एषाचः प्रह्लादि-
रूपत्वे (स) भेदानाह ।

।भिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठ-
त्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

।पु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

इयोल्लिखतुः प्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“जाता तिष्ठति कुन्तलेखरसुता वारोऽङ्गराजससुः

यूतैः रात्रिरियं जिता कमलया देवो प्रसाद्याय च ।

इत्यन्तः पुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्मितं नाडिकाः” ॥ (ह)

(प्र) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, अदुः कीमलचित्तः, अनिज-
लापरः सुलगीतादिनिरतः ।

(प्र) सामान्येति । सामान्यसुखैः व्यागो जतीत्यादिसामान्यनामकसुखैः इत्यर्थः
।यान् प्रपुरः प्रायशः पूर्वं इत्यर्थः ।

(स) प्रह्लादिरूपत्वे प्रह्लादिनामरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ह) जातिरिति । कुन्तलेखरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः सेवानाथरः
।जा तस्य सुता जाता कुतुजाता तिष्ठति वर्धते यशस्कन्या इति भावः ।
।ङ्गराजससुः अङ्गानां राज्ञः अङ्गराजः तस्य कस्य अविद्याः वारः निश्चिन्त-

कृतांगा अपि निःशङ्कसर्जितोऽपि न लज्जितः

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ (च)

यथा मम ।

“शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाप्यं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कीतुकं वितनुते कीपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूल एकनिर्भरः

॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

द्विषसः कंसवर्गा कयाचित् राजपद्मा द्यतेः राज्ञा सह द्यूतक्रोडनैरित्यर्थः इयम्
उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी प्रसाद्या
अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं मया अन्तः
पुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या सद यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञापिते निवेदिते
सति देवेन महाराजेन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढचित्तेन द्विषा
नाङ्गिकाः व्याज्ज स्थितं सुखीमिति शेषः । शार्दूलविहीकृतं इत्यम् ।

(च) कृतांगा इति । कृतांगाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः, सर्जितः
निर्भर्त्सितोऽपि न लज्जितः न संकुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य तादृशोऽपि
मिथ्यावाक् स्वभावाद्दीनादनिवर्क्य इति भाववशाल इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) शोचमिति । प्रसासे सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे सखे ! अहं
शोचं रक्तं मदपराधादिति भावः मुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं समीपं
यातः, ततः अनन्तरं तथा मत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि पादप्रहारो दत्त
इत्यर्थः । सपदि तत्तत्पश्चात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे वसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित्
विधातुं कर्तुमक्षमतया वाप्यं त्यजन्त्याः वामभ्रुवः सुन्दर्याः मग्निवाद्या
इत्यर्थः स कीपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः सन् कीतुकम् आनन्दं
वितनुते विस्तारयति शार्दूलविहीकृतं इत्यम् ।

यथा ।

“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे पैवेयकं नोष्णवत्
नो वक्रा गतिरुत्तं न हसितं नैवास्ति कश्चिदः ।
कन्धन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
‘इष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” ॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र बह्मभावो यः ।

शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ ७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बह्मभावो हयोरपि नायि-
कयोर्विद्वद्भिर्ज्ञितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा

यदास्त्रिभुजैव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः ।

तदेतत् काचक्षे घृतमधुमयत्नद्वहुवच्चो-

विषेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति” ॥ (न)

(ख) अस्माकमिति । सौभाग्यं व्यस्यन्त्याः कस्याचित् सखीं प्रत्युत्तिरिक्त्वा ।
सखि ! अस्माकं वाससी वसने परिधेयमुत्तरीयश्चेत्यर्थः न रुचिरे न मनोहरे,
वेयकं ग्रीवामुषणं न उत्कलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता इत्यर्थः, हसितं
हासः न उद्धतम् उत्कटं चित्तमित्यर्थः, कश्चित् मदीऽपि सौभाग्ययौवनादिजनिता
। नो विकारीऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः स्वकीया इति श्रावः
स्याः समेति भावः प्रियः सुभगोऽपि सहितान्तरवक्त्रभोऽपि अन्यतः अन्यस्यां सहि-
तायां इष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन विश्वं जगत् दुःस्थितं दुःखिना व-
दन्तं मन्यामहे । कैवल्यमहं प्रियवाक्त्रभ्येन सुखमनुभवानि नापरा इति भावः ।
। दुःखविहीनितं जगत् ।

(न) शठेति । ये शठ । धूर्त ! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरक्षितं
विनाशनिम् आकर्ण्य काञ्चीमण् आश्रित्यैव अस्त्रिभुजैव अस्त्रिभुजैव अस्त्रिभुजैव
विषेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति

एवाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाद्यत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५॥ (घ)

सर्वेषामुत्तमोद्गमभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यानाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रीकैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दनामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः (ङ) । अथ शृङ्गार-
सहायाः—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मसुनिपुणाः कुपितबधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया इत्यनारब्धितयवशेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेरातिङ्गमभङ्गं वेत्
कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरवमित्यर्थः क कुत आचक्षे ? कथयामि ?
कुत्रापि तत्कथनस्थानं न कमे इति भावः घृतमधुमयेन तव बहुवचनोपेक्ष विवेच
आचक्षे मे सखी किमपि न गणयति न चतुषारयति किं कार्यं कर्तव्यं किम-
कर्तव्यमिति न विचिन्ततीति भावः । कस्याचित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या नायकं
प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिणोद्गमं, हसैवद्वैच्छिन्ना यमनसभला यः शिखरिणो
तज्जचक्षात् ।

(घ) एवमिति । एषां नायकानां श्रीकृष्णभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन
उक्तानां त्रैविध्यात् त्रिदशानां चत्वारिंशत् तथैव अष्टौ च चत्वारिंशद्विध्यां
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरीति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रासङ्गिकं
प्रसङ्गमेव चत्वारिपि इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकस्य गुणम
इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दी नाम सहायः क्ताः ।

आदिशब्दः सत्त्वकारकज्ञानात्म्यसिक्तमान्त्रिकादयः ।

तत्र विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद

विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥७८॥ (ख)

चेष्टः प्रसिद्ध एव ।

सुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

स्यकरः कलहरतिविद्रूपकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ (ज)

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तने सहायमाह ।

न्तौ स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्वावापादयः ॥८०॥ (झ)

(च) यद्वासेति । भक्ताः अगुरताः नमसु परिहासादिषु । यद्वाः मर्दनाः ।

(ख) सम्भोगेति । सम्भोगेन सम्बन्धं भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनः नष्टः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कालानिबुधः । वेशेषु व्याजनाश्रयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता, मधुरः जीरज्जनकः, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदाह्व्यः, यद्वाः सहायः भवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा, वपुषा शरीरेण, वेशेन परिच्छेदेन, तथा भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकानां हास्यकृत्, कलह रतिः अगुरागी यस्य तादृशः, स्वकर्म विना कर्म भोजनं जानातीति दबाधूतः, यद्वाः सहायः, विद्रूपकः स्यात् ।

(झ) सन्तौति । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारौ सन्तौ सहायः स्यात् ।
मौः कार्यार्थि तन्वावापादयः तन्मः स्वराष्ट्रकर्तव्यम्, वावापः परराष्ट्रकर्तव्यम्, दिपदेन दृष्टनिबन्धितप्रतिपादनादयो गच्छन्ते ।

यत्तु अत्र सहायकवचनप्रस्तावे “मन्त्री सञ्चोभयद्यापि सखा
तस्यार्थचिन्तने” इति केनचिद्वचनं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचि-
न्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं, न तु सहायकवचनप्रकरणे
नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नाय-
कस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं “मन्त्रिणा ललितः
शेषा मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः” इति तदपि स्वलक्षणवचनेनैव
ललितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गता-
र्थम् (ज) । न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किन्तु स्वय-
मेव निष्पादकः, तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरस-
हायाः । तद्वदवरोधे ।

वामनप्रण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुजाद्याः ।

मदमूर्खताभिमानौ दुष्कृतैश्चर्य्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभाता(ट)राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

॥ ८१ ॥

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र प्रण्डवामनकिरातकुजादयो
यथा रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्षवर्षैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्वपाम्

(ज) मन्त्रिषेति । ललितः धीरललितः मन्त्रिणा चायत्तसिद्धिरिति शेषः ।
शेषाः धीरीदातादयः मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः मन्त्रिषु स्वेषु न चायत्ता सिद्धिर्येषां तेषा-
भूताः मन्त्रिसहिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः । सेति । निमित्तं खदुरनिमिषादि
धीरललितलक्षणनिमित्तेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभावेन मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिः
कुटा एव प्रतिभावते इति भावः । नतायै जतायै पुत्रस्य जयनं व्य-
सिति भावः ।

(ट) मदिति । मदं मदतिति आनन्दः, मदप्रियवद्वत् वा । अनूढायाः
अविज्ञाहिताज्ञाः अविद्यायाः उपपन्ना इत्यर्थः अस्तु कीदृशः ।

अथ कञ्चुकिक्कुक्कुक् विप्रति वासादयं कामनः ।

पर्यन्ताग्रभिभिर्निजस्य सहस्रं नाकः किरातेः कृतं

कुक्कु नीचस्यैव यास्ति शनकैरात्मैषणाग्रहिणः ॥ (ठ)

शकारो नृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
प्रातव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च

॥८२॥

दृष्टनिग्रहो दण्डः सष्टम् (ड) । अथ धर्मसहायाः ।

नृत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मेऽ३

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ठ) । तत्र च ।

उत्तमाः पौठमर्दाद्याः

॥८४॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

(ड) नष्टमिति मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु भगवत्त्वादित्यर्थः तेषां लज्जाम्
अपश्यत्वात्ता वासादिति सर्वत्र योग्यं सर्ववरेः कौबेः नष्टं पलायितम् अर्थं वामनः
खनोक्तिः पुरुषः कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य वारचस्य चतः अन्धकारे निवसति,
पर्यन्ताग्रभिभिः नगरप्रान्तवर्तिभिः किरातेः व्याधेः नाकः किरं पर्यन्तम् चतनोति
स्तनान्मनुष्यैरित्यर्थः सहस्रम् अष्टितं कृतं पर्यन्ताग्रयथं कृतमित्यर्थः । कुक्कुः
आत्मेष्ट्याग्रहिणः आत्मनः ईष्यत्वं दर्शनम् आत्महन्ते इति तथोक्ताः सन्तः नीचतयैव
मतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यास्ति नृच्छति । मन्दुहाया वाकरग्रीमे वक्त्रेण-
निहन् । आर्द्धविक्रीडितं इत्यम् ।

(ठ) दण्डेति । दण्डेषु दृष्टमित्यद्व्यापारिषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः आट-
विकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीनदूपाः सैनिकाद्याः सहायाः सवन्तीति शेषः ।

(ड) नृत्विमिति । धर्मे धर्मसाधने नृत्विजः पुरोहितविशेषाः पुरोहितः
पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मज्ञानविदः सन्तः वापसाः एते धर्मं सहायः स्युः
अवेद्युः ।

मध्ये विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ (ण
आद्यशब्दात् तात्त्वलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ८६ (त
तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ (य

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥ ८८ (द)

(अ) उभयोः इति । पीठमर्दाद्याः पूर्वीक्षाः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति शेषः
विटविदूषकौ मध्ये सहायो तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः परिकीर्तिताः
कविताः ।

(त) दूतं निर्वाक्य अथेति निसृष्टार्थ इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः नियोज्यः
दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च तथाविधाः
निसृष्टार्थाः, मितार्थाः तथा सन्देशहारकैत्यर्थः ।

(य) निसृष्टार्थमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आश्रयम् । उन्नीय सहाय्य
लयम् उत्तरं विज्ञानं वदति कार्यस्य सुस्निष्टं सुसङ्गतं कुरुते स निसृष्टार्थः स्मृतः
कवितः ।

(द) मितार्थेति । मिते परिमितम् अर्थे भाषते इति मितार्थभाषी अथ च
कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रमुखा यावत् कथितं सन्देश इत्येतेति
सन्देशहारकः ।

अथ साखिकनायकगुणाः ।

श्रीमा विलासो माधुर्य्यं गाभीर्य्यं धैर्य्यं तीक्ष्णसी ।

लितौदार्य्यं मित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ८६ (ध)

तत्र ।

रता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

चिष्टृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ८७ (न)

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महोपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशते-

व्यभवन्नास्य विमानना कञ्चित्” ॥ (प)

एवमन्यत्रापि । अथ विलासः ।

रा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ८९ (फ)

(ध) सत्त्वगुणान् गुणानां साखिका इति । श्रीमा इति स्पष्टम् ।

(त) श्रीमामाह श्रूतेति । श्रूता श्रौत्यं, दक्षता क्षिप्रकारिता, सत्यं सत्य-
त्वं, महोत्साहः कार्येषु उत्साहातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नीचे
दुर्बले इत्यर्थः छृष्टा दया, अधिके बलीयसि स्पृहा जिगीषा, एते गुणाः यतः
तात् भवन्ति तां श्रीमां विदुः ।

(प) अनुरागितायामुदाहरति । अहमिति । अजराजगुणवर्धनमिदम् । प्रक-
ृत्यु प्रजायु सर्वो जनः अहमेव महोपतेः अजस्य मतः सम्यक्त इति अचिन्तयत् ।
अस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु मदीयसु-
षु इव अस्मि अजस्य कञ्चित् कानि जने इत्यर्थः विमानना न कञ्चित् । सुन्दरी-
म्, अनुजीविद्वी ली जनी पुत्रीः समरा ली यदि सुन्दरी तद्वति तद्वत्त्वम् ।

(फ) धीरिति । विलासे सति कञ्चिर्पौरा, जतिः पिता मनीषा, वचः वचनं
अतएव विलासकञ्चित् भवति ।

यथा ।

“दृष्टिस्तुभीकृतम्भक्तस्यसारः

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्भरिणीम् ।

कौमारकोऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एवः” ॥ (ब)

सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्भूतो गो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ (भ)

अङ्गमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षादौर्गन्भीर्यं निर्विकारता ६३ (य)

(ब) विवासमुदाहरति । दृष्टिरिति । कुत्रस्य संशामभूमौ उद्भूतानमनः
 दृष्टा रामस्य सविजयवचनमिदम् । दृष्टिः कुत्रसेति श्रेयः दृष्टीकृतः दृष्टवत् तुच्छो-
 ज्ञतः जननबल्य निजनतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बलं यथा तादृशी, यथा
 धीरोद्भूता धीरा उद्भूता च नतिः भरिणीं पृथ्वीं नमयतीव । अयं कुत्रः कौमार-
 कोऽपि गिरिवत् पर्यंत इव गुरुतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? अतः अथवा
 एव दर्पः एति प्राग्व्यति ? वसन्ततिषक्तं हतं, श्रेयं वसन्ततिषक्तं तमना जगौ ग
 इति लक्षणात् ।

(भ) माधुर्यमात्रं संक्षोभेषु इति । संक्षोभेषु सम्यक् कीमानुबन्धव्यापारेषु अपि
 अनुद्भूतः उद्भूतग्राह्यं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(म) उदाहरति—

निपीव कटु कर्षपदव्याः खिदमाप न मनामहि रामः ।

शूलपाचिरिव वीरमुदयं काककूटपटलं चित्तं पूर्णम् ॥

अन्वयः । कर्षपदव्याः शीतपत्रस्य कटु कर्कशं यत् इति श्रेयः पूर्वं पूर्वादिना
 काके शूलपाचिः शिवः उयं शीघ्रं वीरं भवन्तं काककूटपटलं चित्तं निपीव शूल
 पत्रस्य शीतं मनामहि अस्मत्पि खिदं न चास्मत् प्रायः ।

(क) गन्भीर्यमात्रं भीतिः । भीमं, शीघ्रः स्वयम्भूतविद्योवन् इत्यर्थः शीघ्र-
 भीमः हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्गुणैरपि निर्विकारता अभिव्यक्तं गन्भीर्यम् ।

यथा ।

“आहतस्य भिवेकाय विदुषस्य वनाय च ।

न मया कथितस्य सख्योऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (र)

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ६४ ॥ (ल)

यथा ।

“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेक्षराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥ (व)

अधिष्ठेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणालयेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ (श)

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ६५

(र) उदाहरति मया आहतस्येति । अभिवेकाय आहतस्य वनाय वनगमनाय विदुषस्य आहतस्य च तस्य रामस्य सख्योऽपि आकारविभ्रमः आकारविकारः न कथितः न दृष्टः । अत्र राज्यविधौऽपि अविज्ञतत्वं बोध्यम् ।

(ल) धैर्यं निर्बन्धि व्यवसायादिति । महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् क्षीयमात् आरब्धकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपराक्षुद्धतेत्यर्थः धैर्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् क्षणे वसन्ताभिर्भावसमये हरः शत्रुः श्रुताप्सरसां गीतिर्बेन तादृशः अपसरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरोः समाधिनिष्ठः बभूव । हि वतः विघ्नाः अनरायाः आत्मेक्षराणां जितेन्द्रियाणां समाधिभेदे योगमज्जने न हि भ्रमवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रवन्द्यवन्द्यवीर्यपजातिवर्ण, स्वादिन्द्रवत्वा वदिती जगौ न इति, उपेन्द्रवत्वा त्रयमि लब्धी सति, अनन्तरीदीरित-संस्मरणार्थं पादौ वदीवावुपजावदवसा इति च लक्षणात् ।

(श) तेजो निर्बन्धि कथीति । प्राणालयेऽपि जीवनव्ययमनेऽपि परेषु अन्वेन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिष्ठेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्वविषयस्य अपकारस्य वीत्यर्थः यत् अचलनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम् ।

(६) अचित्तमौदार्यं चाह वीति । माग्धमयीः वाणि वने च मधुरता मनी-

एवामपि उदाहरणानि कृतानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्थाऽन्या साधारणस्त्वात् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति सुधासम्भवैर्युक्ता ॥६६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्वानादिभिर्यथासम्भवै
र्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति
त्रिविधा । तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया

॥ ६७ ॥ स

यथा ।

“लज्जापञ्जत्तपसाह्वारं परमत्तथिप्पिवासारं

अविषयदुस्त्रे हारं धस्त्राणं घरे कलत्ताइम्” ॥ (६)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ६८

तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुस्य माने समधिकलज्जावती मुग्धा ६९ च

इरता मृदुस्यारचेष्टितश्च कथितम् । अग्रिमभाष्यं दानं मनुमित्रयोः समता सम-
दर्शितश्च श्रीदास्यम् ।

(स) विनयेति । विनयः शिष्टाचारः आर्जवमहापश्यम् इत्येवमादिभिर्भुक्ता
गृहकर्मपरा गाह्यविधानरता पतिव्रता प्रत्यगुरात्रिणी स्त्रीया भवति ।

(६) उदाहरति कथ्येति । लज्जापञ्जत्तपसाह्वारं परमत्तथिप्पिवासारं ।
अविषयदुस्त्रे हारं धस्त्राणं घरे कलत्ताइम् ॥ इति संस्कृतम् । अन्वयात् पुन्यवती
जयानां गृहे कलत्ताश्चिः शिवः शस्त्राणां पय्यानां प्रसाधनातिः अस्त्राणां येषां
ताडनं परमत्तं परपुत्रेषु हारं निमित्तासानि अस्त्राणिकानि तथा अविनये
अस्त्राणां दुर्गेषां निवारकानि, अग्रहणानीति भावः ।

(च) मुग्धा निर्वृति प्रमेयि । प्रथमं चतुर्थीः (उदयः यौवनः मदनः)

तत्र प्रथमावतीर्णं यौवना यथा मम तातपादानाम् ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोवयोर्मन्दतां

दूरं यात्युदरस्य रोमसतिष्ठा नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिबीज्य नूतनमनीराध्याभिषिक्तं चक्षुः

अङ्गानोव परस्परं विदधते निर्गुण्डनं सुभ्रुवः” ॥ (क)

तत्र प्रथमावतीर्णं मदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणयं ।

“दत्ते सालसमन्वरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात् ।

मोहामं हसति चक्षुः कलयते क्रीयन्मेषां कामपि ।

किञ्चिद्वाक्गभीरविक्रमस्रवस्तु मनागभाषते ।

सम्भूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुक्तासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

अ विकारी यस्याः तथोक्ता, रती सुरतव्यापारी वामा प्रतिकूला, माने भर्तारं प्रति कोपे खटुः, तथा समधिकलज्जावती यतिलज्जाशीला इत्यर्थः मुग्धा कथिता ।

(क) क्लीबोदाहरति मध्यमेति । कन्दर्पं कामं नूतनमनीराध्याभिषिक्तं दृष्ट्वा चक्षुः चक्षुःमानेष्वेव सुभ्रुवः कामिन्त्याः अङ्गानि परस्परम् अन्वोऽन्यं निर्गुण्डनं विदधते इव । तथा हि, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं पुण्ड्रं विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता चासीत् सा जघनेन लुण्ठिता जघनस्य या चीकतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षोवयोः सनयोर्मन्दता चीकता दूरम् अन्वयम् उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या लूणतासीत् सा सनाभ्यां लुण्ठिता, सनयोश्च या चीकतासीत् सा उदरेनेति भावः । तथा रोमसतिष्ठा रोमावली नेत्रयोः चार्जवं चारव्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत् सा रोमावल्या लुण्ठिता, सरला लोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या या लुण्ठितासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राज्ञः प्रथमाभिषेकसमये सानन्दाः प्रकाः परस्परं लुठनीति प्रसिद्धिः प्रसूतमिद्रीकृतं जलम् ।

(ख) हते इति । सालसमन्वरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति, चक्षुः पुरात् न निर्याति निर्गच्छति, मोहामं चक्षुः यथा तथा न हसति, चक्षुः चक्षुःमानेष्वेव कामपि अनिर्वचनीयां क्रीयन्मेषां सन्नाहयितां विदधां कलयति यनक्ति, किञ्चित् ईदृशं चक्षुःनिर्गुण्डनं भावेन मनीरः दुरपमाद्यः यः कश्चिन्मनुजः

इती वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालायमानमायिता-

शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादासिङ्गिता वेष्टते ।

निर्यात्तौषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमिच्छते ।

जाता वासतयैव सम्प्रति नमः प्रीत्यै नवोढा प्रिया” ॥ (ग)

माने नृदर्यथा ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना

नो जानाति सविभ्रमाङ्गवसनावक्रोत्तिसंख्यनम् ।

स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेवोत्पला ।

बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः ॥ (घ)

समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्यरम्” इत्यत्र श्लोके

कौटिल्यभावलिखः तेन स्पष्टं यथा तथा मनाक् चक्षुः भावते कथयति, तथा प्रियः पशुः कक्षान् उल्लासयन्तीम् उद्वोषयन्तीं सखीं सभू भङ्गम् उदीचते निरीचते करं पदं प्रभावतीत्युच्यते । आदर्शविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) दृष्टेति । नवीना अभिनवविभाजिता प्रिया दृष्टा निर्गोचिता सती सर्वेति शेषः अथः दृष्टिं ददामि अथोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाविता आलम्बने कृत्रिममेति भावः आलापं न कुर्वते सत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिहृत्य तिष्ठति, बलात् बलनाशित्यर्थः यवर्षे पश्यमी । आलङ्कृता अभिष्टिता सती वेपते क्षम्यते, सखी वाद्यमङ्गलान् निर्यामीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गम्यते ईदृशे चेदृते । अतः सम्प्रति वाक्येनैव प्रतिकूलतयैव मन मीतये चानन्दाय जाता । आहूतयित्रीदि । हतम् ।

[illegible]

अत्र समधिकलज्जावस्त्रेणापि स्त्रिया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्ररुदस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाश्वा

चातुर्यमुद्यतमनोमवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्ररुदस्मरा यथाऽप्येव उदाहरणे । प्ररुदयौवना यथा
रम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाण्डित्यं

वञ्जी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्पर्दिनी ।

श्लेरेन्द्रीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (ङ)

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्याविशेषवद्भेदेत्यर्थः ।

(च) मध्या क्रीडा उदाहरति कान्ते इति । उद्यतः उत्कटः मनोभवः कामी
स्याः तत्राभूतया चगात्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पश्यी तथा, तेन, प्रकाशेन
अथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि तानि - सुरतकूजि
भवि - अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः स्याः शिष्यायितं शिष्यवत् आचरितं गृहकपोताः
तः पुनः सुरतकूजनादि मुक्ता तथैव पुनः पुनः शिष्यवत् आचरतमिति चेति भावः ।
सन्निविष्टाः कथम् ।

(ङ) नेत्रे इति । कान्तिः कामिनीः । नेत्रे मध्ये खञ्जनगञ्जने खञ्जनप्रतिर-
कारकादिभिः प्रसिद्धैः मुखकूजैः करविजप्रकारैः । वञ्जी करिकुम्भविभ्रमकरी
वा विद्यासकारिणी च भवति । तस्याः

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकीविदा ।

भावोन्नता दरब्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥१०१॥

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रुतचाटुकथनानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः ! श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनसुरो नयने सुदीर्घे

वक्त्रे भुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मधोऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो-

मन्दा गतिः किमपि चाहृतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“कचित्ताम्बूलाक्तः कचिदगुरुपङ्काङ्गमलिनः

प्राप्तः, कान्तिः काञ्चनचम्पकस्य प्रतिमिधिः बाष्पी वचनं सुधास्वर्दिनी अमृतज-
यिनीत्यर्थः, कटाक्षकटाक्षं यत् इन्दोवरहस्यं नीलोत्पलमाल्यं तन्मोदरं वपुः
शरीरं यस्यासादृशी । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) अन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमधोषु विश्रुत-
चाटुकथनानि कथयसि सा त्वं धन्या पुष्पवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे
नीवीं वसनयसि प्रति प्रणिहिते सति तु श्रपामि अपचं करोमि, यदि किञ्चिदपि
स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्वादिकं अतमिति भावः । अत्युन्नतत्वकं
वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अमृतयौवनायाः कान्तिः सरः वचःस्वल्पम्
अत्युन्नतो जगौ जगत्ताडकं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले मुखी वक्त्रे कुटिले,

कचिच्छूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकपदः ।

बलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥ (ज)

भावोक्तता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रू भङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः

अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सववन्धुभिः ।

असक्तदसकतस्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः

त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

स्वल्पव्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु

प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्महानम्” ॥ (ठ)

वचनं ततोऽपि बुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं ततः शीघ्रः, नेतव्यः अनन्यगुहः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा मृदुः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) कचिदिति । प्रच्छदपटः शय्यास्तरणवसनमित्यर्थः कचित् ताम्बूलाक्तः ताम्बूलरागरञ्जितः, कचित् अगुरुपङ्केन मलिनः कण्ठः, कचित् चूर्णोद्गारी, कचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदचित्रितः सन् बलीभङ्गाभोगैः तथा अलकेभ्यः पूर्णकुलसीभ्यः पतितैः शीर्षकुसुमैः पर्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरेति । सा कान्ता पञ्चेषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुरवचनैः नेष्टभाषितैः सभ्रू भङ्गैः भ्रूभङ्गभिः कृताङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलसवलितैः वदुर्मन्दन्यापारितैः महोत्सववन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासैः शरीरसङ्घातनैः तथा स्फारस्फारैः अन्वायतैः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनुकूल्यं करोति । शिखरिणीवृत्तं, न समरसञ्ज्ञानः बहुवेदेष्यैर्हंरिणी मतेति तद्वचनम् ।

(ठ) स्वामिति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुक्ती काचिदमली सुरताव-

मध्याग्रसभाविदास्तारास्ताम् ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०

ते मध्याग्रसभा ।

तत्र ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टदुष्प ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ (ड)

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तद्विषयमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (ठ)

स्नानसमये, हे स्वामिन् । अलकं चूर्चकुलं भङ्गुरय भङ्गुरं कुच, हे विलासिन् । भालं ललाटं सलिलकं तिलकाञ्जितं कुच, हे प्रादेश ! पयोधरतटे तुडितं क्षिप्रं हारं पुनर्वीजय, इति उक्त्वा तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारेणेत्यर्थः सृष्टा तत्तत् कार्याकरणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरीमाद्या सती पुनः मोहनं प्राप्ता पुनः कान्तेन सह सुरतव्यापारे प्रव्रजवतीति भावः । शार्ङ्गलविक्रीडितं उत्तमम् ।

(ड) प्रियमिति । सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः मनाक्कृतम्, “उत्प्रासः समनाक्कृतम्” इत्यमरः । तेन सह वर्तमाना या वक्रा भङ्गियुक्ता उक्तिः तथा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ठ) तद्विति । त्वं मम प्रिया इति अविषयं सत्यम् अवादीः उक्तवानस्ति, यत् यथात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं वसनं दधानं धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरिचायेन विलसत्वा शोभा जाता तद्वर्जनेन सहती मे प्रीतिरिति अहो अविषयकमादित्यमिति भावः । हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभादीनां प्रियजनद्वयेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । आलिनोद्धरणं, मनमययुतेयं आलिनोः मीमिक्षीकैरिति अलङ्कारात् । एका सन् युज्य तन्मद्विहितवस्त्रं परिधाय गृहगतः स्वामिन् प्रति वल्लभाङ्गित् स्त्रीप्रासवक्रोक्तिरियम् ।

मय्येव धीराधीरा यथा ।

बाले ! नाथे ! विमुञ्च मामनिनि ! कथं, रोषान्मया किं कृतं ?

खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्याप्यतो रुद्यते ?

नन्वेतन्मम, का तवास्मि ? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते” ॥ (च)

इयमेवाधीरा यथा ।

“साहै मनोरथगतैस्तव धूर्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि क्वत्रिमहावरम्या ।

अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (त)

(च) बाले इति । नायकनायिकयोश्चिप्रस्तुतौ । हे बाले ! इति नाय-
कीतिः । नाथ ! स्वामिन् ! इति नायिकायाः प्रस्तुतिः । हे मामनिनि ! कथं
होयं विमुञ्च त्वम् इति नायकीतिः । रोषात् कीपात् कीपमाश्रित्य इत्यर्थः, यवधं
अमो । मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति
नायिकायाः प्रस्तुतिः । अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायकस्योक्तिः । भवान्
मया न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्तन्ते इति शेषः इति नायिकायाः
प्रस्तुतिः । तत् तदा गद्गदेन अर्द्धश्लुटेन वचसा किं कथं रोदिषि ? इति नाय-
कीतिः । कस्य अपयतः समर्थं रुद्यते ? इति नायिकायाः प्रस्तुतिः । ननु भी !
तत् रोदनं मम अपयत इति शेषः इति नायकीतिः । अस्मि अहं तव का ? इति
नायिकायाः प्रस्तुतिः । दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायकीतिः । नास्मि
। प्रिया भवामीति अतः रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रस्तुतिः । साहै चिकी-
र्षतं कृतम् ।

(त) साहैमिति । परमाधिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरणपातित-
ासीत्य कदाचिदुक्तिः । हे धूर्त ! त्वं क्वत्रिमेव कपटेन न तु अतुराननिवन्धने-
ति भावः, इदमेव विज्ञास्यिष्येति रम्या मनीहारिणी कान्ता मनोरथगतैः साहै
व मनसि स्थिता इह जमति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्वान् भाति तस्मात्
। रणपातविडम्बनाभिः पादपतनकपैरकस्याद्यैः कृतम् अर्थं न हि पादपतनं कथं-
नत्यर्थः । वचसातिवक्तं कृतम् ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छत्रकोपाकृतिस्तदा ।

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः ॥ १०४ (य)

तत्र प्रिये यथा ।

एकवासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविज्ञितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थोक्तः ॥ (द)

धीराधीरा तु सोऽङ्गुष्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ (ध)

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥ (न)

(य) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा कृत्रा तिरोहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती वहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति ।

(द) उदाहरति एकचेति । चतुरया कदाचित् कामिन्या कान्तं विदेयादागतमिति श्रेयः प्रति उपचारतः बाह्यपरिचर्यया इत्यर्थः कोपः कृतार्थोक्तः सफलोक्तः । तथाहि दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहावस्थानं परिहृता परिव्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव कृतं व्याजः तेन रभसाश्लेषः वेगालिङ्गनं वा सङ्घर्षमालिङ्गनं, “रभसो वेगसङ्घर्षोः” इत्यमरः । संविज्ञितः सव्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा चमिकैः [चमोपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न मिश्रितः । आङ्गुलीविश्रीकृतं कृतम् ।

(ध) धीरेति । सोऽङ्गुष्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् अङ्गुष्ठः तेन सङ्घितैः भाषितैः यथैव ।

(न) अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्कृतः अशीभितोऽपि तं

जयेत्ताडयेद्व्या

॥१०६॥

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
प्रत्न च सर्वत्र कृषेत्यनुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

निष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥१०७॥ (प)

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्

एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोक्तसम्मानसाम्

अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (फ)

ध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।

गन्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्तथोदश ॥

ने मम मनः प्रसभं सहसा हरति, सम्प्रति तस्याः नायिकाया नन्दारण्यतैः अलङ्कृतः
विभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् अल्पमहत्तररूपा-
दत्यर्थः ।

(फ) दृष्टेति । धूर्त्तः पतिः एकस्मिन् आसने संस्थिते एकासनीय-
पटे प्रियतमे दृष्ट्वा (पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः प्रियायाः
नयने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव क्लृप्तं व्याजः, येन तादृशः,
यत् अल्पं विक्रिता कन्धरा येन तथोक्तः, तथा सपुलकः सञ्जातस्वीमासः सन् प्रेम्णा
अथेन उल्लसत् विकसत् मानसं यस्मात्साम्, अन्तर्हासिन आन्तरिकेन विकासनेन
सक्तौ कपोलफलकौ यस्मात्तादृशीम् अपरां कामिनीं चुम्बति । आर्द्रलविक्रीडितं
तम् ।

परकीया द्विधा प्रोक्ताः परोदा कव्यका तथा १०८।

तत्र ।

यात्रादिनिरतान्योदा कुलटा गलितत्रया १०९।

यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रूरीकृतदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥ (म

अत्र हि मम परिणताऽन्नाच्छादनादिदाहृतया स्वाभ्ये

न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(व) कव्यकां अजातोदाहा, “कव्या लजातीपयमा” इत्यमरः ।

(भ) परोदामाह तचेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उक्तव
इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणौ, गलिता गता त्रया लज्जा यस्या
लज्जामृता, अन्योदा परोदा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वाभीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामं
असूयति अतृप्यं करोति, इयं परपुरुषाप्राप्तया निःश्वसितौति बुद्ध्या इति भावः
सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्यवेक्षते इति भावः । श्वश्रू
इकितस्य हृदयस्य भावस्य, “इकितं हृदयं भावः” इत्यमरः । दैवतम् अधिष्ठात्री
देवीत्यर्थः । यातरः आहश्वश्रुरदेवराणां पदः नयनयोः नेत्रयोः ईहा चेष्टा
कटाक्षविचेपादिकमित्यर्थः तां लिङ्गन्तीति तथोक्ताः नेत्रेङ्गितानां बोद्धव्य इत्यर्थः ।
इ वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनोहरः तत्सम्बुद्धौ । इ प्रबन्धरसिक !
प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्सम्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्त
रायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गि
भावेन कटाक्षपान्नेत्यर्थः किम् ? अत्र मत्प्राप्तिविवक्षे इत्यर्थः अयं श्रमः व्यर्थः
विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरथं पूरयितुं शक्नोमि तत् अमस्मेति भावः ।
इत्यादिप्रतीतिरितं वक्तव्यम् ।

वक्त्रभोऽतीत्यादिव्ययार्थवशादस्वराः परमायकविषया रतिः प्रतीयते ।

न्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्य नायिका
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।

भावा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया (य)

स्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लेङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

क्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते
छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेखकादौ मदन-
प्रसन्न्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।
पुनश्च ।

प्रवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(य) साधारण्यं प्रसीति धीरेति । कलाद्यु गृह्यगीतादिषु प्रगल्भा प्रवीणा ।
वित्तमात्रं केवलं धनं न तु युष्मादिकमिति भावः । रागम् अशुरागम् । निष्क्राम-
येत् गृहात् बहिष्कारयेत् ।

साध्वीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽयाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥११२॥

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाध्वीनभर्तृका ॥११॥

यथा “अस्माकं सखि ! वाससी” इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ॥११॥

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥११५॥

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे” ॥ (२)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला ।

(२) न चेति । काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स मन्त्रिय इति शेषः

मे मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दृष्ट्वा कुरुते तथा

अवगम्य एनं ममति वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशे सन्दिष्टम् । प्रमिता-

चराक्षणं प्रमिताचरा समसस्यैः कथितेति, तद्वत्त्वात् ।

यत्नेन प्रतिपादिता सुखरयोर्मन्त्रोद्योर्मुक्ता ।

आरब्धे रभसान्ध्या प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे

चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटलेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)

तीना स्त्रेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

।गुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥

चित्रोऽज्ज्वलवेशा तु बलनूपुरनिस्त्रना ।

।ोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥

दस्त्रलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

।विडगतिसञ्चारा स्यात् प्रेथ्याऽभिसरेद्यदि ११६ (व)

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्ययोरुक्तमुदाहर-

म् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि । हे प्रियसखि ! इदं करकण्डवदम् उत्क्षिप्तम्
त्विष्य परिहितं, रणनं सा भूदिति सर्वत्र योज्यम् । मेखला रश्मिना दृढं बद्धा,
विन मुखरयोः रश्मयोः मञ्जीरयोः नूपुरयोः मुक्ता प्रतिपादिता, इत्यं मया
भसात् उक्तासात् क्रीडाभिसारोत्सवे आरब्धे सति चण्डालः क्षितिं निहुरत्नादिति
।वः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य लेपम् अपसारयमित्यर्थः विधत्ते
।रीतीत्यर्थः गूढमभिसर्तुकामाया मम सङ्गसा चन्द्रोदयात् सर्वे वैफल्यं जातमानि
।वः । शार्दूलविक्रीडितं वनम् ।

तत्र यथा प्रेथ्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद् दशयन्तीह घटी

घटी क्रीडाविकृतविरटं हेतुनीमं हसन्ती ।

स्थानस्थानस्त्रलितपदविन्यासमाभासमाना

यूनामये वसति कुटिलं जतिं तोचैर्नितम्बम्” ॥

आहतपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वाद्बन्धः कृतः ॥

(व) संलीनेति । स्त्रेषु नास्तेषु संलीना क्षितिस्तुक्षितप्ररीत्यर्थः, मूकीकृतं
नःचन्द्रोक्तं विभूषणं यथा सङ्गसा, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

चेत् बाटौ भग्नेदेवालयो दूतीष्टं वनम् ।
 मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटौ तथा ।
 एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि (श) प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवबध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः (घ)
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुलीनेत्यर्थः, बलन्तुपुरनिस्सना बलन् उद्गच्छन् नूपुरभ्योः निस्सनी यस्याः सा, प्रसीदेन
 चानन्देन ओर विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन खलितः अन्यथाभूतः संसारं
 यस्याः सा, विषमेन विलासेन उत्फुल्ले खोचने यस्याः तथोक्ता, आबिदा गति
 यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः खलदगतिरित्यर्थः, प्रेम्णा दूती ।

(श) ध्वान्तच्छन्ने कुवचिदाश्रये इति पाठे कुवचिदाश्रये पुंस्त्वोऽभिसरन्तीति
 शेषः । ‘चाटुकारं’ प्रियकरम् ।

(घ) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पञ्चात्तापयुतायाः स्वननं प्रत्युक्तिः
 मूढया मन्तुमुद्रा मया चाटुश्रवणं तीव्रानीदृशचनं नो युतं प्रियस्तेति शेषः, अनिव
 सनीये हारः प्रियैः सतीवचाये दत्त इति शेषः, दृशा चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः
 कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणाद्यं निजसखीनां वाचोऽपि अनुगम्यमाना अपि दूरी
 कृताः न युता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन् कवे पादानी मम चरन्तस्ते विनिपत्य
 गच्छन् अहो मत्प्रियः अवबध्य पाणिभ्यां कण्ठे कथं न नार्पितः न इति ? आहूय
 विजीवितं उच्यते ।

प्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८(स

यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितमाथो भवेत् तस्याः” ॥ (ह)

। नाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

। मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ११९ ॥

यथा ।

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सङ्घरे चक्रवाकीर्मवैकाम् ।

गाढोत्प्लव्णं गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छन्तु बालां

जातां मन्वे शिशिरमयितां पद्मिनीं वान्धरूपाम्” ॥ (च)

कृते मण्डनं यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि ।

(स) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अत्यन्तं सर्वं स्पष्टम् ।

(ह) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गच्छामिति शेषः, यामः इति, “ही यामप्रहरो समी” इत्यमरः । यातः, तथापि न आयातः आयातः इतः परम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नाय्याः जीवितमाथः प्रायेणरः पितृ स इति शेषः । आर्यावर्तं, यस्याः प्रथमे पादे वादश्च साक्षात्तया तृतीयोऽपि पादश्च द्वितीये पञ्चदशे चतुर्थके साख्येति लक्षणात् ।

(च) तामिति । मेघं प्रति यत्तस्य विधोगिनः कृतिरियम् । परिमितकथां मतभाषिणी मे मम द्वितीयं जीवितं प्राचभूता मयि सङ्घरे दूरीभूते दूरवर्तिनि इति एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मन्वे जानीयाः अवबध्य । यदि कश्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नात्यथा ब्रह्मिण्यामिषाह, गुरुषु विरह-। इतः स गुरु दिवसेषु गच्छन्तु गाढोत्प्लव्णम् अत्युत्प्लव्णनीं बालाप्रौढां तां शिशिरमयितां हिमशेषिताम् अतएव अन्धरुपां विज्ञतावयवतां मिनीकमिवयः पद्मिनीं वा कमलिनीमिव जातां मन्वे सम्भावयामि । मन्दाकात्यायनं, मन्दा-। आत्मानुविरसन्नेमोमनी-नी बहुलम् इति तल्लक्षणात् ।

सा तु वासकसखा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२०।

यथा राघवान्महानां नाहके ।

“विदूरे केयूरे कुब करयुगे रत्नवलयेः

अलं गुर्वी श्रीवाभरणसतिकेयं किमनया ।

नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः

न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदधवा सख्या ममोद्देजितः

किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं

दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताद्य पुष्पस्रजः” ॥ (ग)

(क) कुबतै इति । यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे सञ्जिते मञ्चनं कुब वासगृहं सञ्जयित्वा स्वयं मञ्चनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः सा तादृशी सती वासकसखा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्तिनौ कुब करयु रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इयं श्रीवाभरणसतिका गुर्वी अतिमहती अन किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचितं कुब, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं । इति करम् । शिखरिणीकृतम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अपवा म सख्या दूत्या उद्देजितः विरहोद्देजितः, किं वा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अलोच्य श्रेयः, यत् दीन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोच्य मृगीदृशा हरिश्चात्या करतले वक्त्रं वदनमिवाम्बुजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साक्षाद्विशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रिया कन्यकोदे सङ्केतात् पूर्वं विरहीत्-
स्थिते पद्मादिदूषकादिना सङ्गामिसरस्त्रावभिसारिके कुतो-
प्र सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति द्रव्यस्यैवा-
गोरस्त्राधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् ।

चेदन्योन्यसाङ्गार्थ्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३(च)

यथा ।

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रङ्गस्त्वाम् ।

विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै

, भवति यतः सदृशोच्चिराय योगः ॥ (ड)

प्र कितव ! किमाहितैर्वा या नः क्षितिरङ्गपञ्चपुण्यकर्णपूरैः ।

प्र बहुवचनं ददितञ्च, पुण्यपञ्चः कुसुमदानानि क्षिताः परिचिताश्च । शार्ङ्ग-
श्रीङितं वचनम् ।

(च) अन्योन्यसाङ्गार्थ्यं परस्परमेलनम् ।

(ड) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् अमुष्य विटपस्य दानयोग्याः दानपात्राणि
स्वस्तु मैवं, या असकौ काला रङ्गः विरजने त्वां पिबति चुम्बतीत्यर्थः, पाति रक्षति
रक्षरति चेत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं सपुण्यपञ्चवां श्लाघां ददस्व, यतः दानात्
श्रीपुं वसोच्चिराय योगः सम्बन्धनं भवति । पुण्यतायावत्तत्, अमुञ्चि न पुनरेक्षती
मारी मुञ्चि तु मञ्जी करनाय पुण्यतायेति तद्वचनम् ।

(च) तथेति । क्षितव । धूर्त ! नः अङ्गार्थ्यं इवा विरयं च क्षितिवीः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलोकैश्चिरपरितमेन कर्षयुक्तम् ॥ (च)

इति गदितवती कथा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरम् ।

त्रयस्त्रिंशद्विंशतिन कांतमन्त्रम् ।

सममसिताम्बु, रुचिश्च चक्षुषा च ॥ (छ)

इयं हि वक्त्रीत्या परवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च धीर-
मध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एवमन्य-
तापि जज्ञम् ।

दूतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अथासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यश्च प्रगल्भता ।

औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव सूरयज्ञजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विद्वोकः किलकिञ्चित्तम

दत्तेः चितिरुहस्य इत्यस्य पञ्चपुष्पाख्येव कर्षपुराः कर्षभूषणानि तैः किम् ? ननु
भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलोकैः तत्र च प्रियैः कर्षयुक्तं त्रीनयुगलं
नमेति शेषः चिरपरितमेन चतः स्थाभाभावात् कर्षपुरावपुष्पपञ्चवक्त्रान् निर-
यञ्जमेवेति भावः । सुप्तिताया इत्यम् ।

(छ) इतीति । इत्यं गदितवती कथा कामिनी कथा कीर्तनं स्फुरितेन
मनोरमाः पद्माख्येव केशराः किलङ्काः यस्या ताडनेन त्रयस्त्रिंशद्विंशतिन कर्ष-
स्त्रितेन पाकषायतेन च चक्षितान्तरुचिश्च नोक्षीयते चक्षुषा च सुप्तं ज्ञानं
लघानं माधुर्यवती रुचिश्चिन्तनीशील्येन अट्टाक्षे च दीप्तिरुचिश्च । सुप्तिताया
इत्यम् ।

मोहायितं कुटुमितं विषमो ललितं मदः ।

विकृतं तपनं मौग्धं विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

स्वभावज्ञानं भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (ज)
पुष्पन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ (अ)

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिषु दृश्यते” ॥ (ज)

अथ हावः ।

ब्रूनेत्यादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते १२७ (ट)

(ज) बीरमे इति । सत्त्वजाः सत्त्वगुणजाताः स्वभाविका इत्यर्थः । चक्रवर्तीः
शरीरश्रीमानका धर्मा इत्यर्थः । अज्ञानाः शरीरीयताः । अयनजाः अप्रयोज-
विद्याः प्रैक्षिका इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषं वैचित्र्यातिशयम् ।

(अ) आत्मभावः । निर्विकारात्मके चित्तज्ञाने चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया-विकारः
भावः ।

(ज) उद्बुद्धमिति कथं प्रतीतिः । बीरगाभिर्भावात् मनसः अल्पमात्र-
इति भावः ।

“विहङ्गवती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकक्ष्यैः ।

साचीकृता चारुतरेण तस्मै मुखेन पर्यस्सविलोचनेन” ॥ (ठ)

अथ हिला ।

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

“तद्दृष्ट्वा भक्ति पठन्ता बहुए सम्बद्धविभ्रमा सञ्जला ।

संसदप्रमुखभावा ह्येव चिरं जह सङ्गीणम्यि” ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगादौ रङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता

॥ १२९ ॥ (ठ)

(ठ) हावमाह भूमेतादीति । अल्पं संख्यतः विकारो यस्य तादृशी भावः हाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विहङ्गवतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकसतः बालकदम्बात् ईश्वरानि तेः विकसिताभिगवकदम्बसदृशेतिथयः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विहङ्गवती व्यस्यन्ती पर्यस्सविलोचनेन विभ्रान्तनेत्रेण अतएव चारु तरेण अतिमनोहरं मुखेन साचीकृता ईषत् वक्त्रोक्तता सती तस्मै । उपजाति-रूपम् ।

(ड) हेलामुदाहरति तद्दृष्ट्वा इति । तथा तस्या भक्तिप्रवृत्ता वज्राः सर्वाङ्ग-विभ्रमाः सञ्जलाः । संशयितमुखभावा भवति चिरं यथा सङ्गीणामपीति संज्ञितम् । अस्माकं । तस्याः वज्राः मन्दीकायाः बालायाः कठिनि सङ्घा-सङ्घाः समयाः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विस्फा-तया प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सङ्गीणं सङ्घरीक्षामपि क्षिप्रमेवामिष्यपिष्यद्वायुः चिरं संशयितमुखभावां सन्दिग्धप्रवेशा भवति ।

(ठ) शोभामाह रूपेति । लालित्यं सौन्दर्यं, “ललितं विषु सौन्दरम्” इत्यमरः ।

तत्र यौवनशोभा ।

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमल्लं बाह्यात् परं सोऽथ वयः प्रपेदे” ॥ (ण)

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ (त)

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” ॥ (थ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषे तु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ण) उदाहरति असंभृतमिति । अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असंभृतम् अनाहृतं मण्डनं भूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुरापानमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदनस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नमल्लं, बाह्यात् परं वयः यौवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उपजातिवृत्तम् ।

(त) कान्तिमाह सैवेति । सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता वर्जिता द्युतिः यस्याः तदाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(थ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्येति । तारुण्यस्य जीवनस्य विलासः कुर्यात् समधिकं यत् लावण्यं तदेव सम्पत् तस्याः हासः हास्यं विकास इत्यर्थः धरितलस्य प्रविष्टाः आभरणानि अलङ्कारः, तथा युवान एव जनाः तेषां मनसः वित्तस्य वशीकरणम् । आख्यातव्यम् ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्यं लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” ॥ (द)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ (ध)

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैरुन्मिताद्युन्मनैरपि ।

दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” ॥ (न)

अथ औदार्यम् ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ (प)

(द) साधुर्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं सङ्गतमपि सरसिजं रम्यं मनीहरं, हिमांशोर्लक्ष्यं लक्ष्मीं कलहः मलिनमपि लक्ष्मीं श्रियं तनोति विसारयति, इयं तन्वी लज्जाश्री शकुन्तला वल्कलेन वल्कलपादपि अधिकमनोज्ञा अतिमनीहारिणी । हि तद्यादि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वमेव वक्ष्ये इत्यर्थः । साखिनीहस्तम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्वमिति । निःसाध्वसत्वं निर्भोक्तृत्वम् असङ्घतत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नायकः समाश्लिष्टाः समाश्लिष्टाः कान्तेनेति सर्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समाश्लिङ्गनैः उन्मिताः पुन्यनैः दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्वन्ति अश्वीनीकुर्वन्ति इत्यर्थः । प्रत्यावृत्तं इति, “युक्तीयतुयंती येन पण्णावृत्तं प्रकीर्तितम् ।

(प) औदार्यमाह औदार्यमिति । सर्वदा सर्वत्र च कान्ते विनयः कृत्यता शिष्टाचार इति यावत् ।

“न ब्रूते पुरुषां गिरं वितनुते न भूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षिती व्यवयतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताया वहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्ययुणी लोचने” ॥ (फ)
अथ धैर्यम् ।

मुक्तात्मज्ञाधना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ॥१३५(ब)
यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः स्नाप्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जौवितम्” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता मे मम आगसि अपराधे स्फुटे व्यक्तेऽपि
पुरुषां कर्कशां गिरं वाचं न ब्रूते, भूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते न करोति, तथा
प्रवणतः कर्षाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्षभूषणमित्यर्थः क्षिती धरण्यां न क्षिपति,
न केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः । वहिः गवाक्षविवरेण व्यापारिते
प्रलग्नगृहे चालिते अलिखी यथा तादृश्याः सख्याः वक्त्रं वदनमभि अभिमुख्य
त्यर्थः पर्य्ययुणी अशुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयतीत्यर्थः । शार्ङ्गलक्ष्मीकृतं
तम् ।

(ब) धैर्यमाह मुनेति । मुक्तात्मज्ञाधना यस्यां तादृशी अचञ्चला
अचञ्चला मनोवृत्तिः धैर्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलतु इति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः
श्वेत इत्यर्थः शशी ज्वलतु अप्रिवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः
इतु भस्मीकरोतु, मृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति मृत्युपर्यन्तविधानमेव
स चरमसमीति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च स्नाप्यः प्रशंसनीयः अभि-
मत इत्यर्थः अन्वय माननीय इत्यर्थः केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः
प्राप्त्येत्यर्थे इति पालकैः विज्ञातं व्याचक्षुः । जननी माता अललान्वया विधुष-
नीया, कुलं स्नामिकुलमित्यर्थः अमलिनं कलहरहितम्, अयं जनः अहमित्यर्थः

• अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“मृणालव्यालवलयो वेषीबन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥” (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना ॥ १३७ (य)

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताख्याः ।

तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि माग्मथमाविरासीत्” ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितश्च न स्थिरमिति शेषः अतः अस्मिन्नेव देहस्य जीवनस्य च कृते पितृमातृभर्तृकुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः । ‘हरिणीवत्’, न तु सम रज्ज्वा गैः शङ्खेदेह्यैर्हरिणी भवेति तद्वत्तयात् ।

(म) लीलामुदाहरति मृणालिनि । पार्वती, मृणालमेव व्यालः पद्मगः बन्धं ध्याः तादृशी, वेषीबन्धः केशपाश एव कपर्दः मटाजूटः तच्छालिनी, अतएव लीलया हरल्ल शब्धोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रचतु ।

(य) विलासमाह ज्ञानेति । इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्शनादिभिः यानं गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रसूतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषः वैचित्र्यमनु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति ज्ञानेति । मालत्याः सर्वं दृष्टवती मातृवत् सख्यः सखीवतीति तद्वत्त्वमिदम् । अत आत्मन् जनरी जनवरी आद्यतात्याः दीर्घ-

अथ विच्छिन्तिः ।

स्तोकाऽप्याकल्प रचना

विच्छिन्तिः कान्तिपोषकत् ॥ १३८ ॥ (ल)

यथा ।

“स्वच्छान्धः स्वपनविधीतमङ्गमोष्ठ

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्रितोयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुषा न शून्यः ॥ (व)

अथ विष्कोकः ।

विष्कोकस्त्वतिगर्वेषा वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ (श)

नेत्रायाः मालत्याः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः बाष्पा विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तक्षीकम् अवचनीयवैचित्र्यमित्यर्थः, उल्लसिताः प्रकटिताः विभ्रमाः विलासविशेषाः यत्र यादृशं, भूरयः बहुवः स्वास्त्रिकानां सान्धस्वेदादीनां विकाराः यस्मिन् तदाभूतम्, अपासं निरस्तं धैर्यं यस्मात् तत् धैर्यविभ्रसक-मित्यर्थः, विजयि विजयशीलं मान्दर्थं मदनसम्बन्धि आचार्यकम् आचार्यकर्म शिक्षाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटीकम् । वस्तुनित्यकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छिन्तिमाह लोकेति । अस्यापि कान्तिपोषकत् कान्तिपोषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छिन्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कान्तिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे विमले अन्धसि स्वपनेन विधीतं विशेषतः चालितम्, शीघ्रः तान्मूलानां द्युत्या रागेण विशदः निर्मलः तथा वासः वसनानु प्रतनु सूर्यं, तथा विविक्तं पूतं निर्मलमिति यावत् वृत्तियान् एवं प्राय इत्यर्थः आकल्पः भूषणम् अस्तु भवतु नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुषा कान्ति न शून्यः न रक्षितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदाभरण-मस्तु किन्तु तत् मदनव्यञ्जकं ज्वितुमर्हतीति भावः । प्रवर्धिषीदत्तं, त्राद्याभि-संनजरगा प्रवर्धिषीवमिति तद्वचनत्वात् ।

(श) विष्कोक इति । अतिगर्वेण अलङ्कारातिशयेन दृष्टे प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अवयवः विष्कोकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदयुषानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा-
याः प्राप्तान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥ (घ)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करदित-

हसितवासक्रोधश्रमादीनाम् ।

साङ्ख्य्य^१ किलकिञ्चित-

मभीष्टतमसङ्गमार्दजाद्वर्षात् ॥ १४० ॥ (स)

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं

भर्त्सनाच्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोर-

र्हारि शुष्करदितश्च सुखेऽपि” ॥ (ङ)

(घ) उदाहरति यासानिति । सदयुषानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा-
केवला हीवानुवृत्तिः स्वीयवद्वचम् । याः वरं प्राप्तान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्न्यौ
सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये
यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणं प्रकृति-
र्यासां तच्चाविधाः ताः वामाः प्रतिपूजयन्तिन्यः नार्यः ते श्रमं प्रसीदन्तु मत्समा-
भवन्तु । यद्वृत्तिमौलिकं इत्यम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह अस्मिन्नेति । मभीष्टतमस्य सङ्गमार्द-
जान् वर्षान् आनन्दान् स्मितस्य सदुदासस्य शुष्करदितस्य आत्मसुखीदमस्य हसितस्य
वासस्य भवस्य स्वीयस्य ज्ञानस्य श्रमस्य आवासस्य एवमन्यस्य साङ्ख्य्यं शुष्कलनं
किलकिञ्चितम् ।

(ङ) उदाहरति पाणिरीदमिति । करभोरः कामिनः सुखेऽपि अवि-
रोधिता अविनष्टा वाञ्छा इति तन् यदा तदा कामिनः कामस्य वाञ्छिरीधं

अथ मोहायितम् ।

ज्ञावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १४१ छ

यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारणे कर्णकण्डूतिलावसा ।

उल्लभवदनाभोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

शस्तनाधरादीनां यद्दे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ (ख)

यथा ।

“पङ्कवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पथ्यंकूजि सरुजेव तरुस्यास्तारलोवलयेन करिष” ॥ (ग)

स्वगात्रे अद्वितितस्य पात्रेः शीघ्रः अवशीघ्रः तं, मधुरं चित्तं बहुवृत्तितं गर्भं यासां तथाविधाः भक्त्याश्च, तथा चारि मनीषरं युक्तवदितं करोति । स्वागताङ्गत्वं, स्वागता रत्नभगैर्गुरुणा चेति तद्वत्त्वात् ।

(क) मोहायितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भावः भावितः चिन्तितः येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं मोहायितमिति प्राहुः ।

(ख) उदाहरति सुभनेति । हे सुभग ! सा चङ्गना कामिनी तव कथायाः कारणे सति कर्णकण्डूतिलावसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उल्लभं वदन्मम चभोजं प्रयत्नाः तथामृता सती चङ्गानि भिनति साङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केनेति । शस्तनाधरादीनां यद्दे यद्दे हर्षे चान्येऽपि प्रयत्नोदिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीघ्रवत्कर्मणं तत् कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पङ्कवेति । अभीष्टे प्रिये पङ्कवेव वा उपमितिः उपमानं । न स्यात् सादृश्यं तत्र उपमं तत् अथरविम्बं दष्टवति इति तरुस्याः कामिन्याः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरामादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३(घ)

यथा ।

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४(च)

यथा ।

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्वरं जगाम” ॥ (छ)

तारलीलम् अतिचञ्चलं मुखरमित्यर्थः वलयं यथा तादृशेन करेण हस्तेन सरजेव सपीकनेव पर्यङ्कानि परिकूजितम् । अथरदशनीयते प्रिये वलयालङ्कतेन पाणिना निवेधादिति भावः ।

(घ) विभ्रममात्रं त्वरयेति । दयितल प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरामादेः आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परिधान-मित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुतेति । वहिः बाह्यदिशि कान्तमात्रानां दृष्ट्वा असमाप्त-विभूषया अशेषितालङ्करणया कथाचित् भाले ललाटे अञ्जनं दृशोः चक्षुषीः लाक्षा अलङ्ककरणः, कपोली गण्डे तिलकः कृतश्च ।

(च) ललितमात्रं सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकीमलतया अङ्गानां विन्यासः विशेषतः न्यासः विशेषः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुर्भिति । अथ अमनारं सीति पदमध्याहार्यम् । ‘गुरु-तरः गम्भीरः कलः मधुराबुधः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः शक्तिम् तत् यथा तथा सञ्चलितं मनीहरं यथा तथा मर्शितं निःचितं वामं दक्षिणतरं पादद्वयं चरच्च-मन्मथ-यथा ताडनी, तथा इतरत् कलत् दम्बिचमित्यर्थः इन्द्रम् अनुमतिस्वीकृतं निति अपलं यथा तथा आदधाना अपर्यवली कृती मन्मथमन्वरं मन्मथकं यथा तथा अङ्गानां

अथ मदः ।

दो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेखनः १४५ (ज)

मन्त्रा ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्त्रक्ष्णलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमौदृशीनां
वेरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (अ)

अथ विकृतम् ।

कृत्यकालेऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् १४६ (झ)

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यन्तुषी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥” (ट)

(ज) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेखः गर्वः तस्य विकारः मदः ।

(अ) उदाहरति वेति । कामपि सौभाग्यवर्णवतीं प्रति खल्विदुषिः । कान्तस्य प्रियस्य स्त्रक्ष्णेन लिखिता मञ्जरी रत्नमणिमेव इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राशते इति ज्ञत्वा गर्वं मा उदह न गर्वं कुद इत्यर्थः चेत् यदि वेरी विपद्यः वेपथुः कस्यः कान्तस्यैवमित्यतः सखिजनावकिरीष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अप्यपि नारी ईदृशीनां प्रियस्त्रक्ष्णलिखितसङ्गम्यौदीनां भाजनं पादं न खलु नेव भवति किम् ? वसन्तमिच्छकं इत्यम् ।

(झ) विकृतमाह वक्तव्येति । कृत्यकाले वचनावसरेऽपि ब्रीडया कृत्यवा अथवा अवयवम् विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न ज्ञत्वा, तु किम् तस्याः पर्यन्तुषी अनुपूर्वं नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः । काव्योपमम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७ (ठ)

यथा मम ।

“आसान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥३

अथ मौग्धम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्धं तत् तत्त्ववेदिभिः १४८ (ट)

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कामविरहे सति स्मरावेशोत्थ-
चेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः तपनम् ।

(ट) अज्ञानमिति आसामिति । नायकं प्रति दृष्ट्वा उत्तरियम् । इ-
प्राणसमान ! सा तव काम्ना इति अप्याहार्यं, आसान् निःआसान् मुञ्चति
मुञ्चति, भूतले चरन्त्यां विलुठति, तव मार्गे पश्यामस्व आलीकते अवलीकवति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहचोषानिर्गन्धः भुजावल्लरी
वाञ्छतिक्वा विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति । आदू-
र्विक्रीडितं वत्तम् ।

(ट) मौग्धमाह अज्ञानादिवेति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि वस्तुनः
अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः अवशः या पृच्छा विज्ञाया तत् तत्त्ववेदिभिः
मौग्धं प्रोक्तम् ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥ (ण)

अथ विक्षेपः ।

मूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

हस्याख्यानमीषञ्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥ १४६ (त)

यथा ।

“धम्मिस्समर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (ब)

अथ कुतूहलम् ।

म्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कुतूहलम् १५० (द)

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलीतकाङ्क्षा पदवीं ततान” ॥ (ध)

(ण) उदाहरति के इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं मुक्ताफलं येषां फलं मे दुःखाः के ? क्व वा यामि सन्ति ? केन वा प्ररोचिताः ?

(त) विक्षेपमाह मूषाणामिति । दयितस्य प्रियस्य आन्तिके समीपे मूषाणाम् अलङ्कृतानाम् अर्द्धरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समतात् अवेषणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विक्षेपः ।

(ब) उदाहरति धम्मिस्समिति । तन्वी कृपाङ्गी धम्मिस्स बह्वैश्वर्यं, “धम्मिस्सः संयताः कथाः” इत्यमरः । अर्द्धमुक्तं, शकलं सुष्ठु तिलकं कथयति करोति, किञ्चित् रहस्यं वदति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते ।

(द) कुतूहलमाह रम्येति । रम्यं मनोहरं वस्तु तस्य समालोके सम्बन्धं दर्शने लीलता सदृशता औत्सुक्यमिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(ध) उदाहरति प्रसाधिकेति । काचित् पुरस्तन्तरो प्रसाधिकया अलङ्कारिका बन्धितं यद्वीतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टा लीला लीलागतिः विषासमन्दनमनं यथा वाङ्मयी सती आनवाचात् अलङ्कारकाङ्क्षा पदवीं पदपङ्क्तिम् आनयान् विहारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

अथ हसितम् ।

हसितम् वृथाहासो यौवनोद्देहसम्भवः ॥१५१॥ (न)

यथा ।

“अकक्षादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनवाणोऽस्यां स्वाराण्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

क्षुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२॥ (फ)

यथा ।

“वस्त्राण्यन्ती चक्षुःशरीरविघटितो-
र्वाभोरुदरतिशयमक्षयं विभ्रमस्य ।

क्षुब्धमिति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-

र्त्तस्मिन्निः किमु सति कारणे तदस्यः” ॥ (क)

(न) हसितमाह हसितमिति । यौवनोद्देहसम्भवः यौवनप्रकाशः इत्यादि नि-
वेद्यः हासः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकक्षादिति । इयं तन्वङ्गी जहासी अकक्षात् विना हेतु-
नित्यर्थः अतः पुनः जहास हसितवती नूनं मन्वे इत्यर्थः, प्रसूनवाणः पुष्पवरः कान-
अस्यां जहासत्यां स्वाराण्यं समाराण्यम् अधितिष्ठति ।

(फ) चकितमिति क्षुत इति । दयितस्य प्रियस्य अग्रे क्षुतोऽपि अस्यादि-
कारणादिभ्यः भयसंभ्रमः भयैव व्यवता चकितम् ।

(क) उदाहरति वस्त्राण्यन्ती । वस्त्राणि वस्त्राणिः शरीरिभिः प्रीतिभिः, “प्रीति-
तु प्रकरो दयोः” इत्यमरः । विघटितो कष्ट यस्याः सा अतएव वस्त्राणी मासे गच्छन्ती
वासीरः विघ्नस्य विच्छादस्य अमरविघ्नस्य वा अतिशयम् अथाह प्रापवती, अरी-
वात्तव्यं, तदस्यः पुनर्यः हेतोः कारणात् विनापि वीर्याभिः प्रसभं सहसा क्षुब्धमि-
तीभं गच्छन्ति कारणे सति विद्यमाने किमु वक्ष्यमिति शेषः । प्रहविर्बोद्धतम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥१५३(भ)

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-

रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेकृतानि ।

दृष्टा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षौ प्रिये बालानुरागिणी १५४(य)

(म) केलिसाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीडितं केलिः उच्यते ।

(न) उदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचिता सती मुखानिलैः अदनमरुतिः लोचनतः स्वचक्षुषः पुष्पजं रजः कुतश्चित् सख्यमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं काचं पयोधरेण स्तनेन उरसि वचसि जघान आहतवती ।

(य) दृष्टेति । बाला कन्या वा मुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्टा प्रियेण अवशीकृता व्रीडां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्तेति शेषः, न पश्यति नावशीकते, प्रच्छन्नं निश्चतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । बहुधा पुनः पृच्छमानापि प्रियेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्द-मन्द-

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेक्षितानि ।
 चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथस्यास्य न गच्छत्यनलङ्घ्यता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 मुक्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भावते वदति, तथा सावधाना अवहित्ता अन्यैः प्रवर्तितां प्रसूतां
 तस्य प्रियस्य कथां वार्ताम् अन्यत दत्ताद्यौ अपितमयना सती शश्वत् सततं
 शश्वती ।

(१) चिरायति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते
 अनलङ्घ्यता अभूविता सती अस्य प्रियस्य विलोचनपथं दृष्टिपथं न गच्छति ।
 कापि कामिनौ कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं
 स एव व्यपदेशः कृतं तस्मात् तन्मात्रित्येवार्थः, यथार्थे पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ
 नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः मित्रवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परि-
 चारकान् बल्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुष्ठु
 बहुमानं करोति च । सखीमध्ये सुष्ठु प्रियस्तेति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजं
 धनं प्रददाति च प्रियायति शेषः । मुक्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति,
 अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरान्
 पश्यति इति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 प्रागच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि मुग्धा न परिवर्त्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्येति शेषः परिजनं अरविक्रियं सकामावेशम् आभाषते कथयति । यत्-
 किञ्चित् चित्तसामान्यमित्यर्थः अपि अङ्गसकारचमपीत्यर्थः संवीक्ष्य इहा मुधा
 निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
 संयमौ केशमोक्षवस्थे करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालम् आश्लिष्य
 आलिङ्ग्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सस्याः भाले कटाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
 अङ्गुष्ठाग्रेण उद्वपादाङ्गुष्ठयोगे लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अवलोकयति,
 स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते च । यत्र नायकः प्रियः
 दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्य्यव्याजेन सम्बन्धेन
 यस्य कान्तेन गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि वस्तु कङ्क्षे इत्यादि न
 मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे सहवासि नित्यं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनौ ।

एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥

मध्यब्रीडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ।

अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५ (र)

दिङ्मात्रं (ल) यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त ! दृष्टापि ।

सरसनखक्षतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

तथा ।

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतौसम्प्रेषणैर्नार्थ्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥ १५६ ॥ (श)

विद्योने प्रियसीति शेषः मालिना कृशा च भवतीत्यर्थः । तच्छीर्षं तस्य कान्तन चारवं प्रियञ्च बहु मन्यते । अल्पमूल्यानि प्राप्यते यावत्, सुप्ता सती न परिवर्तते प्रियं विमुखीकृत्य पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अस्त्रं सम्मुखीना सम्मुखवर्तिनी सती सात्त्विकान् विकारान् क्षामस्त्रेदादीन् अधिगच्छति च प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूनृतं सत्यमधुं भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवोदायाः चेष्टितानि कार्याणि, अधिका लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या ब्रीडा लज्जा बाहु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः प्रगल्भायाः प्रौढायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि, संसमानत्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(र) दिङ्मात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त इदं कानिनी दृष्टापि मयेति शेषः अन्तिकगतं समीपवर्तिनमपि माम् अगच्छीकृत्यतीव, तथा सरसेन चार्द्रं च नखक्षतेन मण्डितं भुजामूलं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लेख्येति । लेख्यस्य प्रवचन्यश्चरूपस्यः प्रस्थापनैः प्रेषणैः लिख्यैः

दूतव्यः ।

दूतः सखी नटी दासी धात्रेयो प्रतिवेशिनो ।

बाला प्रव्रजिता क्लृप्ताः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा

॥१५७॥ (५)

क्लृप्ताः रत्नकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिकी ।
आदिशब्दात् ताम्बूलिकागान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी
यथा—

“श्वासान् मुञ्चतीत्यादि” । स्वयंदूती यथा मम ।

“पयिष्य ! पिपासितो विष्य लक्ष्मीश्चि जासि ता किमश्नतो ।

य मयं वि वारश्चो इध अत्यि घरे घनरसं पित्रं ताण” ॥ (स)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूतो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तञ्चता स्मृतिः ।

सखीः योचितैः अवलोकितैः सहभाषितैः तथा दूतीसम्बन्धैः नायिकाः क्लृप्ताः ।
भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इत्यर्थः ।

(५) दूत इति । सखी सहचरी, नटी नर्तकी, दासी कन्दरी, धात्रेयो
‘दात्रीकथा’, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, बाला अप्रौढा कथा, प्रव्रजिता सत्या-
शिनी, क्लृप्ता क्लृप्ता एताः दूताः भवन्तीति शेषः ।

(५) पयिष्य इति । पयिष्य ! पिपासित इव सख्यसि जासि तत् किम-
श्नतम् । न जनानपि वारक इहासि घनरसं पिबताम् । इति संक्षेपम् ।
ये पात्र ! पयिष्य ! पिपासितः दूतार्थः इव सख्यसि इहासि, तत् तस्मात्
‘किं कश्चम् अन्वत यासि गच्छसि, इह अस्मिन् स्थाने घनरसं निपद्यः कल-
पित्वैः शृङ्गाररसमिति ध्वनिः पिबता जनानां नवाक् अस्मकमि न वारकः
निवेदा अस्ति ।

(५) कथेति । कथाः शृङ्गारीतादिकाः कौशलं इत्यत्र उक्ताः ।

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥१५८(इ)

एता दूतः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥१५९(छ)

यथा रामस्य रावणः । अशोहीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥१६०(क)

आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥१६१॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गरादयः । तत्र
चन्द्रो यथा मम ।

“करमुदयमङ्गीधरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

स्थेयान् यवः, भक्तिः प्रभावपुराणः, चित्तशता मनोविज्ञानं, कृतिः कर्तव्या-
न्तर्यं, माधुर्यं मनोहरत्वं नर्मविज्ञानं परिहासामिश्रता, तथा वाग्मिता मधुर-
भाषितमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य इत्याद्य गुणाः ।

(इ) धीरोद्धत इति । धीरोद्धत सायापर इति पूर्वोक्तः पापकारी पापाश्रयः
व्यसनी ममसादृशदृशदोषाविष्टः । यदुक्तं मगधाचो दिवास्वप्नः परीवादः क्षिप्रं
मदः । तौल्येनिकं वृथा तथा च कामजो दशको गवः । पैश्वर्यं साहसं द्रोह
ईर्ष्यास्तथायदूरचक्षुः । बान्धवजल पादपथं क्रीडन्तीऽपि नवीऽष्टकः । कामजो
प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु मङ्गीपतिः । विवृण्वतेऽयंभौषां क्रीडन्निस्वात्मनेव तु इति
मनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्दीपनेति । ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्दिष्टं कुर्वन्ति ते उद्दीपनविभावाः ।
अथम् स्पष्टम् ।

(छ) करमिति । अयं मुखांशुः चन्द्रः मलिनं तमसां तिमिराणां पटलमेव

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्यममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने
पश्यते ।

अथानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वै-

र्वहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः काव्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाय्ययोः ॥१६२॥ (ग)

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वह्निः प्रकाशयन्
कार्यमित्युच्यते स काव्यनाय्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥१६३॥

अत्रकं वसनं वस्त्रात्, तादृशे उदयनहोचर एव सनः तस्य चये उपरीत्यर्थः
करं किरणं इत्यत्र निवेष्ट्य अपरिमितं अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाया इति
अग्निः विकसितं कुमुदमेव ईष्यं नदनं यस्य तादृशं मुखम् अयं वदनस्य
विचुम्बति । पुष्पितायाऽङ्गत्वं अयुजि न सुवरेप्सती अकारो युजि तु ननी जरगाश्च
पुष्पितायेति तद्वचनम् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः विभैः विभैः कारणैः उद्बुद्धम् उद्भापितं
भावं वह्निः प्रकाशयन् लोके लोकादलम्बयमानां सः काव्यरूपः सः काव्यनाय्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य च
भावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।
विचाराः सत्त्वसम्भूताः ✓
सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥१६४॥ (घ)

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आत्म
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् तेभिर्ना अप्यनुभावतः ॥१६५॥

गोमतीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय-

ब्रूत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥१६६॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीचाती भयहर्षामयादिभिः ।

(घ) विचारा इति । सत्त्वं रजसमोगुणवर्जितममोषमविशेषः तस्मात्
सम्भूताः समुत्पन्नाः विचाराः प्रकृतेरन्वयात्वरूपा धर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः परि-
कीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति । स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः स्वात्म-
विश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आनन्दः ज्ञानवः
धर्मः गुणः ।

(च) सत्येति । सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः
अनुभावात् मित्राः इत्यन्यीत्यर्थः गोमतीवर्दन्यायेन यथा जलानवैक्यते गोमतीवर्दय
च गोमतीन् तद्वन्मये निवर्ततेति गोमतीवर्दय इत्यत्र अनुभावप्रत्ययस्यैव जल-
जानां विशेषेण वक्ष्यमिति भावः ।

पुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥

गङ्गुतभवादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ।

इसमदपीडाद्यैर्वैस्त्वर्थ्यं गद्गदं विदुः ॥

गदेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।

षादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥

शु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।

तयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७(क)

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने

उदञ्चद्रोमाच्चं व्रजति जड़तामङ्गमखिलम् ।

(क) सन्नादीन् व्याकरोति सन्ना इति । भयेन हर्षेण आनन्दः व्याधिः
त्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीकातः निबलीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
पुर्मी निदाघः श्रमः शरीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः कपुषः शरीरात्
पुर्जलोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः । हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-
दिभ्यः कारणैः रोमेषां विक्रिया विकारः रोमाश्चः । मदः सुरासेवनं सम्पदः
अन्यत् आनन्दः पीडा रीतः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्यष्टभावस्य
वैस्त्वर्थ्यं स्वरभङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः कारणैः
गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विकारः रीषः
क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वम् अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता । क्रोधः क्षोपः
दुःखं मनसः क्षीमः प्रहर्षः प्रकटानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि अक्षम् अश्रुः ।
सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः अपगमः
प्रलयः ।

(ग) तन्निमित्तम् । नायकस्य नायिकास्यजनितस्य सात्त्विकभावस्य वर्णन-
मिदम् । अस्याः कम्पायाः तद्वत्प्रतीतिं शरीरव्यापारं हेतुः नयने जने उर-
मुकुलिते ईषत् मुकुलभावः प्राप्यत इत्यर्थः । आच्छिन्नं खनयम् अक्षम् उदञ्चलः
उदञ्चलः रोमाश्चः यस्मात् तद्वर्णितं सत्, जड़तां व्रजति मण्डति । कपीवी

कपोली घर्माद्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति भटिति ब्रह्म परमम् ॥ (ज)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-

स्वयस्त्रिंशच्च तद्विदाः ॥ १६८ ॥ (झ)

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

त ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैर्न्यग्रसमदजडता औग्रामोहौ विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमत्तिसहिता

व्याधिसन्तासलज्जा-

गण्डर्देशौ घर्माद्रौ स्वेदाक्तौ भवतः । किं बहुना उपरताः अशेषाः समयाः
विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः भटिति सङ्घसा सान्द्रानन्दं घनानन्द-
अरूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं स्पृशति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत ममेति
अध्याहार्यम् । त्रिस्त्रिंशोऽर्थं, रसेन्द्रैर्गुणैश्च यमनसमन्तातः त्रिस्त्रिंशोति
तल्लक्षणात् ।

(झ) विशेषादिति । विशेषात् उत्कृष्टभावात् आभिमुख्येन आनु-
मुख्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नाः कदाचित् उद्विक्ताः
निर्मग्नाः कदाचित् तिरोहिताः ये घर्माः ते व्यभिचारिणः तद्विदाः तेषां भेदाः
त्रयस्त्रिंशत् ।

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥१६६॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीष्यादिनिर्वेदः स्वावमानना । (ज)

देन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैषम्यीच्छुसितादिक्लृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“मृतकुम्भवालुकारम्भ्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तेशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया” ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पौडिताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्रम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलताऽनिलात् ॥

(ज) निर्वेदमाह तत्त्वज्ञानात् । तत्त्वज्ञानात् देहविषयादौ अनुपादेयत्वज्ञानात् न तु जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानात् । तथा सति भीच एव न तु आत्मनोऽवमाननम् । आप्तः ईर्ष्यादिषु कारणात् स्वस्मिन् अवमानना अवज्ञानं निर्वेदः । अथ आदिपद-
इयेन यथाक्रमं पुराणश्रवणादीनां स्वस्य च दुष्प्रियीभावनादीनां परित्यजः ।

(ट) उदाहरति सदिति । मृतकुम्भस्य सत्तिकाकलसस्य वालुकारम्भ्रं तस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तेशङ्कः चूर्णीकृतः इत्यासंसारसुखार्थिना परमार्थसाधनसमर्थतया अलुपादेयः अयं देहः कुर्याज्जर्जरौकृत इति भावः । वैराग्यवतः दक्षिणावर्त्तेशङ्कचूर्णनमुक्तमतः उपमाकल्पनेनाऽयं निदर्शनालङ्कारः । राजवज्रशङ्खा वा भीहमुपगते लक्ष्मणे श्रीरामचन्द्रक्षी-
रियम् । तच्च लक्ष्मण एव दक्षिणावर्त्तेशङ्कः, चूर्णीकृतः विनाशितः चूर्णाक्षद्वय-
विशेषीकृतश्च, राजवज्रवादिदेव मृतकुम्भवालुकारम्भ्रपिधानम् । रूपक्षीपपादकः
अतिशयोक्त्यलङ्कारोऽयम् । पक्षेऽस्मिन् आपदुत्थं स्वावमाननं बोध्यम् ।

दृष्टावर्षाः शुचोऽनिष्टाज्-

क्षेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ (ठ)

तत्र शत्रुजी यथा ।

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरतायजी यतः ।

क्षत्रकोपदह्नार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्” ॥ (ड)

एवमन्यत् जह्यम् । अथ दैन्यम् ।

दीर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिक्लृप्तम् १७२ (ठ)

यथा ।

“दृष्टोऽन्धः पतिरेषः मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्षजलागमः कुशलिनी वस्त्रस्य वार्त्तापि नो ।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति । सन्धुमः आवेगः तत्र आवेगे वर्णजे दृष्टि जाते पीडिताङ्गता सञ्चुचिताङ्गत्वं भवति । उत्थातजे उत्थातात् जाते सति अङ्गे शरीरे सङ्कता अश्लिष्यं भवति । अग्निजे सति धूमादिभिः आकुलता भवति । राजविद्रवजादेः राजोपद्रवादजातात् आवेगादिति शेषः शस्त्रनामादिभ्योजनं संयामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति । मजादेः आवेगे सतीति भावः सन्धुमन्यादिर्जायते इति शेषः । अग्निजात् वायोरावेने सति पांशुभिः आकुलता भवति । दृष्टात् आवेगे सति दृष्टाः, अग्निष्टात् अहितात् आवेगे जाते शुषः शोकाः भवन्ति । अन्ये आवेगाः यथायथं शेषाः वेदितव्याः ।

(ड) दिश्रावमुदाहरति अर्घ्यमिति । सः भार्गवः अर्घ्यं अर्घ्यं गृह्णातीति शेषः इति वादिनं नृपं दृश्रवणम् अनवेक्ष्य अगवधिलित्यर्थः यतः यस्मिन् प्रदेशे भरतायजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे अनेषु कोप एव दह्नः अग्निः तस्य अर्चिषं त्रिस्तास्रकपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृश्यं अक्षुषं सन्दधे संहितवान् । उपजातिरूपम् ।

(ठ) दैन्यमाह दीर्गत्याद्येति । दीर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः मलिनतादिक्लृप्तं अनौजस्यम् अजीः बलं तेजी वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(ञ) उदाहरति हह इति । एषः हहः अन्यः पतिः मञ्चकगतः पर्यङ्कवासी शय्यास्थ इत्यर्थः, गृहं स्थूणाः सन्धुदादि एव अवशिष्टाः बलं

यत्रात्सञ्चिततैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजबधूं श्वश्रूचिरं रोदिति” ॥ (ण)

अथ श्रमः ।

मदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३(त)

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषसृङ्गी
गत्वा जवात्तिचतुराणि पदानि सौता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्गदं ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (थ)
अथ मदः ।

स्मोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।

मुना चोत्तमः श्रेते मध्यो हसति गायति ॥

धमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥(द)

दृष्टं, कालः समयः अभ्यर्थजलागमः सन्निहितवटिः वसस्य विदेशगतस्य पुत्रस्ये-
त्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्तापि नो प्राप्तेति शेषः, यत्रात् सञ्चिततैलविन्दुघटिका
रसा इति हेतोः पर्याकुला श्वश्रूः गर्भभरालसां पूर्णगर्भाभिति यावत् निजबधूं
दृष्ट्वा चिरं रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं व्रत्तम् ।

(त) श्रममाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताश्वयसादिभिः श्वासस्य
नद्राट्ये कारकः खेदः अवसादः श्रमः ।

(थ) उदाहृति सद्य इति । शिरीषसृङ्गी शिरीषकुसुमसुकुमारा सौता
परीपरिसरे अधोऽध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
त्यः तत्तत्क्षणे कियत् गन्तव्यमस्ति इति असङ्गत् पुनः पुनः ब्रुवाणा सती रामा-
श्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणं कृतवती । सौतया सह
रामस्य वनगमनारम्भवर्णनमिदम् । वसन्ततिलकं व्रत्तम् ।

(द) मदमाह सम्भेद इति । मद्यस्य उपयोगः, पानं तस्मात् जातः
स्मोहानन्दोः सम्भेदः सम्भेलनं मदः । अमुना मदेन उत्तमः साधुशीलो जनः

यथा ।

“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्य रचनारमणीयः
गूढसूचितरहस्यसङ्हासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः” ॥ ध ॥

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र १७५(

यथा मम कुवलययाश्चरिते प्राकृतकाव्ये ।

शबरिभ्रं तं जुञ्जुञ्जलं असोऽसृणिहृदसजलमथरदिष्टम् ।

आलेख्यभाष्यिदं विभ्रं खणमेतत् तस्य स्थिभ्रं मुक्तसङ्गम्” ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७६ ॥ (फ)

शेते । मध्यः मध्यविधी लोकः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः नौचस्त्रभावां
जनः परध्वं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

(ध) सदाहरति प्रातिभमिति । त्रिसरकेण विवारमधुपानेन प्रातिभं
प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः समोहर,
गूढेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सङ्हासः हासपूर्णः परिहासः
प्रवृत्ते । सपञ्जातिवृत्तम् ।

(न) जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शनश्रुतिभिः
अप्रतिपत्तिः कर्तव्यविमूढता जडता स्यात्, अथ जडतायाम् अनिमिषेण निर्नि-
मेषेण नयनेन निरीक्षणे तूष्णीम्भावः भौमित्त्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) सदाहरति शबरिभ्रं इति । केशर्लं तद् युवयुगलमन्योऽन्यनिहितसजल-
मथरदिष्टम् । आलेख्यापितमिव चणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति संस्कृतम् ।
तत् युवयुगलम् अन्योऽन्यस्मिन् निहिता अपिता सजला अश्रुपूर्णा मन्यरा जडा दृष्टिः
येन तादृशम् अतएव आलेख्यापितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्गरहितं सत् तत्र चणमात्रं
संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्येति । शौर्यं नवशालिलम् अपराधः अन्यकृताभिभवः

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

ललितशिरौषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः ।

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥ (ब)

अथ मोहः ।

मोहो विचिन्तता भौतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १७७ ॥ (भ)

यथा ।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव” ॥ (म)

एवमादिभ्यः भवतीति तथोक्तं चण्डलं प्रचण्डलं तौष्ण्यमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां स्नेहः शिरःकम्पः तर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

(ब) उदाहरति प्रणयौति । प्रणयिनी या सखी सहचरी तस्याः सखीलः सखिलासः यः परिहासः तस्य रसेन आवेशेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितैः सुन्दरैः शिरौषपुष्पैः यानि हननानि प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्यति क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः चालयतः तव शिरसि एष अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नर्दटकं वृत्तं, यदि भवती नञौ भजजलाः गुरुनर्दटकमिति तद्वच्चयात् ।

(भ) मोहमाह मोह इति । भौतिः भयं, दुःखावेगः दुःस्वापातः । तथोऽनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं, भ्रमणम्, अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचिन्तता विवेतमत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तीव्रंति । रतिः कामपत्नी तीव्रः तीव्रः दुःसह इति यावत् यः अभिषङ्गः पराभवः, “अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः । तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता निरुन्धता मोहेन अज्ञातं भर्तुः व्यसनं विधीयः यथा तथाभूता सती मुहूर्तं कृतोपकारा प्राप्तोपकारा बभूव । उपजाति वृत्तम् ।

अथ विबोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥ १७८ ॥ (य)

यथा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणाम्

अशिशिलभुजचक्रास्ते षभेदं तरुण्यः” ॥ (र)

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १७९ ॥ (ल)

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयास्ते षहेतो-

र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेश्वशुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

(य) विबोधमाह निद्रां । निद्रायाः अपगमः नाशः । तस्य हेतुभ्यः जृम्भाङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः ।
चेतनायाः आगमः उपस्थितिः विबोधः ।

(र) उदाहरति चिरं । प्रभातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवत्यः चिर-
रतिः बहुक्षणकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतोः प्राप्तं
निद्रासुखं यैः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पति-
प्रबोधात् प्राप्नुवत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्रा-
भङ्गमयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशिशिलः गाढः यः भुजचक्रेण
परस्परभुजबलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विस्मयनं न कुर्वन्ते । मालिनीवृत्तम् ।

(ल) स्वप्नमाह स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः स्वप्नः,
तत्र कोपः, आवेगः, भयं, ग्लानिः, सुखं, दुःखञ्च भवति ।

(व) उदाहरति मामिति । मया कथमपि अतिजङ्घ्नेण स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः ।

तःक्षेपस्त्वपस्मारो यद्वाद्यावेशनादिजः । ✓

मातृकम्पप्रसेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ (श)

यथा ।

आस्त्रिष्टभूमिं रसितारमृच्चैर्लङ्काकारवृहत्तरङ्गम् ।

विनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशङ्के ॥ (ष)

अथ गर्वः ।

ग्री मदः प्रभावश्चैविद्यासत्कुलतादिजः ।

वज्रासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥ (स)

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

निर्दयाशेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशप्रविष्टतमुजं मां पश्यतीनां स्थनी-
शतानां वनदेवतानां मुक्तावत् स्थूलाः अशुविन्दवः तरुकिशरीरेषु वृक्षः
पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि रुद-
न्तीति भावः । मन्द्याक्रान्तावृत्तम् ।

(श) अपस्मारमाह मन इति । यद्वादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणादिना
नितः मनसः चित्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः प्रकटः
दिः फेनलालादीनामुद्गमश्च भवति ।

(ष) उदाहरति आस्त्रिष्टेति । असी कृष्णः, आस्त्रिष्टा आलिङ्गिता भूमि-
न तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उच्चैः रसितारं मन्दं कुर्वन्तं, ललन्तः
मास्त्रीटयन्तः भुजाकाराः वृक्षसदृशाः वृहन्तः मङ्गलान्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं,
विनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अपस्मार-
ीगयन्तम् आशङ्कन्तं तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण त्रिधा विद्यया तथा सत्कुलतादि-
भ्यः जातः मदः अङ्गहारः गर्वः, तत्र अवशा लीकान् प्रति हेयत्वबुद्धिः सविलासं
वभङ्गि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं तथा अविनयादिः अश्रितव्यवहारादिर्भवति ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?” ॥ (इ)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ (च)

यथा ।

“रामममथ शरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्दुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेश्रवसतिं जगाम सा” ॥ (क)

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यै-

र्जाड्यं जृम्भामितादिकृत् ॥ १८३ ॥ (ख)

यथा ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” ॥ (ग)

(इ) उदाहरति हलायुध इति । अश्वत्याग उक्तिरियम् । यावदहं हृतायुः अस्त्रधारो भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुधैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्येष मस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्यं न सिद्धं न निष्पन्नं तत् काः केन साध्यताम् ? वदेति शेषः ।

(च) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रपञ्चाराद्यैः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(क) उदाहरति रामेति । निशाचरी ताडिता दुःसहेन सीतुमशक्येन, राः एव ममथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताडिता आहता अतएव गन्धवत् दुधिरेश चन्दनेनेव उक्षिता सित्ता सती जीवितेश्रवसं यमस्य कान्तस्य च वसतिम् आलस्यं जगाम । यथा कामशराणां कामिनी चन्दनलिप्ताङ्गी सती कान्तगा व्रजति तदिति ध्वनिः । इन्द्रवज्राहणम् ।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य आर्थं अलनाच्चमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र लृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ अमर्षः ।

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

विरागशिरःकम्पभू भङ्गोत्तर्जनादिकृतम् ॥१८४॥ (घ)

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां चो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्” ॥ (ङ)

अथ निद्रा ।

तःसम्मीलनं निद्रा श्रमकृतममदादिजम् ।

भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् ॥१८५॥ (च)

(ग) उदाहरति नेति । बाला कामिनी गर्भभरेण बलसा मयूरा सती अङ्गं प्रापृत्वादित्यर्थः न भूषयति नालङ्करोति तथा सखीं न आभाषते नालपति, बलम् आसीना उपविष्टा सती मुहुः पुनः पुनः जृम्भते आलस्यं त्यजतीत्यर्थः ।

(घ) अमर्षमाह निन्दति । निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा यादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरानयातनाभिवेशः अमर्षः, तत्र निद्रागः चक्षुषी हलं, शिरकम्पः, भूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां वः युष्माकं व्यतिक्रमात् भङ्गाभङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनात्कूलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाव्यति-
मजं पाप नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न यिष्यामि । भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं मम निषिध्यते अङ्गुलं भवती तदाक्व-
चयित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अथवा तु शस्त्रग्रहणेन शत्रून् घात-
यिष्यामीति परम्विरागोक्तिः ।

(च) निद्रामाह चेति इति । श्रमश्च क्लमश्च क्लान्धा मदादिना च जनितं चेतसः
तस्य सम्मीलनं मुकुलीभाव इत्यर्थः निद्रा, तत्र जृम्भा, अक्षिमीलनम्, उच्छ्वासः,
श मादभङ्गादिश्च भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं भुवती मन्यराक्षरम् ।

निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (क)

अथ अवहित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्य-

न्यथावभाषणविलोचनादिकरी ॥१८६॥ (ज)

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती ॥” (झ)

अथ औत्सुक्यम् ।

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(क) उदाहरति सार्थेति । सखायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः ।

मत्काला निद्रया अर्धमीलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्थका अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्यराक्षि अक्षराक्षि यद्वि तत् यथा तथा भुवती मे मन हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति ।

(ज) अवहित्यामाह भवेति । भयात्, गौरवात्, लज्जादिषु हेतुः हर्षादीनां आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्या, तत्र व्यापारान्तरे कृत्यान्तरे सक्तिः आसा अन्यथा अवभावयन् अन्यथा विलोचनादिकश्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रे पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपद्माणि लीलापद्माणि गणयामास ।

(ज) औत्सुक्यमाह इष्टेति । इष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतुः

वत्ततापत्वरालेददीर्घनिःप्रसिद्धादिकृत् १८७ (अ)

यथा ।

“यः कीदृशरश्मः स एव हि वरदा एव वैष्णवपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रीटा कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारसौख्येऽपि
रेवारोधासि वेतसीतरुतले चेतः समुत्पद्यते” ॥ (८)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
प्रतीयं (ठ) मन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

वत्तसम्प्लोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

स्थानह्रासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ (इ)

यथा ।

“भ्रातरि रेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राप्याधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

कालचेपस्य काव्यविशेषस्य च सहज्यता औत्सुक्यं, तत्र चित्तस्य मनसः तावत् त्वरा
लेदः दीर्घनिःप्रासादिकं भवति ।

(८) उदाहरति य इति । व्याख्यातं काव्यरूपप्रकाशे । १२ प्रकाश
नृत्त्यम् ।

(८) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं स्वदनमेव धर्मः तद्वर्गीयित्वात् तद्वर्ग-
त्वात् व्यभिचारिभावस्य औत्सुक्यस्य प्रतीयं कृतार्थम् ।

(८) उन्मादशब्दो विधेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य सुन्मीहः
इत्यादः, तत्र चक्षुराग्नेः ह्रासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रकाशः इत्यादिर्भवति ।

(८) उदाहरति सातविति । हे भ्रातरि ! भवता । समन्तात्

अङ्गास्मनुभूय सानन्दम् ।

“ब्रूषे किमोमिति ? सखे ! कथयाशु तव्ये

किं किं ब्रूह्यति ? कुतोऽस्ति न कोटसीयम् ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का।

घरक्रीयात्मदोषाद्यैः शङ्कानयस्य तर्कचम् ।

वैवर्ण्यकस्यवैस्वर्ण्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् १८६ (च)

यथा मम ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु चपान्ते

जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि ।

धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते

क्षामाङ्गीयं चकितमभितद्यक्षुषी विचिघ्नन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैश्च समुन्नमनादिकृत् ।

अनुदिष्ट भवता भवता मम प्राचाधिका प्रियतया किं वीक्षिता ? इडा ? चे सखे !
चोम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि क्वायु शीघ्रं मे मया कथय ब्रूहि इयं किं किं
व्यवस्यति ? करोति कुतः कुतः अस्ति कोटसी न ब्रूह्यति इति । वस्त्रनातिलकं वस्त्रम् ।

(च) शङ्कामाह परेति । परस्मै क्रीयै कूटम् तथा चान्ननः दीपः तदेव
भादिभिः अनयस्य तर्कचं शङ्का, तव वैवर्ण्यं कस्यः, वैस्वर्ण्यं स्वरभङ्गः पार्श्वालोकः
पार्श्वबलीकनम् आसन्नं मुखस्य शीघ्रं भवति ।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति । इयं प्राणाङ्गी कक्षाङ्गी चपान्ते रात्राव-
साने प्राणेशेन कानेन प्रहितनखरेषु दृप्तनखचिह्नेष्वङ्गकेषु जातातङ्का सती
चिरं चन्दनालेपनानि रचयति, दत्तदन्तावघातेऽधरे अभितः सर्वतः चक्षुषी विचि-
घ्नन्ती सती चकितम् पुनः पुनः लाक्षां धत्ते चर्षयति । मन्वाक्षापाहसं मन्दाक्षानां
अङ्गि रश्मिर्लोकोऽङ्गी मी मनुष्यम् इति तद्वचनम् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६०॥ (घ)

यथा मनः ।

“मयि सकपटं किञ्चित् कापि प्रचीतविषीचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिम्बभूतितारकम् ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा संलज्जमवाक्षितं
कुवलयद्वयः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्” ॥ (द)

अथ मतिः ।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-

रथनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसन्तोषौ

बहुमानश्च तद्वदाः ॥ १६१ ॥ (ध)

यथा ।

“असंशयं चक्षुपरिग्रह्यमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु प्रमादमन्तः करचप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(घ) स्मृतिमाह । सङ्गतिः । सङ्गतिनामेन चिन्तामिष पूर्वानुभूतस्य विषयस्य
वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भूयोः समुद्रमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति नयोति । प्रीयितल नासकल सखायं प्रवृत्तिः । मयि
सकपटं कापि कुमावि कामिनीजने इति भावः किञ्चित् दृष्ट्वा प्रचीतविषीचने
निश्चिन्तयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते सति तिर्यक् बिम्बभूता तारका
वत्य तादृशं तथा स्मितं सदाशं यथा तथा उपगतम् उपस्थितां सखीं दृष्ट्वा संल-
ज्जम् अवाक्षितम् अवनमिर्षं कुवलयद्वयः गीर्वाणकाव्याः स्मेरं तत् आननं स्मरामि ।

(ध) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिमार्गं तस्य अनुसृत्यादेः
अनुसरणादेः हेतोः अर्थानां जाय्यानां निर्द्धारणं निश्चयः मतिः तत्र स्मेरता धृतिः
सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयमिति । इयं अनुसृत्या असंशयं निश्चितं चक्षुः

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिकर्ताद्यै-

भूमौष्णीत्कम्पनादिकृत् ॥ १८२ ॥ (प)

तत्र दाहमयत्वे भूमौष्णादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । अष्टमुदाहरणम् ।

अथ नासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १८३ (फ)

यथा ।

“परिस्फुरग्मीनविघटितोरधः

सुराङ्गनास्त्रामविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपङ्कवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (ब)

अविवक्षातेः परिवर्त्ते चमा कीर्त्या, यत् वक्ष्यात् पार्थ्यं साधु मे मम मनः अस्मान्
अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदैषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम् चत्तः
अरवप्रवृत्तयः आन्तरादि तत्त्वानि प्रमाचम् । साधुमनसा यत् ज्ञायते तदवश्यमेव
कामवित्तव्यं नात्र वेदव्यसम्भव इति भावः । अत्रस्थविलं इत्यम् ।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकोपैश्चित्थैः
ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमौष्णा मृपतनेष्ठा उत्कम्पनादिकृत् भवति ।

(फ) नासमाह निर्घातेति । निर्घातः, यदनारीक्षे बलवान् मादरी
महताङ्गतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्येकं रूपः मुदाहृतः
शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः, त्रासः भय
भवति ।

(ब) उदाहरति परिस्फुरदिति । अलङ्करीकावचनमिदम् । सुराङ्गनाः
अस्तरवः परिस्फुरद्भिः परितः सञ्चरद्भिः मीनैः मत्स्यैः विघटिताः अरवः शार्ङ्गा
नाः अतएव नासिन् विलोकावच्छेदाः दृष्टयः शार्ङ्गा तथाभूताः तथा कल्पिताः

अथ व्रीडा ।

धाढ्याभावो व्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१६४॥ (भ)

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तिर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगङ्गदादिकरः ॥१६५॥ (म)

यथा ।

“समोऽस्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुखं

निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा” ॥ (य)

।।विपक्षवाः यासां तथीकृताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विलासिनामियपि-
।।व्याहः । विक्षोभनीयतां दर्शनीयताम् आययुः प्रापुः । वंशस्थवित्तं वृत्तम् ।

(भ) व्रीडामात्रं धाढ्याभाव इति । दुराचारात् दुष्कृतकारणं वदनस्य
नमननादिकारो धाढ्याभावः अकृष्टता अप्रामाण्यं कुपितता इत्यर्थः । व्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षमात्रं हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अवान्तेऽप्यज्ञानं चक्षु-
नेत्रजलैः लङ्घनस्य हर्षमात्रं तत्कारः मनसः चित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता इत्यर्थः ।

(य) सदाहरति समीचीत्येति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिरभ-
वस्य यथा पिता दिक्षीयः स्निग्धः पुत्रस्य मुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन अन्दीक्ष्येन
मूर्च्छितः हविर्गतः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न प्रबभूव
अपरिमितहर्षवान् आशीदित्यर्थः । वंशस्थवित्तं वृत्तम् ।

अथ प्रज्ञप्ता ।

असूयान्यगुणहीना-

मौडव्यादसहिष्णुता ।

दोषोद्दोषभूविभेदा-

वज्राक्रोधिद्वितादिकृत् ॥ १६६ ॥ (र)

यथा ।

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्” ॥ (ख)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्मा तु

विषादः सत्त्वसंचयः ।

(र) असूयामाह अर्थात् । औडव्यात् उद्वतस्त्वभावत्वान् अन्येषां गुण-
हीनां सम्पदाम् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् चोद्व-
उत्कीर्तन भू विभेदः भू भङ्गः अवज्रा क्रोधः इद्वितादिकृत् कियते ।

(ख) उदाहरति अर्थात् । अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपति-
मिश्रपात्रः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वदितमित्यर्थः सधुद्विषः कृष्ण-
मानं सम्मानं न असह्यत । हि तयाहि भाविनां मानवत्सा मनः परेषां वदौ
अभ्युदये मत्सरि विषेण भवति । उद्वताकृतं, प्रथमे सत्तौ यदि सत्तौ च न सत्त-
प्रवृत्त्यानन्तरम् । यद्यप्य भगवत्पुत्राः सुमुखी सज्जवा जगते च भवत्येयसुहृतेति
वद्वत्त्वान् ।

(र) विषादमाह उपायेति । उपायाभावात्तत्वात्, कृष्ण सत्त्व तादृशः

निःश्वासीष्ठावृत्ताप-

सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६)७ ॥ (व)

यथा मम ।

“एषा कुटिलघणेन

चिउरकडापेण तुह निबद्धा वेणी ।

मह सहि ! दारय दंसइ

आयसजट्टिव कालउरइव्व हिअअ” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः ।

सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८(ष)

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपोडनां निजजने बद्धा वचोविप्रहं

नेवालोच्य गरायसौरपि चिरादामुष्मिकोर्यातनाः ।

सत्त्वसंघयः उक्तावृत्ताः विधादः, तत्र निःश्वासः उक्तासः वृत्तापः सहायान्वेषणा-
दिकृत् भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकडापेन तत्र
निबद्धा वेणी । मम सहि ! दारयति दशत्यादिसंघट्टिरिव काखीरगोव हृद-
यम् ॥ इति सक्ततम् । है सखि ! एषा तत्र वेणी कुटिलघनेन कुक्षितनिविद्धेन
चिकुरकडापेन कुलसमूहेन निबद्धा आयसजट्टिरिव लोहदण्ड इव अक्षिरिव
वा मम हृदयं दारयति खण्डयति तथा काखीरगोव कण्ठसर्पिव मम हृदयं
दहति ।

(ष) धृतिमाह शब्देति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य ज्ञानतः एवमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णस्पृहता पूर्वकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं धृतिः, वचनानामुक्तासः,
सहासप्रतिभा इति च भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)
अथ चपलता ।

मात्सर्यद्वेषरागादेष्टापक्ष्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ (ह)

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसङ्घासु भङ्ग !

लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

मुग्धमजातरजसं कलिकामकाले

व्यथं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ?” ॥ (च)

(स) उदाहरति कृतेति । दीनानां दरिद्राणां प्रजालानिति भावः निपीड-
नाम् उत्पीडयितुमर्थः कृता निजजने वस्तुजने वचसा वियङ्गं कलङ्गं वडा कृते-
त्यर्थः चिरात् ककुब्बालिकोरित्यर्थः गरीयसीः अतिसङ्गीताः आमुष्मिकीः पारलौकिकीः
यावताः नारकीया असीति भावः नैव आलीच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तन्वाः
कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः अनराशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं
सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्चलमितेन नीवारबाधेन अपि
कृतार्था पुण्यते इति भावः यद्वा आशयेत् । पूर्वे सङ्घाराधेम् अज्ञानतः अङ्गनि-
पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वे परित्यज्य अरण्यावासिना
उत्तमिदम् । सादृश्विज्ञोक्तिं वक्तुम् ।

(ह) चपलतामाह मात्सर्येति । मात्सर्यात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादेव
हेतोः अनवस्थितिः एवज्ञानवस्थानं आपण्यं, तत्र भर्त्सनं पारुष्यं, तथा स्वच्छन्द-
चारित्वं भवति ।

(च) उदाहरति अन्यासिति । हे भङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसङ्घासु
सन्निगद्यमासु सुमनोलतासु कुकुम्भपङ्क्तिषु कीदृशं चपलं मनः तावत् विनोदय
ग्रीवम् । नवमालिकायाः सुत्वम् अभिनवाम् अजातरजसम् अवज्ञवराजाम्
आजातापराधामिति अग्निः कविकां कीरकं, “कविका कीरकः पुमान्” इत्यमरः ।

अथ ज्ञानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-

काश्यानुत्साहतादिक्लृत् ॥ २०० ॥ (क)

यथा ।

“निश्चलयमिव मृगं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।

म्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्त्राः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः

शून्यताप्रवासतापक्लृत् ॥ २०१ ॥ (ग)

अस्मिन् अक्षरे किं कथं अर्थः निरर्थकं कथयति ? कथयति ? वस्तुनिष्ठकं
इति ।

(क) ज्ञानिनाह रत्यायासिति । रत्यायासेन सुरतपरिवर्तिनः समस्तापेन क्षुधः
पिपासादिना च समुद्रमृता निष्प्राणता असामर्थ्यमित्यर्थः ज्ञानिः, तत्र कार्यः
आश्रयं च कुत्साहतादिकञ्च ज्ञात् ।

(ख) उदाहरति निश्चलयमिवेति । शरदिजः शरत्कालीनः घर्मः निदाघः
केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमीदरमिव हृदयमिव कुसुमं शीघ्रवतीति तथोक्तः
दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् तन्नात् विप्रलूनं क्षिप्तं मृगं नयं
निश्चलयं पत्रमिव अस्त्रीः शीतावाः परिपाण्डु परितः पाण्डुरवर्णं क्षामं कृत्रं शरीरं
म्लपयति ज्ञानिं भवति ।

(ग) चिन्तानाह ध्यानमिति । हितस्य चिन्तनेः अज्ञानात् शून्यताप्रवासतापानां
हारश्च ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।-

“कमलेन बिम्बसिण्ण

मञ्जोः ती विरोहिणं ससिबिम्बम् ।

करप्रलपन्नत्यमुङ्गी किं चिंतसि ?

सुमुहि ! अन्तराहितप्रतिपद्या” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्

भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ (ङ)

यथा ।

“किं रुहः प्रिययेत्यादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-

चारभेदाः” इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह (घ) ।

रत्यादयौऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २०३ ॥ (ह)

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संबोजयन्ती विरोधिनीं त्रिशिविम्बम् । करतलपर्वकमुङ्गी किं चिन्तयसि सुमुहि ! अन्तराहितप्रतिपद्या । इति संस्कृतम् । हे सुमुहि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं वक्ष्यः तादृशी, तथा करतले कामे इति भावः प्रयत्नं स्थितं मुखं वक्ष्यत्यनुभूता, अतएव विकसितेन कमलेन पञ्चेन विरोधिना स्वभावैरिचं त्रिशिविम्बं संबोजयन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतले कमलं मुखं त्रिशिविम्बमिति संबोजयतीति भेदः । भेदवशात्कृतिर्बोधव्या ।

(ङ) वितर्कनाह तर्क इति । सन्देहात् संज्ञात् द्वेतीः भूयोः विरसः अङ्गुलीनाह नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं सम्यक्प्रतिपादकत्वे कृति इतरप्रतिपादकौ कर्मविशेषः ततः त्रयस्त्रिंशदभेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्युरिति भावः ।

(ह) रत्यादयः इति । रत्यादयः रसिद्धाद्यादयः अनियते चन्द्रिणीयते रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

तच्चाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्थायिशब्दाच्चा । हासः पुनस्तत्त्वयमानो व्यभिचार्येव
व्यभिचारित्ववयोमात् । तदुक्तं “रसावस्यः परं भावः
स्थायितां प्रतिपद्यते” इति । तत् कस्य स्थायितः कस्मिन् रसे
सञ्चारित्वमित्याह—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

माने जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः॥२०४(क)

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्तादाङ्कुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सम्मतः ॥ २०५ ॥ (क)

यदुक्तम् ।

सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक्ताः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुण्यते परमिति” ॥ (क)

(क) शृङ्गारति । शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, माने
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं समुन्नेयं
मीड्यम् ।

(क) स्थायिभावमाह अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः अविरोधिनः विरुद्धाः
विरोधिनो वा भावाः यं तिरोधातुम् आस्तादयितुम् अक्षमाः आस्तादस्य अक्षम
अङ्कुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः ।

(क) कति । सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक्ताः ।

सङ्केदामाह ।

रतिर्गर्हास्य शोकस्य

क्रोधोत्साही भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलैर्ज्ये मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥
दृष्टनाशादिभिश्च तोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैच्छास्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥

अनुगामुकः अनुमतः असी स्थायी तेः भावेः न तिरोहीयते न बाष्पायते परं किं न पुष्यते पुष्टिं जीयते ।

(ट) रत्यादीनां मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे चो वस्तुनि, “अर्थोऽभिधेयैरेवमुपयोजनवृत्तिषु” इत्यमरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं प्रसरसाङ्गत्वमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रवर्तनीनां वैकृतात् विकृतिभावात् चेतसः अतस्तः विज्ञासः स्फुरणं हास इष्यते । दृष्टस्य प्रियस्य १ नांशदिभिः हेतुभिः प्रियस्य वैकृत्यं व्याकुलीभावाः शोकः । प्रतिकूलेषु विषयेषु तैच्छाया अवतायाः अवनीयः इत्यमरमुत्तिष्ठति इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयानुत्साहः संरम्भः संरम्भः संरम्भः । रौद्रशक्त्या जीवसास्येन, जनितम्

विस्फारयन् तसो यस्तु

स विस्मयं उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थाया-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥२०७॥ (ठ)

यथा मात्स्योमाधवे रतिः । नटवामेलके हासः । रामा-
ग्रणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
प्रन्तरा उत्पद्यमानैः तस्यैर्विहृतैरविरुद्धैश्च भावैरमुच्छिन्नाः
त्यक्त परिपुष्टा एव स्रष्टव्यानुभवसिद्धाः । (३) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्

भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावाः प्रोक्ताः

स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥२०८॥

त्यादितं चित्तस्य वैकल्यदं व्याकुलतापादकं मनीरतिविशेषः इत्यर्थः भवम् ।
विषयवादिभिः दीपदर्शनादिभिः कारणैः विषयोद्भावा विषयेषु समुत्पन्ना गर्हा
इत्यादिगुणाः । विविधेषु नानाविधेषु स्वीकरीमातिवर्तिषु अस्वीकरीषु पदार्थेषु
तस्य चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकासः स विस्मय उदाहृतः कवितः । निरी-
हावस्थायां निपृच्छदशावान् आत्मानि परमतस्वी विश्रामजं विश्रामजमितं सुखं
मः ।

(३) एतेष्वकरोति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः प्रन्तरा मन्थतः अनुच्छिन्नाः
च्छेदं न प्राप्तिताः । स्रष्टव्यानां सामाजिकानाम् अनुभवे सिद्धाः ।

(४) नाप्तेति । नाना विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धाः
इत्यर्थः रसान् यतः भावयन्ति व्यक्तयन्ति तस्मात् प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः
॥ वाः प्रोक्ताः कविताः ।

यदुक्तं

“सुखदुःखादिभिर्भाविभावस्तद्भावभावनम्” । (ठ)

अथ रसस्य भेदानाह ।

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ (ण)

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोक्ते दस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्णयित्वा च वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौघमरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

(ठ) साधनाह सुखेति । सुखदुःखादिभिः भावेः प्रसविशेषैः तादृग्भावस्य भोवनं भावः ।

(ण) शृङ्गार इति । अदम् ।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति । मन्मथस्य कामस्य उद्देशः उद्देशः शृङ्गं हि तस्य प्रारः आश्रयः युष्मात् अस्मी शृङ्गादः अस्मतावित्यस्य चण् प्रत्ययनिष्पन्नस्य गन्तार्थत्वात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः शशिष्यस्य वशीकृतः, “प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । अत्र शृङ्गाररसो परोढां परो-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥२१०॥ [त]

यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः
पतिरुक्तस्वरूपा च बाला बालम्बनविभावो । शून्यं वास-
गृहमुद्दीपनविभावः । चुम्बनमनुभावः । सज्जाहासौ व्यभि-
चारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सङ्गदयरतिभावः शृङ्गाररसरूपतां
भजते । तद्वेदावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

कृत्येष द्विविधो मतः ॥२११॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥२१२॥(थ)

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वरागमान-

प्रवासकरुणात्मकस्रतुर्हा स्यात् ॥२१३॥

कीदृशम् अनुरागिणो वेद्याच्च वर्जयित्वा अन्धाः नायिकाः बालम्बनं तदात्म्य-
विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणायाः दक्षिणानुकूलधृष्टमठाः नायकाः स्नुः ।
चन्द्रः चन्द्रनं रीतन्त्रस्य अमरस्य अतम् आदिपदेन कीकिलकृणनादयः गृह्यन्ते ।
उद्दीपनं तदात्म्यविभाव इत्यर्थः मतं कथितम् । श्रुयोः विशेषः कटाचादिव
अनुभावः प्रकीर्तितः । उद्यतां मरुतम् बालस्यं जुगुप्साच्च त्यक्त्वा अन्ये भावाः
व्यभिचारिणः स्नुः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रतः श्यामवर्णः,
विष्णुदेवता यस्य तथोक्तः ।

(थ) विप्रलम्भमाह यद्वेति । अत्र शृङ्गारि रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकृष्टे
या, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति
असौ विप्रलम्भः ।

तत् ।

श्रवणाद्वर्णनाहापि मिथः संरुद्धरागयोः ।
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ (द)
 श्रवणस्तु भवेत् तत्र द्रुतवन्दिसखीमुखात् ।
 इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम्
 अभिलाषश्चिन्ता—

स्मृतिगुणकथनोद्देशसम्प्रलापाच्च ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ (६)

अभिलाषः स्मृष्टा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम्
 उन्मादस्यापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ (न)
 अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् (न)
 व्याधिसु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।
 जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ २१४१

(द) पूर्वरागमाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरुद्धरागयोः सङ्घातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्वीक्ष्यमन्त्रादि यः दशाविशेषः श्रवणाभेदः, सः पूर्वराग उच्यते ।

(५) कामदशा यावदभिलाष इति । लब्धम् ।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति । चेतनाचेतनेषु सजीवनिर्जीवेषु अपि वर्णाच्छेदः अविवेकः उन्मादः ।

(५) प्रक्षारणमाह अलक्ष्यवागिति । अक्षन् अलक्ष्यं चेतसः भ्रमणाद्भ्रमोऽपि धावन्तीति धावन्ती वा अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् कथं वा प्रलापः स्यात् ।

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्रीः प्रणयस्युशः परिचयादुन्नादरागोदयाः

तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराद्येष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधो ज्ञप्तात्

आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः” ॥ (फ)

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य साधवस्याभिलाषः ।

“कथमीच्छे कुरङ्गाचीं साक्षात्तस्मीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नेति निशीथिनीम्” ॥ (ब)

अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य

नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ

नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।

“श्वासान् मुञ्चति” इत्यादौ उद्वेगः ।

(फ) प्रेमाद्री इति । मुग्धं सुन्दरं मनोहरं इत्यर्थः दृशो यस्यालयाभूतायाः

प्रेमाद्रीः प्रेम्णा आन्तरिकविशेषेण आद्रीः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयस्युशः प्रणयः

रुझावः तत्स्युशः तत्पूर्या इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उदाह-

स्रितः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृत

मनोशाः तास्ताः वेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवन्तु इत्यर्थः,

आशंसा मनोरथः तथा परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु ज्ञप्तात्

ज्ञप्तात् तस्मात् स मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः बाह्यं बहिर्भवं यत् करणम् इन्द्रिय

चक्षुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधो अवरोधकः अन्तःकरणस्य

अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः आनन्देन सान्द्रः निविडः घन इत्यर्थः लयः विनय

इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसलिले विलीनं भवतीति फलितार्थः । आद्रीं ल-

विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कथमिति । साक्षात् मूर्तिमतीत्यर्थः मनोभुवः कामस्य लक्ष्मीं कुरङ्गाचीं

सगनयनां कथं केन प्रकारेण ईत्से ? पश्यामि ? इति चिन्तया आकुलः कान्तः

निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“विभागशीघ्रासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यवध्यत ।

क नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्

असत्त्वकण्ठार्पितबाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्हि रेफ” इत्यादौ उक्तादः ।

“पाण्डु, क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसच्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (३)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीदलसञ्चयी णिहिम्नं सञ्चं सुनिश्चलं अङ्गम्
दीर्घो णीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (य)

अत्र जड़ता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) विभाजति । तृतीयो भागः विभागः संख्याशब्दस्य इति किं
कचित् पूरकार्थलभियते इति बोध्यम् । स शेषो यासां तासु तृतीयभागः
शिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अभ्यासाद्यै क्षणं नेत्रे निमील्य
निद्रायित्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क व्रजसि इति अलस्या विना लक्ष्यमित्यर्थः
वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असौ कण्ठे अपितं बाह्वीबन्धनं यथा तादृशी भा-
सति शेषः । वंशस्यविलं इत्यम् ।

(भै) पाण्डूति । हे सखि ! तव पाण्डु, क्षामं कण्ठं वदनं सरसं प्रेमादे-
रूपं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तमुक्तमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृद-
यन्तरे नितान्तं गाढं क्षत्रियरोगम् एतच्छरीराधिकित्वाद्यौ व्याधिम् आवेदय-
प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । भिसिनीदलसञ्चयी निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम्
दीर्घं निशासमर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्या-
वाधिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति चिन्तितः । भिसिनीदलसञ्चयी
पद्मपत्रश्रव्यायां निहितम् अपितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं सन्दरशितं, दी-
र्घायतः निशासमरः निशासांतिश्रयः जीवतीति पथं केवलं साधयति ध्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यं तैऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥२१५॥

तत्र आद्यं यथा ।

“शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ण्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (१)

द्वितीयं यथा ।

“रीलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपेतु चन्दनवनीजातो नभस्त्रानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी” ॥ (ल)

(१) शेफालिकामिति । द्रव्या नायकं प्रति उत्तरियम् । सा तन्वी कृशाक्षी तपस्विनी वराकौ शेफालिकां विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि कृच्छेणापि प्राणान् धारयितुं प्रभूता शक्ता समर्था अभूदित्यर्थः, सम्प्रति चरणायुधानां कुङ्कुटानां कृतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि न जानामि । रात्रेर्मध्यभागे शेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तागमनं प्रति आशासम्भवः, कुङ्कुटकृतयवणस्य तु रात्रावसानमुपकृतात् नेराश्यामिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) रीलम्बा इति । रीलम्बाः भ्रमराः कङ्गारकोलाहलैः हरितः दिवः परिपूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्त्रान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपेतुं वदन्तु । केलीपिकाः क्रीडार्थं पीबिताः कीकिलाः चूतशिखरे आसतश्चिरसि स्थिता इति शेषः माद्यन्तः चूतारुखादेन उल्लसन् इत्यर्थः पञ्चमं स्वस्वमेव कलयन्तु गायन्तु । अमी अश्मसारः कठिनाः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं ग्रीवां गच्छन्तु गच्छन्तु । आर्द्राविक्रीडितं वृत्तम् ।

ममेतौ । द्वितीयं यथा ।

कादम्बर्यां महाखेतापुण्डरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषय-
निवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ (श)

इङ्गितानि उक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः ।
आदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलिरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः
आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवं रूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जाग-
रणं, तनुता काश्यं, विषयनिवृत्तिः वास्तवस्तुषेमुख्यं, त्रपानाशः निर्लज्जता । अन्यत्
स्यष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ अद्यतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं प्रति
अनुरागः वाच्यः वर्षनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः छेदादिशेषैः
नेत्रविषयेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीराममाह नीलोति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते नास्तिमात्रं
वर्जते इत्यर्थः, न अपैति न गच्छति च, तत् नाभ्युदितमपि चञ्चितमित्यर्थः । नीली-
रामम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुमरागं तं प्राहुर्वदपैति च शोभते । [स]

मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ (ह)

अथ मानः ।

मानः कोपः स तु बंधा

प्रशयेष्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रशयमानः स्यात्

प्रमोदे सुमहत्पि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् (घ)

कोपो यः कारणं विना ॥२१८॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो
वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।

“अलीकप्रसुतम् ! विनिमीलितम् ! देसु सुहृत् ! मन्त्रं शोभासं ।
गण्डपरिउल्लङ्घनपुलकम् ! च उषो चिरादस्मै” ॥ (क)

(घ) कुसुमरागमाह कुसुमरागमिति । यत् प्रेम (चपेति न मज्जति शोभते च,
तत् उद्दिष्टं अपरमित्यर्थः कुसुमरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न चपेति न मज्जति अतिशोभते
च, तत् ‘अविचलमलुप्तमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् आहुः कथयन्ति ।

(घ) कुटिलगामित्वात् कुटिलगायकनायिकागतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्योऽयं मानस्य सम्भव इति भावः ।

(क) अलीक इति । अलीकप्रसुतम् ! विनिमीलितम् ! देहि सुहृत् !
मन्त्रमवकाशम् । गण्डपरिउल्लङ्घनपुलकम् ! च उषो चिरादस्मै । इति
संज्ञकम् । नायिकागमने विलम्बमसह्यमानं कपटमिश्रितं भावकं प्रति नायि-
काया उक्तिरित्यम् । हे अलीकप्रसुतम् ! कपटमिश्रितम् ! विनिमीलितं निमी-
लितं अविचली येन तत्त्वम् । हे सुहृत् ! प्रियतम ! मन्त्रं वरिपुण्येन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पञ्चकुविम्बाणं दोषं वि चलिष्वपसुत्ताणं माण्डव्याणं ।

विचलणिरुद्धणीसासदिस्वकस्याणं को मलः” ॥ (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽद्यानुमिति श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्वप्रायितभोगाङ्गुलसखलनसम्भवा ॥ २१६ ॥ (ग)

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृशोः दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुवतेरभौष्णमन्धोः

इयमपि रोषरजोभिरापुपूर” ॥ (घ)

पुलकितानि रोमाक्षितानि चक्षुराणि यस्य तत्सन्धीधने । एतेन अलीकनिद्रेति
व्यज्यते । मङ्गम् अवकाशं स्थानं दैर्घ्यं, पुनः इतः परं न चिरविद्यानि न
विलम्बिष्ये । अथ नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्नवशात्
कोटिल्यस्य बोध्यम् ।

(ख) पञ्चच इति । पञ्चवकुपितयोर्दोषव्यलीकप्रसुप्तयोर्मानिनीः । निखल-
निरुद्धनिःश्वासदलकर्मयोः को मलः । इति संस्कृतम् । प्रणयेन प्रेम्णा कुपितयोः
कीपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुप्तयोः अपटनिद्रितयोः दृशोः उभयोः मानिनीः
मानवतीः निखलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दलकर्मयोः स्थिरकर्मयोरित्यर्थः
दम्पतीरिति शेषः को मलः मानभङ्गसमर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(ग) प्रत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरमायिकावन्तौ दृष्टे श्रुं
अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु निषिद्धेषु मध्ये इत्यर्थं
अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्वप्रायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं, भीमाह-
सकीमचिह्नं, तथा मोमलक्षणं नामम्यतिक्रमः एतत्रयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि कान्ते आननानिलेन मुखमाद्यतेन सुदृशः
शुभमवावाः दृशो अचक्षुः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनश्यति निरस्यति

श्रमभोगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्वशुकेन

खगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलयन्त्रः केन शक्यो वरीतुम् ?” ॥ (ङ)

अनुनयपथ्यन्तासङ्गे (च) तु अस्य न विप्रलम्भमेदता,
किन्तु श्रमभोगसञ्चारौर्थास्वभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूमेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्गीचते

रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरीमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥ (छ)

इति तस्याः सुदृशः अङ्कितयुवतेः विपक्षकामिन्याः सपत्न्या इति यावत् अस्तीर्ह्यं
नेत्रयुगलमपि अमौल्यं तत्पक्षं रोषरजोभिः कोपपरागैः आपुपुरे आपूरितं,
होपकलुषितमभूदिति भावः । पुष्पितायाङ्कतम् ।

(ङ) नवेति । नवाणि नखपदानि तखाङ्कचिह्नानि यस्मिन् तादृशम्
अङ्गम् अंशुकैश्च वस्त्रेण गोपयसि, दन्तदष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करपङ्कजेन
खगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिशम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यकान्तासङ्गोन्नतशूलकः
विसर्पन् व्यापु वन् नवपरिमलयन्त्रः नूतनविमर्दजनितधौरभविशेषः, “विसर्पत्ये
परिमलम्” इत्यमरः । केन प्रकारेण वरीतुं कोपमिदं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः ।
नास्तिनीहसम् ।

(च) अनुनयपथ्यन्तासङ्गे विप्रवचनादिना मानमज्ञानातुकूलव्यापारः अनुनयः
ऽत्यर्थेनस्य असङ्गे सोढुमशक्यत्वे ।

(छ) भ्रूमेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निवाहः
मानववस्त्रमनित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः । तथाहि,
भ्रूमेदे भ्रूमङ्गे रचिते ज्ञतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं समुत्सुकं बध्ना
या उद्गीचते उद्गीः पश्यति । त्राचि त्रचने रुद्धायामपि मौनीमावेऽपीत्यर्थः
इदं दग्धाननं सस्मितं रुद्धायासङ्कितं जायते । श्रितस्य चित्ते कार्कश्यं चादृष्टम् ।

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतीत्तरं ताम्रतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुगम्य संरक्षतोर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनाग्निश्रीमवच्छुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठवहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्व्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजिन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

गमितेऽपि तनुः शरीरं रीमाञ्चम् चालन्वति रीमाञ्चिता भवति । मानाकारवे
तिरस्कुर्वतो सखीं प्रति कस्यापि दुक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिवर्त्य
अधितया वीतीत्तरं विनतीत्तरवचनं यथा तथा ताम्रतोः क्षिप्रतोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुगम्य अनुगमयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतोः मानभङ्गमनिच्छतीत्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्यक्
नेत्रान्ताच्छनात् मिश्रीभवन्ति चक्षूषि ययोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः मान-
कलिः प्रचयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, “रभसी वेग-
हर्षयोः” इत्यमरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठवहः कण्ठाग्नेयः यत्र तथाविधः सन्
भग्नः नतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(झ) मानभङ्गनीपादानाङ्गं सामिति । पतिः तस्मै मानस्य गङ्गाय कल्लनाय
सामादीनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासं इति भावः कुर्व्यात्
अवच्छिन्नेत । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवचस्य सामं, तस्याः सख्याः उपार्जनम्
प्रावर्त्तकीकरणं भेदः, व्याजिन क्लीन भूषादेः अपरं दानं, पादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपायैः परिक्षीणे यत्र प्राप्ते विफलं इत्यर्थः अवेधीरणं क्षिप्रमपि

रसवासहर्षादिः कोपभङ्गो रसान्तरम् ॥२२०॥ (भ)

यथा । “नो चाटुश्चरे” इत्यादि । अत्र हि सामादयः
यच्च सूचिताः । रसान्तरसूत्रम् ।

अथ प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भूमात् ।

तवाङ्गचेलमालिन्यमेकवेणोधरं शिरः ॥

निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते २२१ (ज)
किञ्च ।

पङ्केष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशता रुचिः ।

प्रवृत्तिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥

वृत्तिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ।

प्रसौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात् । रससात् वेगात् यः तासः भयं सङ्क्षोभना
भीतिरित्यर्थः वा इवादिः तस्मात् कोपभङ्गः मानसकथनम् अन्तो रसः रसान्तरं
सङ्घा भावान्तरयोगात् पूर्वभावस्य कोपस्य विभङ्गः स्यादित्यस्य रसान्तरसंज्ञेति
भावः ।

(ज) प्रवाससाह चेत्यादि । कार्यात् अभीष्टफललाभात् शापात् अभि-
सम्पातात् सम्भूमात् उपद्रवादिभयादित्यर्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरगतित्वं प्रवासः
यत्र इति अनुसञ्जनैयम्, यत्र दम्पत्योर्भिन्नदेशगतिता स्यात् स विप्रलम्बः प्रवास
इत्यर्थः । तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य चेलस्य बलस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणो-
धरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वश्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च
जायते, एतत् तु सर्वं प्राद्विष नाविज्ञावा एव नावकस्य तु यवासभावमिति
बोध्यम् ।

(ट) अङ्गेष्विति । इह प्रवासे एताः असौष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमात्
श्रेयाः । मलानाम् आपत्तिः प्राप्तिः मालिन्यमित्यर्थः असौष्ठवम् । विरहज्वर

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वद्वारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चाग्निं शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ॥२२२॥

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली

प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डुवदनं आसैकस्त्रिचोऽधरः ।

अश्विः शीकरपद्मिनी किशलयैर्नापेति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशमीदृशीम्” ॥ (४)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः २२

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् ।

तत्र भावी यथा मम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पान्य ! दयिते ! शोकं वृथा मा कथाः

शोकस्ये गमने कुतो मम ?—ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ? ।

न्तरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निक्षिप्तस्तथा
अतीभावः इत्यर्थः क्लृप्ता दीर्घव्यम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतस्मृत्त्वं, सर्वत्र
सर्वस्मिन् वस्तुनि अरागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता
अवलम्बनराहित्यं स ता । बाह्याभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(४) चिन्ताभिरिति । मनः अकारिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानेः क्षिप्तं
स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य यः
क्षणदेशश्चन्द्रः तद्वत् पाण्डु सलिलश्वेतौभासमापन्नमित्यर्थः, अधरः आसैन एकं
केवलं स्त्रियः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्तापः अश्विः शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनी
किशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न लपेति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः
नायिकायाः कः जनः प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्चेति तद्भाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ
प्रत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सङ्गते न सीदुः शक्तीतीत्यर्थः । आहूत-
विक्रीडितं इत्यम् ।

(५) याम इति । दशमीदृशीप्रत्युक्ती । हे सुन्दरि ! यामः दृग्गन्धानः,

श्रीघ्नं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कक्षादियं ते त्वरा ?

भूयानस्य सह त्वया जिनमिषीर्जीवस्य मे सन्धुमः” ॥ (७)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलयेः कृतं प्रियसखेरसैरजस्रं नतं

धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तैर्न गन्तुं पुरः ।

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता-

न्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (८)

भूतो यथा । “चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । श्लाघाद्

यथा । “तां जानीथाः” इत्यादि । सम्भूमो दिव्यमानुषनिर्घा-

तोत्पातादिजः । यथा विक्रमोर्वश्यामूर्वशीपुरुवरसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्ग-

शौहवादीनामपि दशानामभयैषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि

चिरन्तनप्रसिद्ध्या विविध प्रतिपादनम् ।

। पाय ! पथिक ! याहि गच्छ, हे दयिते ! प्रिये ! इहा श्रीकं मा कथाः
न कुर्व, ते तव गमने सम श्रीकः कुतः ? किमर्थम् ? ततस्तहिं कथं वाच्यं नेवजलं
मुञ्चसि त्यजसि रीदिषीत्यर्थः, श्रीघ्नं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति हेतोः वाच्यं
मुञ्चामीति शेषः । मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कक्षात् ? किमर्थम् ? त्वया सह
जगमिषीः गन्तुमिच्छीमं मन अस्य जीवस्य जीवस्य भूयान् मज्जान् अर्थं सन्धुमः
व्ययतेत्यर्थः । श्लाघाविस्तीर्णितं वक्तम् ।

(८) प्रस्थानमिति । प्रियतमे यातुं विद्मं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिरचित्ते
सति बलयेः प्रस्थानं कृतं दुर्भावयथा अङ्गानां काश्चिन् इत्याभ्यां स्तब्धनादिति
भावः, प्रियसखेः अजः अश्रुभिः अजस्रं नतं पतितमित्यर्थः, प्रियसखानां
गतं दृष्ट्वापि यदि प्रियतमी न गच्छदिति भावः, धृत्या चैत्येण अर्थं चक्षमात्र-
मपि न चासितं स्मितम् अर्थेयां अजीति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अगतः
गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं, यत्र यत्र प्रियतमस्य तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः,
इयं सर्वे बलयादय इत्यर्थः समं दुःखपदप्रस्थिताः प्रचलिताः । हे जीवित !

अथ करुणः ।

यूनीरेकतरस्मिन्

गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैक-

सदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२२४॥ [ण]

अथ कादम्बर्यां पुष्करीकमहाख्ये तादृशान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।
 किञ्च अचाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव नृङ्गादः । सङ्गमप्रत्या-
 शया रतेरुद्भवात् । अयन्तु “करुणः” इत्यभिव्युक्ता(त) मन्यन्ते ।
 यस्मात् “सङ्गमप्रत्याग्यानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भनृङ्गादस्य
 प्रवासाख्यो भेद एव” इति केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूप-
 विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ।

अथ सम्भोगः ।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

गतव्ये एकस्मिन् समये अवश्यं गतव्यमिति स्थिते सति प्रियसुखसार्थः सङ्गी-
 बलयोऽदिरित्यर्थः किमु कथं त्यज्यते ? त्यक्तुं न युज्यते इत्यर्थः । आहूँ लविक्रीकृतं
 वृत्तम् ।

(ण) करुणविप्रलम्भाख्यं अथेत्यादि । यूनीर्द्वयोः लोकान्तरं गतवति
 एकस्मिन् एकतरं पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यत् यमेत्यर्थं
 विमनायते विमना इव चाचरति श्रोकानः सङ्गमप्रत्याशये शरीरान्तरेण अथौ
 करुणविप्रलम्बी नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अत्र रतेर्नाशनात् अन्तर्गतोद्भवाविति भावः ।
 अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभिव्युक्ताः मान्वाः ।

(ध) सम्भोगमात्रं अथेत्यादि । यत्र अन्तर्गतमनुरक्तौ अनुसन्धितौ विद्या-

तानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽथमुदाहृतः ॥२२५॥ [थ]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा “शून्यं
शासगृहम्” इत्यादि ।

ह्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

यमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

त स्यादतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

लकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनौप्रभृतिः ॥

नुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिन्नोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं
श्रानोयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वरागादेः ॥२२७॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते” ॥ (ध)

। नौ विप्रलम्भशोकी दम्पती दम्पत्यश्रानादीनि निवेदिते कुवतः अयं सम्भोगः
शास्त्रशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । असी सम्भोगः पूर्वरागादेः आनन्तर्यात् अनन्तर-
गतितादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः
वसानानन्तर इति ।

(ध) नेति । विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते प्राप्नोति, विप्रलम्भ-
शोकी हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः । हि तत्राहि वस्त्रादौ कषायिते कषायनक्षेत्रे
अत्र इत्यर्थः भूयान् मज्जान् रागः विवर्धते इति नञ् इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सन्धोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वती
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सन्धोगो यथा मम तातपादा-
नाम् ।

“क्षेमं ते ननु पद्मलाक्षि ! किसम्नं क्षेमं मदङ्गं दिदं
एतादृक् कथता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पण्डिणीदेहस्य सम्मीलणात्
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि”॥(न)

एवमन्यत्रापि जह्यम् ।

(न) क्षेममिति । हे पद्मलाक्षि ! प्रणमनीयमभीष्टनयने ! ते तव क्षे-
कुशलं ननु किम् ? किसमिति कथकं क्षेमं मदङ्गं ददम् । ददम् अथ
कथकं शीघ्रे मम अङ्गं क्षेमं कुशल ममाङ्गस्य काश्चमेव क्षेममिति भावः
एतादृक् कथता काश्चं तवेति शेषः कुतः ? किमर्थम् ? तुह इति तव पु-
ष्टं शरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः यस्मात् तव शरीरं पुष्टं नाधिकान्तः
सन्धोगेनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवामि
शेषः । पण्डिणी इति प्रणयिनीदेहस्य सम्मीलनात् प्रणयिन्याः अपरकात्काश-
देहस्य सम्मीलनात् सङ्गात् । हे सुभ्रु ! सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां प्रचमं
त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनोति शेषः । जइ इति यदि
क्षेमं कुतः पृच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनीत्वेवम् अस्ति, ततस्तद-
कृतः कस्मात् क्षेमं पृच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तव क्षेमजिज्ञासा निरवकाशेति
भावः ।

अपरो यथा ।

“पदप्रथमतोऽलीक्य कालमेकान्तकातरम् ।

मुच्यन्ती वाचसन्तानं सुमुखी तेन चुम्बिता ॥१॥

काले घोरकृतान्तवक्रकुङ्जरात् त्वं पुण्यपुञ्ज मे ।

मुक्ता कल तदङ्गनममभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग साम् ।

श्याकण्यं विनीलितार्दनयनं खेरं शनैरागतं

शोकासं वदन्मञ्जुं, मृगदशः खेरं चुञ्चये प्रियः” ॥२॥

अथ हासः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।

हासो हास्यस्याधिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिज्जनः ।

तदबालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।

निद्रालस्यावहत्याद्या अव स्युर्व्यभिचारिणः ॥ (प)

ज्येष्ठानां स्मितहसिते

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चिद्व्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हासरसमाह्वयेत्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिश्च यस्य तादृशात् कुहकात् गटात् उपलक्ष्यते तत् अत्यन्तव्यादेरपि बोध्यं हास्यः तदाख्यः रसः समुद्भवतीति शेषः तस्य स्याधिभावाद् हासः, द्वैकता प्रमथः शिवानुचरः । कुहकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादेर्विशेषादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसिन् तत् अव रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिकपा उद्दीपनं मतम् । अक्षीः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकश्च अव अनुभावः । निद्रा आलस्यम् अवहत्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(फ) ईषदिति । ईषत् विकासिनी नयने यत्र तत् तत्रा स्पन्दितः पथरी यस्मिन् लक्ष्म्युत्तं हासं क्लृप्तं स्यात् । तत्र किञ्चित् ईषत् अस्याः इत्याः

मधुरस्वरं विवक्षितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राक्षं

विजिप्ताङ्गं भवत्यतिवहसितम् ॥२२॥ (फ)

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनवयञ्च ।

अमो समान्नाय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ)

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

विज्ञाः दन्ताः यत्र तादृशं, 'दन्तविप्रास्त्रज्ञाः विज्ञा' इत्यमरः । हास्यं वृधेः
वहसितं कथितम् । मधुरः मनोहरः स्वरः यस्य तादृशं हास्यं विवक्षितम्,
अस्य स्वन्यस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम् । सास्त्राक्षम्
अनुपूर्वमयनं हास्यम् अपहसितं, विजिप्तानि अङ्गानि यज्जिन् तादृशं हास्यम्
अतिवहसितं भवति ।

(घ) गुरोरिति । अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः भौमांसा
शास्त्राणीत्यर्थः, पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः, वेदान्तशास्त्राणि शारीरक-
मीमांसायन्यान् दिनमयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्याय-
दर्शनानीत्यर्थः समान्नाय ज्ञाचेन्द्रियेषु शिञ्जित्वर्थः समागताः । उपजाति-
वृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हासरसे इत्यर्थः ।

(न) यस्मैति । यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः कथ्यते इति शेषः चेत् यदि
स क्वापि उदाहरणे साक्षात् नैव निबध्यते विरच्यते तथापि एव नायक इत्यर्थः

भेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

माजिकैस्ततो ह्यस्य रसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥ (म)

एनाशादनिष्टाप्तेः करुणास्यो रसो भवेत् ।

एवमन्ये अपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करुणः ।

गैरैः कपोतवर्णीऽयं कथितो यमदैवतः ॥

नेकोऽत्र स्यायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।

स्य दाहादिकावस्था भवेद्दुद्दोषनं पुनः ॥ (य)

नुभावा देवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।

वर्ण्योक्तासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥

नर्वेदमोहापस्मारव्याधिम्भानि स्मृतिश्रमाः ।

प्रषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२२७॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राष्ट्रवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

विभावादीनां सामान्यात् शक्तेः अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च साधारण्यात् साधारणीकरणव्यापारात् विभावादिः भेदेन तादात्म्येण प्रतीयते । ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं ह्यस्य रसः अनुभूयते । अतोदाहरणे ह्यस्य-
(समायकस्य निबन्धनेऽपि आलोपादेव तदुपादानमिति भावः ।

(ब) करुणरसमात्रं चोद्येयादि । इदस्य प्रियस्य वस्तुनः नाशान् अनिष्टस्य आगतेः लाभात् करुणास्यः करुणी नाम रसः भवेत् । अयं गैरैः पङ्क्तिः कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोकः स्यायिभावः स्यात्, शोच्यं शोकविषयीभूतं वस्तु आलम्बनं मतम्, तत्र शोच्यस्य दाहादिका अवस्था दुद्दोषनं भवेत् । अत्रान् अष्टम् ।

(२) विपिने इति । विपिने वने जटानिवन्धनं जटाधारं क्व ? इदं

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खल्वे न शिरीषकर्त्तव्यम् ॥ (२)

अथ हि रामधनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य (ल)
दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

अथैकरुणविप्रलम्भाद्देमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसम्भोगहेतुकः ॥ २३१ (व)

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संयामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दौर्गन्धर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकीमलं वपुष क ? अनयोः अट्टाधारणमनोहरशरीरयोः विधेः विधातुः
घटना यीजना खल्वे न शिरीषस्य तदाप्यस्य पुण्यस्य कर्त्तव्यं हेतुं ननु खलु । अथैक-
वच्चाहणम् ।

(ल) अत्र दशरथ एव नायकी बोद्धव्यः ।

(व) शीलेति । अयं रसः करुण इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात्
करुणविप्रलम्भात् मिश्रः विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायिभावः
रतिरस्तीति शेषः ।

(श) रौद्ररसमाह अथेत्यादि । क्रोधः स्थायिभावो यस्य तादृशः रक्तः
रक्तवर्णः रुद्रः अधिदैवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम । तत्र रौद्रे रसे बहिः
शब्दः आलम्बनं, तस्य परिच्छेदा उत्क्षेपनं मतं, मुष्टिप्रहारश्च पतनेन विकृतः

अनुभावास्तथाक्षेपकूरसन्दर्शनः । दयः ।

उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः॥१३१(श

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु प्रातर्कं

मनुजपशुभिर्निर्मय्यादैर्भवन्निरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साहं तेषां सभूमकिरौटिना-

मयमहमसृष्टेद्रोमांसैः करोमि दिशां बलिम्" ॥ (घ)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह ।

क्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः॥२३३॥(स)

खेदनेन विद्वारणेन संयामसम्भवाद्यैः युद्धव्ययतादिभिश्च अथ रौद्रस्य प्रोदा
प्रवृत्ता उद्गीतिः उद्गीपनं भवेत् मुष्टिप्रचारादथ उद्गीपनविभावा इति भावः ।
मू भङ्गः शीघ्रदंशनं बाहुस्कोटनं तज्जनम् आत्मनः अवदानकथनं कृतकर्मणः
प्रशंसनमित्यर्थः, आधुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि उच्चैर्निक्षेपणानि आक्षेपः तिर-
स्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलीकृषाणि च इत्येवमादयः शत्रुभावाः, उद्यता
प्रावेगः रौमाद्यः खेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः ।

(न) उदाहरति यथेत्यादि । पितृनिधनात्सं अश्रुत्यां सक्तिरियम् । यैः नमंय्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनाश्रिष्टाचारवर्जितैरित्यर्थः । मनुजैः मनुष्येभ्यः प्रथमिः प्रथमतः काव्याकाव्यविमूढैरित्यर्थः, उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः शस्त्रास्त्रिभिरित्यर्थः, भवद्भिः इदं गुरुं महत् पातकम् आचार्यनिधनकर्म महापाप-
-प्रत्यर्थः, कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् प्रथमकं नरकरिपुष्टा नरकासुरनिन्दनेन कृष्येन
-त्यर्थः, खाद्यं खद्य खमीनकरीडिनां भोमाशुंनसहितानां तेषां भवताम् असङ्-
-वेदोमासैः बंधिरवस्थापिभितैः दिक्षां व्रतम् उपहारं करोमि । दिशः पूजया-
-नित्यर्थः । हरिबीजम्, “न समरसखा गः बद्धवेदैर्हयैर्हरिणी मता” इति लक्षणात् ।
[व नायकोऽश्रुत्यामा बीजव्युत्पत्तिः ।

(अ) रक्षास्तेति । रक्षां रक्षयश्चाम् चक्षुः नेत्रञ्च यस्मिन् तस्य भावः तथा,

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिर्वीर उरसाहस्याधिभावकः ॥
 महेन्द्रदैवतो हेमवर्णीऽयं समुदाहृतः ।
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
 विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥
 सञ्चारिणस्तु धृति-
 मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
 स च दानधर्मयुद्धै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥३४॥ (इ)

स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति
 चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा प्ररशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र-

अथ रसे युद्धवीरात् मेदिनी मेदकारिणी युद्धवीरे मुख्य नेत्रस्य च रक्तत्वं
 स्यात्, अथ तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(इ) वीररसमाह कथेत्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट
 नायक इत्यर्थः, कर्तव्याग्नेषु स्थेयान् उद्यमः उत्साहः, चः स्थायिभावो यस्य
 तथोक्तः । अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
 समुदाहृतः कथितः । विजेतव्यादयः आलम्बनविभावाः विजेतव्यादीनां
 चेष्टायाः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । अवसादिपदेन दानवीरधर्मानुक्रम
 नीयानां युद्धं, रितोवादिपदेन दाने अश्ववसायस्य धर्मं धर्मशास्त्रादेः दशाश
 दीनस्य ज्ञातरीत्यादियुद्धस्यम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सङ्घकारिणाम्
 अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सङ्घकारिणस्यास्य युद्धे सैन्यानि दाने अनानि धर्म
 तत्तद्व्याधि मन्त्राय दशायां त्यागशीलतादयस्य यथावर्थं ज्ञातव्याः । अन्त
 स्थष्टम् ।

मुद्रितमहीनिर्घाजदानावधि” इति । (च) अथ परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायीभावः । सम्प्रदानभूतैर्ग्राह्यैरात्मन-विभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो हर्षभृत्त्वादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते ।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहञ्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।

यश्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्” ॥ (क)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भो लक्ष्मण ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैवञ्चेत् खरदूषण्यग्निगिरसां कण्ठासृजा पक्षिणः

पक्षी नैव सङ्गिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्भूकृतः” ॥ (ख)

(च) त्याग इति । सतभिः समुद्भूतः मुद्रिता वैटिता वा नदी तस्याः निर्घाजम् अक्षपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः ।

(क) राज्यमिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या भ्रातरः सुताश्च किं बहुना लोके जनति यत् वसु जन चायत्तम् अशीनं तत् सर्वं सदा चर्माय उद्यतं निरुचित-मित्यर्थः मयेति शेषः । अथ युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उत्साहः तथाविधीत्यादि-भिरनुभावेर्ग्राह्येन च विभावादिना आसादपदवीं गतः सामाजिकानां रक्षतापरिचर्यमतीति बोध्यम् ।

(ख) भी इति । भो लक्ष्मण ! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां रामः सर्वं साक्षात् न तु परमुखेनेति भावः, याचते, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः ? अयं नीतिं स्मर नद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः, चेत् यदि एतां न, न इदानीं चेदि-त्यर्थः, खरस्य दूषणस्य विजिरस्य कण्ठासृजा कण्ठवधिरस्य पक्षिणः क्षिप्त इत्यर्थः, पक्षुषः आत्मनो न मीर्षीवीजनेन बन्धुजतः, मम एव पक्षी अतः न सङ्गिष्यते त्यागिति शेषः । ग्राह्यैर्ग्राहीकृतं इत्यम् । अथ रामस्य युद्धे उत्साहः यथावत्-मुद्रापितैः विभावाद्यैः आसादयमानः रक्षतामावधते इति बोध्यम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्रन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ?” ॥ (ग)

एष्वपि विभाव । दयः पूर्वीदाहरणवद्दृष्ट्याः ।

अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदचालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गङ्गादस्तरभाषणम् ।

प्रलयस्त्रेदरोमाञ्चकम्पदिकूपे क्षणादयः ॥

जुगुप्सावेगसम्भोह-

सन्तासग्लानिदीनताः ।

(ग) शिरामुखै रिति । जीमूतवाहनस्य स्वदेहे भक्षयन्तं गरुडं प्रति उक्तिरियम् ।
हे गरुत्मन् ! शिराणां मुखैः रक्तं स्रन्दत एव चरत्येव, अद्यापि मम देहे मांस-
मस्ति, तवापि तावत् दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत् दृष्टिं न पश्यामि, किं
कथं त्वं भक्षणात् विरतः ? । नततः अत्र जीमूतवाहनस्य परदुःखहरणेच्छाकृपायां
दयायाम् उल्लासः । तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः रसतामाप्नोतीति
शब्दम् ।

(घ) भयानकरसमाह अष्टौत्यादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः
काळः यमः अधिदैवता यस्य तदीक्षाः, स्त्री नीचः निम्नो नीचश्च प्रकृतिः
प्रधानं यत्र तदाविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः जनतः कीर्तितः ।
यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तत् चालम्बनं मतं तस्य भयकारणम्

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्वाद्या व्यभिचारिणः ॥२३५॥ (घ)

यथा ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रयाम् ।

अन्तः कक्षुकिकक्षुकस्य विश्रुति चासादयं वामनः ॥

इत्यादि । (ङ)

अथ बीभत्सः ।

जगुप्सास्यायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसं प्रिच्छिन्नेदांस्त्रालम्बनं मतम् ।

तत्रैव कृमिपाताद्यमुदोपनमुदाहृतम् ॥ (च)

निष्ठौघनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

चोरतराः अतिबीभत्साः चेष्टाः उद्दोषनं भवेत् । अत्र रसे वैचर्यं न ह्यस्ति भावः, प्रत्ययः नटचितता, खेदः घर्मजलं, रोमाञ्चः कम्पः, दिक्प्रेषणादयः इत-
रातो दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जगुप्साद्या मरुतान्ता व्यभिचारिणः ।

(ङ) नटमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्यायिभावः मन्दुरातः निर्गतीः
वानरभयहेतुरास्यलम्बनविभावः, तस्य सङ्कम्पनादित्यापाराः उद्दोषमात्रा, चासा-
दयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च पलायनादयः, एतैरभिप्रेत्यः खानाजिकानां
रसतांमापद्यते इति बोध्यम् ।

(च) बीभत्सरसमाह्वयधियादि । जगुप्सा घृष्टा स्यायिभावः कस्य
तादृशः रसः बीभत्सः कथ्यते, अयं रसः नीलवर्णः तथा महाकालो देवता यस्य
तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि बधिराणि मेदाणि च चास्यलम्बनं
मतं तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव कृमिपलायनम् उद्दोषनम् उदाहृतं कथितम् ।
अथत् अष्टम् ।

अनुभावास्तत्र मता-

स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥

मोहोऽपस्मार आवेगो

व्याधिस्र मरणादयः ॥२३६॥

यथा ।

उत्कृष्टोत्कृष्ट कृतिं प्रथममथ पृथूष्योद्यभूयांसि मांसा-
न्यसस्त्रिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्य, प्रपूतीनि जग्ध्वा ।

अगतः पथ्यस्नेहः प्रकटितदशनः प्रेतरहः करहात्

अहस्तादस्त्रिसंस्त्रं स्युष्टमतमपि क्रव्यमव्ययमस्ति" ॥ (ह)

अद्याहुतः ।

अहुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदैवतः ।

पीतवर्णो वस्तु लोकातिममालम्बनं मतम् ।

(ह) उदाहरति यथेत्यादि । प्रेतरहः प्रेताधमः प्रथमं कृतिं अथ उत्कृष्ट-
उत्कृष्टं द्वित्वा द्वित्वा अथ अनन्तरं पृथुना महता उष्णीयेन क्षीततया मृदांसि
प्रकृष्टाणि अंशः क्रव्यः क्रिक् नितम्बः पृष्ठपिण्डादयः अवयवाश्च तेषु सुलभानि
उपपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अनाः शब्देद्वाभ्यन्तरे
पथ्यं पतिते नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः येन तद्योक्तः
अन् अहस्तात् अस्त्रिकपिण्डात् करहात् अस्त्रिशेवात् शवात् अस्त्रिसंस्त्रं स्युष्ट-
मतम् अस्त्रीः अस्त्रिस्थापनमतमपि क्रव्यं मांसम् अव्ययं निःशङ्कं तथा तथा अस्ति
भक्षयति । अथ तथाविधश्वप्रेतो आलम्बनविभावी, पूतिमन्वाहिकानि लोहीपन-
विभावाः, तत्तदुक्तयः अनुभावाः, आवेपलभाश्च व्यभिचारिणी, वषावचम् श्लेधाः ।
इतैरभिव्यक्तः माधवस्य सुगुप्तारूपस्याविभावः खड्गदशानां रसतया परिचयति ।
शार्ङ्गवधिप्रीकृतं इतम् ।

(ज) अहुतरसनाह अथेत्यादि । विस्मयः स्थाविभावी यस्य तादृशः,
गन्धर्वः दैवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अहुतः । लोकातिमम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ (ग)

तन्मः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।

तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥

वितर्कविगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

दीर्घाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गीयतः

ह्वारध्वनिरार्थमात्रचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

तत्पथ्यं स्तकपालसम्पुटमिलद्वज्ज्वाण्डभाण्डोदर-

स्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ? ॥ (भ)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।

इन्द्रेन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥

शौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं
ति । अत्रापि स्पष्टम् ।

(भ) उदाहरति यथेत्यादि । हरधनुर्भङ्गध्वनिमाकर्ष्यं विजितस्य लज्जलस्य
क्रियम् । दीर्घाञ्चां नाड्युदङ्गाभ्याम् अञ्चितः आकुक्षितः सः चन्द्रशेखरस्य
स्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् अञ्जनात् उद्यतः उद्यतः आर्यस्य रामस्य बाण-
रतप्रस्तावनायां शिशुर्वारतप्रसङ्गे डिण्डिमः बाद्यविशेषस्वरूप इत्यर्थः
नारदः द्राक् कटिति पथ्यं तेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधानपात्रविशेष-
वर्धः मिलत् यत् ज्वाण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यनरे भास्यन्
स्थितः एकत्र क्लृप्तः अञ्जना चण्डलं यस्य तद्योक्तः सन् कथमद्यापि श्रदानो-
पे बहुलवधधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति ? अहो किमाचर्यमिदमित्यर्थः ।
इत्येविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र धनुर्द्वारः आलम्बनं, तस्यातिदीर्घलमुद्दीपनं,
शुक्तिशानुभावाः, यथायथमाचित्ताश्च व्यभिचारिणः, एतेरभिप्रेतः लज्जलस्य
जवः सामानिकानां रसदानेतीति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽविश्वस्तनिःसारता तु या ।

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ (अ)

पुण्याश्रमहरिश्चेवतौर्धरम्यवनादयः ।

मञ्चापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथान्तस्वरतस्तथा धृतजरत्कन्यात्ववस्याध्वगैः

सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तेर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्चां विलुण्ठयति ?” ॥ (ट)

(अ) शान्तसमाह अथेत्यादि । अमः शान्तिरेव स्थायिभावः यस्य तस्मात् उक्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः कुन्दं कुसुमविशेषः इन्दुवन्द्यः तस्य सुन्दरी/काया कान्तियस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वेल्लयः, श्रीनारायणदेवतं यस्य तस्माद्विधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विश्वस्तत्वादिना अशेषा नक्तृणां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारशक्तित्वं वा परमात्मस्य तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ट) उदाहरति यथेत्यादि । कस्याचित् निर्विश्वस्तीक्ष्णिरियम् । वा काकः कदा रथ्यायाः पथः अन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः, अरतः अमृतः, धृतः गृहीतः, जीर्णतामापन्नः कन्यालवः द्विद्वकन्यालवः येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पशुभ्यः ते नगरैः नगरवासिभिः सुवासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टानां दृष्टाऽविश्वोऽविश्वमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिष्टं केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो कथमसौ लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दवेति भावः कृष्णानिर्व्याजीकृतः अकरपटीकृतः चित् आननेन सुधा प्रसृतं तस्य रसः आनन्दं तेन या मुत् हयः तथा तत्त्वतः ज्ञानाश्रयतानपरिहृतिश्रमिनेन काश्चिद्वदन् तेन या मुत् हयः तथा तत्त्वतः ज्ञानाश्रयतानपरिहृतिश्रमिनेन काश्चिद्वदन्

पुच्छिस्तु नृणां भारतदी इच्छा-

निरहङ्काररूपत्वादद्यावीरादिरिष नी ॥२३६॥ (ठ)

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्या-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तिताद्यामैर्दृशनादहङ्कारी-
पश्यते न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तच्चान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागान्तरे शान्तरसप्रधानत्व-
मपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

नैषे घरागी न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः

सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ड)

नेत्यर्थः, निद्राशमाद्यस्य निद्रितस्यैव बाह्यविषयेषु आचरत इत्यर्थः, नै मम करपुटी-
भिर्वा करपुटीस्थितां केनचित् दत्तां मित्रान् अन्नाविमित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं
यथा तेषां तमङ्गनामावादित भावः, विस्तृष्टमिति विश्वेन हरिष्यतीत्यर्थः ।
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तथाविधनिर्विघ्नस्य शमरूपस्याभिभावः परमात्म-
ज्ञानेन भिन्नारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आलम्बनेन यथायथमाचिन्तेन च सद्दोषेन
तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आचिन्तेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा अभिव्यक्तः
सामाजिकानां रसत्वेन आस्वादयते इति बोध्यम् ।

(ठ) निरहङ्कारिति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अहङ्कार-
राहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु न
वर्षेति अत्रबोधेदः ।

(ड) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं न चिन्ता, न वैषः शत्रु-
निर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेस्वगुरक्तिः, न च काचित् कापि कसपि विषयमव-
बल्येति भावः इच्छा अभिलाषः तत्र सर्वेषु भावेषु नस्तु सत्त्वं अपीत्यर्थः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयेनिवृत्तित्वित्यर्थः, श्रवणः श्रेष्ठः, डः शानी रसः मुनीन्द्रैः सर्व-
विभिः कथितः । नीचावस्थायां मुक्तिदशायाम् आत्मस्वरूपमपि कथयामहे

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपाप्रति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रस-
त्वम् ? इत्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो [ठ] यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२४०॥

यश्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वाच्च विरोधः । उक्तं हि ।

यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाश्चयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (च)

सर्वाकारमहङ्गाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा^० ॥

आदिशब्दात् धर्मवीर-दानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपाप्रतिरूपायामित्यर्थः, सञ्चार्यादीनां निर्वेदादीनाम् असञ्चारात्
अस्मितेरित्यर्थः ।

(ठ) युक्तवियुक्तदशायामिति युक्तः विषयैवः शमः समाकृष्ट परमात्मनि
संवीज्य स्थितः । वियुक्तः जितेन्द्रियः प्राद्वेष चिह्नितान् तद्व्यायां वादशावस्थायामि-
त्यर्थः ।

(च) वचेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगकं सुखं, यत् दिव्यं
सर्गीयं महासुखम् एते चे, दृष्ट्वाश्चयः निष्कृष्टा तेन यत् सुखं तत्र षोडशीं
कलाम् 'च' न चर्हतः ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! चिनयन !
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥ (त)

अथ मुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलस्य रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलस्य रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशैथिल्योदयादयः ।
पालिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरसुम्बनमौक्षणम् ॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
रङ्गगर्भच्छविवर्णी देवतं लोकमातरः ॥२४१॥[य]

यथा ।

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

(त) कदेति । श्रेयोक्तिरियम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि
ज्जातीये वसन् कौपीनं वसानः परिधानः अङ्गं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः
न, अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! चिनयन ! प्रसीद प्रसन्नी भव इति
निमेषं वसन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाहयिष्यामि । शिखरिणीवत्तम् ।
।। भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः स्वप्नप्रकाराद्वहारादित्यस्य प्रसङ्गः
।। ये पर्यवसानात् ज्ञमस्याभिभावः ज्ञानरसतामापद्यते इति बोध्यम्

(ष) स्फुटमिति । स्फुटं सुस्पष्टम् । वत्सलता प्रियता तथा स्नेहः स्थायी ।
लोकमातरः शचीत्यादयः । अन्यत् स्पष्टम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया

पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ (द)

एषाच्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

आद्यः करुणवीभट्सरौद्रवीरभयानकैः ।

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।

करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥

रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥

शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।

शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु बीभट्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥२४२॥ [ध]

(द) वत्सलरसमुदाहरति भदिति । आद्यो उपमाया प्रथमम् उक्तिं कश्चित् वचः सातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां आदौसम्बन्धिनी अङ्गुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् यथी गच्छति अ, प्रणिपातशिक्षया एवमेव प्रकृत्यमित्युपदेशेन यच्च नयः आगतमस्तवः अभूत्, तेन हेतुना हः अर्धव श्रियः रघुः पितुर्दलोपस्य मुद इव ततान विस्तारयामास । वंशस्थानि इतम् । अत्र दिक्षोपस्य खड्गः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयार्थस्तु टवचनेन उशी वनेन अथाययमाश्रितेन अनुभावादिना च आस्वाद्यमानः रसतापपश्यते इति बोध्यम् ।

(ध) आद्य इति इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोध भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हासरसः । तादृशः विरोधभाक् स्यात् । इति इत्य विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

त्यः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी

न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ॥२४३॥ (न)

यथा विक्रमोर्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

।भावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदयौ ।

न्धः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ॥२४४॥ (प)

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादित्यपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः ।

भावादय उच्यन्ते ।

शारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

(न) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिभेदादिरस्थिरीभावो दृश्यते तत्र रादादीनां स्थायित्वमस्य इत्याशङ्क्याऽऽ कुत इति । कुतः कस्यादपि कारणात् न रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लभमानौऽपि न तु स्थायी स्थायिपदवाच्यः, अतः यस्मात् पात्रे साधारभूते नायकादौ सः स्थैर्यं स्थिरताम् अनन्तरत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपावादिति भावः, रत्यादिसु तेभ्यस्तथा तिष्ठत्येवेति सुधीर्भिर्विभाव्यम् ।

(प) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभासः ताभासश्च इत्यर्थः, भावस्य प्रथमः भावप्रथमः, भावस्य उदयः भासोदयः, खनिः । सन्निवृत्तिर्यर्थः, शबलता भावशबलता इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि रसनात् चास्मादननुभूययोगात् रसाः गौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसस्य विभावाभरमित्यक्तविधानन्दचमत्काररूपतां नजते, भावादिसु शौचिककाव्यकारणादिति विशेषी बोध्यः ।

(क) सञ्चारिण इति । प्रधानानि व्यापततः प्राधान्येन रसाद्यपिचक्षेति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥२३५॥

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (ब)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविषादप्रवृत्तवृत्त्यवद् आपाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमनिगुणनृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाचाः । तत्र व्यभिचारो यथा । “एवं वादिनि देवर्षी” इत्यादि । अत्रावहित्या देवविषया रतिः (भ) ।

यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः, अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निवेदादयः देवादिविषया रतिः अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्भिन्न एव न तु विभावादिभिः परिपीडित इति भावः स्थायी इत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवताविषयकाररतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्देनोच्यते, नायिकादिविषयत्वादेरेव स्थायिशब्देनातिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(ब) चेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न अपि तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्वनिर्णयपरस्परकृता परस्परैव सिद्धिं लभेते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः परिपुष्टरसोऽपि भावेनेति भावः ।

(भ) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्या सञ्चारिभावः इत्यादिस्थायिण्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं नास्तीति चिन्त्यम् ।

(न) दिव्येति । हे नरकान्तक ! नरकादुरनिर्मुक्त्यः । क्वचिन्मिदं नरके वा भुवि वा नरके वा नरकान्तक ! प्रकामं स्वयम् वासः सिद्धिः ।

अथोद्भवमात्राख्यायिकाः ।

अथोद्भवमात्राख्यायिकाः ।

सुनिविष्टया रतिर्यथा ।

“बिलोकनेनैव तवाऽमुना मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां हसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

रिरोऽथवा अथसि केन दृश्यते ?” ॥ (थ)

रत्नविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वदाजितजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्क्तिनाम् ।

अ धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिरा हरः” ॥ (४)

एवमन्वयः ।

उद्भवमात्राख्यायिका भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परित्ततर्धैर्यस्यन्द्रोदयारश्च इवान्मुद्राभिः ।

समामुखे विस्वफलाभरोष्ठे व्यापारयामस विलोचनानि” ॥ (ख)

भवतु । तत्र नैव मे क्षतिरित्याह भवेति । मरये स्युः कालेऽपि अवधीरितम्
भवज्ञातं प्रारदारविन्दं प्रत्काञ्जकमजं याम्नां ताड्यो ते तव चरयो चित्तमानि
ध्यायामि ।

(थ) बिलोकनेनेति । भारवं प्रति कृण्वन् उक्तिरियम् । हे मुने ! तव
निवर्हितं निराकृतम् अहं वापं येन ताडयेन अमुना बिलोकनेन दर्शनेन कृतार्थः
सिद्धमनीरथः कृतः आसि । तथापि बिलोकनेन कृतार्थोऽगोचरः, अहं गरीयसीः
गर्भं प्रतिपादिकाः निरः वाचः शुश्रूषुः श्रीगुमिच्छुः अथवा किंवा केन जनेन
अथसि कस्यापि दृश्यते ? न केनापीत्यर्थः । वक्ष्यमाणं उक्तम् ।

(४) त्वदिति । हे राजन् ! हरः शिवः भूरिभारभिरा अथवा विष्णुनामनेन
उत्तुना शिरसा तव बाजिराजिभिः अथवा मुद्रैः निर्धूतैः चित्तैः धूतिपटलैः रत्नैः
राजिभिः पङ्क्तिना सजातपङ्क्ता तां गङ्गां न धत्ते न प्रारयति ।

(५) हरः इति । हरः, अन्धोदयै अन्मुद्राभिः समुद्र इति, किञ्चित्
परित्ततर्धैर्यस्यन्द्रोदयैः सन् विस्वफलाभरोष्ठे विलोचनानि

अत्र पार्वतीविषयः भगवतो रतिः । ननु तर्हि “प्रपाक-
रसवद्भिभावादीनामेकीवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः
प्रार्थक्याभावात् कथं प्राधान्ये नाभिव्यक्तिः ? इत्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥२४६॥ (ब)

अथ रसाभासभावाभासौ ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२४७॥ (श)

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्ये कदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं, तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (ब) एकदेशतो दृश्यते ।

तादृशे समानुक्ते विस्तीर्णनाति निरासि व्यापारयामास साभिवाचनद्राष्टीरिति
भावः । उपजाति इत्यम् । अत्र पार्वतीविषयः भगवतो रतिः स्थाविभावः
अनुभावाद्भिभिरपरिपुष्टतया रसतामसाय स्थित इत्यस्य उद्बुद्धभावत्वम् ।
वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीमुखविषयिकनकविद्याभावेन अचरीतर्वात्रिंशत्फलसाय
कथनकवेष्ट कहीवनविभावेन समाविष्टेन च रसतोद्रेके सञ्चारिणा च व्यभि-
चारिणा परिपीयिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(ब) यदेति । यथा मरीचखण्डादेः रेकीभावे नियतेऽपि प्रपानके पानीय-
द्रव्यविशेषे कस्यचित् प्रवृत्तः उद्रेकः कस्यचित् भवति तथा क्वापि एव सञ्चारिणः
कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रपानानौच्युक्तं बोध्यम् ।

(श) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्तमानत्वे
आभासः रसाभासः आभासासश्च इत्यर्थः ।

(ब) सामग्रीरहितत्वे इति । सामग्रीं चारिणः तत्रादिके सङ्काशे
इति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं विहितं अविच्छेदक्यः इत्युक्तं

उपनायकसंख्यायां मुनिमुत्पत्तीगतायाश्च ।
 बहुनायकविषयायां रती तथाऽमुभयनिष्ठायां ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिथ्यंगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च होननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके च यमेवमन्यत्र ॥२४८(स)

तत्र रतिरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरो वनं वनमिदं बालाहमेकाकिनौ
 बीबीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

लभयतीति तत्परं क्रियद्वये तद्वत्त्वयोनिः क्रियद्वये च यद्वेग इत्यर्थः । नाद्यप्युप-
 तये बालानाम् अज्ञानं व्युत्पत्तये बीबाय ।

(स) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रती उपनायकः उपपत्तिः तस्यैवां तत्र
 स्थितायां मुनिमुत्पत्तीगतायां मुनिपत्तीमुत्पत्तीगतायां बहुनायकनिष्ठायां
 अमुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसङ्गादे तथा नायिकागतत्वे नायके
 अङ्गादे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नीचपात्रनिम्बना-
 दिनिष्ठायां अभौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्राये रसः शृङ्गार इत्येते इति चङ्गल एतेषु
 पक्षेभ्योऽप्युत्पत्तिर्यथावति बोध्यम् । रौद्रे रसे बीबे गुर्वादिसु क्रते कवि
 शान्ते रसे होननिष्ठे निष्ठद्वयनिष्ठे सति हास्ये रसे गुर्वादिरूपे आलम्बने
 सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिसु अधमपात्रगते वा उत्साहे सति तथा भयानके
 रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अभौचित्यं क्रियम् । एवमन्यत्र-एके यद्वेग इत्य-
 र्थेऽपि नायकानाम् अज्ञानमिति बोध्यम् ।

(घ) जानीति । हे नायक ! स्वामी पतिः ममेति भिक्षाः मुग्धतरोः अतिमुदः
 रतेकस्य उपपत्तिरिति बोध्यम् । बीबावेनात् शृङ्गारबीबायुत्पत्तिरिति । इदं
 वनं वनं निमित्तम् इति । वनमिति बोध्यम् ।

तस्मै सुन्दर ! सुखं प्राप्ताः । वाक्वा कर्त्तव्यं विमोक्षया गिरः
 तस्मात् तं मिरात् । मन्त्राणां च यत्नोऽस्ति । इति । (५)

कुरुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनवित्तोऽपि मन्ये

येषां कर्त्तुं सुतनुः । पाण्डुरश्च कपोलः” ॥ (६)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा । कास्तौ मन्त्रादौ मन्त्राणां मालत्वात् ।

“पञ्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि मन्त्रमैकनिष्ठत्वे स्तेरसमस्तत्वं” इति

श्रीमन्नोचनकारः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योन्य-
 सम्पर्कान्नत् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रातिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीवध्वे हयग्रीवस्य जल-
 कीडावर्णने ।

अधमस्थलनक्षत्रवल्ली ।

“जघनस्थलनक्षत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिक्षोः ।

वाक्वा एतेन मन्त्राः सङ्गच्छन्ते रमन्ते युक्तमिति सूच्यते । तस्मात्तन्मन्त्रं मन्त्राणां कृत्वा
 कान्तियन्त्रः । तस्मात् तस्मात् तिमिराणां सन्ततिः समूहः । अथैषोऽपि योऽपि मन्त्रः । अन्तर्गते
 आच्छादयति, एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर !
 मनीष्यः । एतेन त्वं मे मनीष्यवान् भवत्वा विद्मः न मनुः शक्नोतीति सूचितम् ।
 वक्तुं पञ्चाङ्गं सुखं त्वत्, एतेन सन्तर्गाः परमारोप्यर्थाभावदुपमन्त्राणां त्वमेति न
 भवितम् । इति इत्यं नीच्यः गोपनायाः कस्यापि गिरः वाक्वाः कुला इति
 ज्ञः तां नीचोपरिस्थं आश्रित्य मन्त्राणां कान्ताणां कामव्यापारे प्रकृतः सन् व
 युष्माकं पशु रक्तुः । मन्त्रं लविक्रीकृतं ज्ञम् ।

(६) कान्ता इति । हे सुतनु ! कान्ताः । भुवनवित्तोऽपि त्वं एव जगत् । कान्ताः
 रत्नाः येषां जने निमित्तम् । कर्त्तुं तेषां योऽपि वाक्वाः । विरहात् नक्षत्रवल्ली सा
 मापन्नं कर्त्तुं, रत्नं जन्तुं कान्तामन्त्राणां । कान्ताः इति येषां जने कर्त्तुं निमित्तम्
 येषां कर्त्तुं निमित्तम् ।

अवचित्मिरीपुरी निषणा

सकचसुखस्यमकारभनः ॥ (क)

तिर्यग्मतत्वे यथा ।

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
चञ्चाद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते सा भङ्गी” ॥ (ख)

आदिशब्दात् तापसादयः ।

रौद्रभासो यथा ॥

“रत्नोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरिः पश्यतः ।
आधातः कटुकोक्तिभिः स्वमसक्तहोर्विक्रमं कीर्त्तयन्
अंसास्फोटपट्युर्धाष्टरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ग)

(क) जघनेति । जघनस्थले नडा बडा पत्रवल्ली पत्रलता यथा तादृशी
कापि मल्ली किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, “कुटजा
गिरिमल्लिका” इत्यमरः । अवचित्मिरीपुरी समञ्च भर्तुरिति शेषः निषणा उपविष्टा
मर्मास्मानिना म्लकचान् मिजकेशान् उत्कचयाञ्चकार बन्धयामास ।

(ख) मल्लीति । भङ्गी भङ्गरी मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतरुभिः मल्लिकी-
वृत्तिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, “मल्लिका मल्लिकी प्रशस्तमुद्वहन्ती । प्रशस्त-
वाचकांश्चमूनि” इत्यमरः । वनान्तरेषु वल्लान्तरे खतमध्ये स्थितमिति शेषः, वल्लभं
वर्ति भवत्येत्यर्थः, आह्वयन्ती सती चञ्चल्याः स्वनव्याः विपञ्चाः वीथयाः यः
हन्ती मधुरास्फुटः तादृ तस्य भङ्गां अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते सा गौतवती-
पथः । इन्द्रवज्राहतम् ।

(ग) रत्नोत्फुल्लेति । असी अर्जुनः रत्नोत्फुल्ले विद्यमाने लोके अङ्गु-
लमे यस्य तथोक्ता, मुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पमकारानि अङ्गानि यस्य
॥ इयः सङ्कल्प इत्यर्थः, अपेतभीः निभङ्गः धृतधनुर्वाणः गृहीतधनुःशरः, कटु-
कोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आधातः आधुरितः कोमित इत्यर्थः, पश्यतः हरिः
वीरवत् । वनाद्वी बङ्गी ; पश्यतः हरिम् वनाद्वी इत्यर्थः, अङ्गुलः पुनः पुनः
दोर्विक्रमं कटुविक्रमं कीर्त्तयन् अयम् तस्य अंसास्फोटपटुः अङ्गुलः कचय

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय बिभ्यद्बिषसनि कौशिकः” ॥ (घ)

स्तौनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके

तु वेष्ट्यादिविषये स्यात् ॥२४८॥ (ङ)

अष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात्

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता ॥२४९॥

आस्मीटे करीष ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हनुं प्रविष्टः स्तम्भाचारमिति
भेषः । एकदा कुरुपाण्डवसयामे नित्यम् अद्यवाहं कौरवान् निहनिष्यमीत्येवं
स्वं विक्रमं कौर्तयन् प्रतिष्ठां निरर्तुमशक्तुवन्तश्च अजुं न युधिष्ठिरः निर्भयं यामास ।
तत् सोढुमशक्तुवन् पार्थः धी मां मदायुधं वा तिरस्कृत्यात् तमहं हनिष्यामीति
पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पूज्यतममपि युधिष्ठिरं हनुं प्रवर्तते इति पौराणिकी वार्ता
अदानुसन्धेया । अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि कोपे गुहनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं भीष्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) अशक्तुवन्निति । कौशिकः इन्द्रः पेशक इति ध्वनिः सहस्ररश्मिः
सूर्यस्यैव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्तुवन् अतएव अधीरलोचनः अचल-
दृष्टिः बिभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृह तस्य अन्तरम् अन्धकारं प्रविश्य
दिवसनि निनाय । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र भावस्य उत्तमप्रकृतिगतत्वेन
भयानकाभासत्वम् ।

(ङ) भावाभासमाह भावाभास इति । लज्जादिके संचारिणि वेष्ट्यादिविषये
भाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । क्लृप्तमुदाहरणम् ।

(च) भावशान्तादीनाह भावस्येति अष्टम् ।

कमिष यथा ।

“सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवं विधोऽभूत् ।
इति निगदति नार्थे तिर्य्यगामीलिताया
नयनजलमनसं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (छ)

अत्र वाक्यमोचनेन ईर्ष्याल्यसञ्चारिभावस्य ग्रहः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्ता स्या परवौकते ।
व्रजति रमणे निःखस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥” (ज)

अत्र विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ (झ)

(छ) सुतन्विति । हे सुतनु ! दुष्टरि ! कोपं जहिहि त्यज, पादानतं मां पश्य
अवलीकय, कदाचित् तव एवविधः कोपः न खलु मेव अभूत् इति इत्यं नार्थे
निगदति कथयति सति तिर्य्यक् यथा तथा आनीजिते अक्षिणे यथा तथाभूतया
कदाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं मुक्तं किञ्चित् न सक्तं
कथितम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ज) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात्
हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अपसन्ने इत्यर्थः, निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारी
यस्य तत्त्वज्ञुद्धौ हे निभृतकितवाचार ! इति उक्ता स्या कोपेन परवौकते कठिनी-
कृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कदाचित् उच्चैः निःखस्य स्तने स्थितः
हस्तः यस्याः तथाभूतया सत्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अशुपूर्णा इत्यर्थः, दृष्टिः
निवेशिता अर्पिता, एतेन यौवनस्य अचिरस्थायित्वमिति आश्चर्येणैवापि सदा कान्ते
निराकृत इत्यतिशयेन आनीजितं कथयति च शिखरम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(झ) नयनेति । नयनयुगलं नैवद्वयस्य असेचनकम् अतिसन्तोषकरं,
“यदासेचनकं दृष्टं नास्तीत्यसौ यस्य हृदये” इत्यमरः । मानसदृष्ट्यापि दुष्प्रापं मनो-

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“आकार्यं” शशलकाः क क कं भूयोपि दृश्येत ता
दोषाणां प्रथमाय मे न्युतमदोः । कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकक्षायाः कृतधियः स्वप्नेऽपि कं दुर्लभा
चेतः । स्वास्थ्यमपैहि काः खलु युवा धन्योऽधरं पास्वति ॥ (भ)

अत्र वितर्कोक्त्युत्पत्तिरप्यत्रादैन्यधृतिचिन्तानां
प्रवृत्तता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणं नाम

तृतीयः परिच्छेदः ॥

रसाविषयमित्यर्थः, मादरात्त्याः इदं रूपं मे नम इदय मदयति अनन्दयति, दुनोति-
तापयति च । नैवेदितकालेन अनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन तापजनकत्वमित्यत्र
हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(क) भावप्रवृत्तानुदाहरति किति । सर्वश्रीविधोगेन उन्मत्तस्य पुरुषवत्
उक्तमित्यम् । आकार्यम् आत्मजननरूपं क ? शशलकाः चन्द्रस्य कुलस्य क ?
चन्द्रवन्नीयोऽहं कथमात्मजतो भवामीति असदृशसमावेशपूर्वकं कथयन्मिति भावः ।
ता सर्वश्री भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिाविषयवर्तिनी भवेत् । दीवाचाम् आका-
र्यानुष्ठानानां प्रथमाय शान्तये मे नम न्युतं शस्त्रज्ञान, शास्त्र-ज्ञात्वा कथमहमकार्यं
करोमीति भावः । चण्डो ! आकार्यं कोपेऽपि मुखम् सर्वश्रमा इति श्रेयः, कान्तं
मनोहरम् । अपकक्षायाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः विवास-इत्यर्थः किं
वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मामुद्दिश्येति श्रेयः, मयि वृथा दर्शयिष्यन्तीति भावः ।
ता सर्वश्री स्वप्नेऽपि खलु मग्नया । हे चेतः ! स्वास्थ्यम् अपैहि प्राप्नुहि सुख्यरं
नम, काः खलु धन्यः पुण्यवान् युवाः तरुणः पुरुषः अधरम् सर्वश्रमा इति श्रेयः,
पास्वति ? आर्द्धलक्ष्मीकृतं वृत्तम् । अत्र प्रथमे पादे वितर्कोत्सुक्ते, द्वितीये पादे
नितम्बरचे तृतीये पादे ब्रह्मादेन्ये, चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेकं बह्वगमिकत्व-
समावेशात् प्रवृत्ततां वेदितव्या ।

इति वि, ए, उन्मत्तविधारिणा श्रीश्रीबालनन्दनिधिसागरसहाचार्येण विरचितम्

किमन्यथा साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः

॥ २४ ॥

प्रथमं काव्यभेदमाह (क)

काव्यं ध्वनिगुणोद्भूतः

व्यञ्जनेति द्विधा मतम् ॥ २४ ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यञ्जे

ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५ ॥ (ख)

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यञ्जयर्थे व्यञ्ज्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि हा-

वुदोरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो

विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २५ ॥ (ग)

(क) अमुना काव्यभेदः निरूप्यते अयेति । अथ काव्यवटवरसादिभिरुपा-
ननरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह काव्येति । व्यञ्जे व्यञ्जनाद्यर्थे अर्थे वाच्यातिशयिनि
वाच्यात् अतिशयचमत्कारिणि इति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति
शेषः । व्यञ्जते व्यञ्ज्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यञ्जे काव्यं ध्वनिरिति
प्रक्षितम् ।

(ग) तदेवाह भेदमिति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ ही भेदौ उदी-

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूतो ध्वनिः । लक्षणा-
भूतत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं वाचित्वरूपम् (च) । विव-
क्षितान्यपरवाच्येषु अभिधानमूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यञ्जनितम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधानमूलस्य बहुविधयतया पञ्चाभिर्दंगः ।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ।

अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्हे विध्यमृच्छति २५३ (इ)

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपपुण्यमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः

करिराजकरः करिराजकरः ।

रिती उक्तौ, तदीदृशः लक्षणाभूतो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः, अन्यः द्वितीयः
विवक्षितवाच्यः ।

(च) लक्षणाभूतत्वात् लक्षणा नृपं यस्य यस्य भावः तस्मात् मुख्यावशात्
विवक्षितो इति हि लक्षणां तन्मूलत्वात् च वाच्यस्य वाचित्वमिति भावः ।

(ङ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्येऽर्थे अवर्ण-
सङ्गमिति वा चत्यन्ततिरस्कृते इति हे विध्यम् मृच्छति प्राप्नोति ।

(च) कदलीति । कदली रक्षावटिः कदली अमिहीति भावः वर-
मविवक्षावाक्यमिदं करस्य करभी वदित्वमरीकः करभः अमिहीति भावः
करिराजकरः उल्लिख्यमादयः करिराजकरः अतिशयम् इति भावः, य

भुवनवितथेऽपि विभर्ति तुला-

निदम्बुद्वयं न समुद्रम् ॥ (ग)

अथ दितौयकद्वयदिशब्दः । मौनवत्तद्विध्या सामान्य-
कद्वयादिशब्दे मुख्यार्थे बाधिता ज्ञाप्तादियुगविशिष्टकद्वयादि-
रूपमर्थं बोधयन्ति, ज्ञाप्तावतिशयश्च (ह) व्यङ्ग्यः । यच्च पुनः
सार्थं सर्वथा परित्यजस्योन्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
प्रत्यस्ततिरस्त्वतत्वादत्यस्ततिरस्त्वतसाध्यत्वम् ।

यथा ।

“निःश्वासान् इवादर्थश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥ (ज)

अत्रान्वयशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति,
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्वत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावाकार्यान्तरसङ्गमित्वाच्चत्वम् । (झ)

यथा ।

“भय धन्विभ ! वीसत्यो सी सुण्डी अज्ज मारिची देण ।

गोलावरीकच्छकुल्लावासिणा दरीअसौहेण” ॥ (ञ)

दम्बुः सनविशेषः तस्यैव दृश्यो यस्यास्तत्कामृततयाः इदम् ऊरुद्वयं भुवनवितथेऽपि
तौ सादृश्यं न विभर्ति ।

(ह) ज्ञाप्तावतिशयः श्रौत्यावतिशयः, आदिपदेन उल्लेखकत्वस्यातिशयो-
क्त्यो ।

(ज) निःश्वासान् इति । निःश्वासेन अन्वः अप्रकाशः आदर्शः रूपं च इव
निद्रावत् न प्रकाशते न विराजते ।

(झ) मुख्यार्थे अन्वत्वाविशेषः । अन्वत्वाप्रकाशत्वयोः अन्वत्वं अन्वत्वा-
विशेषम्, अप्रकाशत्वम् अनुल्लेखत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
तत्त्वभावाभावादित्यर्थः ।

(ञ) अन्वः इति । अन्वः धन्विभ ! विष्णुः च आद्यः तारिखीन ।
गोलावरीकच्छकुल्लावासिणा इति शब्दः । अन्वत्वाविशेषः अन्व-
त्वं अन्वत्वाविशेषम् । अन्वत्वं अन्वत्वाविशेषम् । अन्वत्वं अन्वत्वाविशेषम् ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥२५४॥ (ड)

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

सङ्ख्येयस्तस्य नैव यत् ॥२५५॥ (ढ)

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रगतव्यतिभेदवक्ताघवाच्च संलक्ष्यते (ण) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव

(ड) विवक्षितेति । विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अवाधितस्वरूपमित्यर्थः, अभि-
प्रेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं विभेदः द्विप्रकारी मतः । यत्र व्यङ्ग्यः
व्यञ्जनावीधोऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सत्यगनुभूयमानः क्रमः पौर्वापर्यं
यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रमः
व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(ङ) तदेति । तत्र तयोर्मध्ये भावः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः, रसभावादिः
एक एव एकविध एव अत्र गण्यते, यत् यस्मात् तस्य व्यङ्ग्यस्य एकोऽपि भेदः
विशेषः अनन्तत्वात् अतिवाङ्मत्यात् न सङ्ख्येयः सङ्ख्यातुं न शक्य इत्यर्थः ।

(ण) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण बोधः कारणं यस्य
तत्त्वात् विभावादिसमूहात्मनश्चान्यत्रैव रसत्वादिति भावः । व्यतिभेदः सन्धि-
त्येन भेदो न तदनु बाधवात् अतिश्रीप्रजन्यत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस इति
शेषः ।

हि शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोनरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधार-
पानसुखनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ग्रात-
मशक्यः का गणनात् सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे

व्यङ्गेऽनुस्मानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्गा-

स्तिविधः कथितो बुधैः ॥२५६॥ (त)

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र

वस्त्वलङ्काररूपत्वा-

शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥२५७॥ (य)

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।

तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।

“पथिष्य ! स एत्य सत्यरमस्य मणं पत्यरस्यले गामे ।

उस्यपथोद्गमं पेक्विञ्च उण जइ वससि ता वससु” ॥ (द)

(त) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्मानः अनुरणनं तत्सन्निभं
तदनु रूपे व्यङ्गेऽशब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या चलिता अर्थशक्त्या चलिता उभय-
शक्त्या चलिता इत्यर्थः सति संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विचित्रः त्रिविधः शब्द-
शक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थ इति त्रिविधः कथितः ।

(य) वसति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा भवति,
ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(द) पथिष्य इति । पथिष्य ! नात्र संसरोऽस्ति मनाक् प्रसरत्यधि-
गमि । सन्नतपथोदरं प्रेत्य पुनर्यदि वससि बहु वस ॥ इति संलक्ष्यम् ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या (ध) यद्युपभोग्यमोऽसि तदास्-
खेति वस्तु व्यञ्ज्यते ।

अलङ्काररूपो (न) यथा । “दुर्गालङ्कितविग्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवक्त्रभभानुदेवनामनृपते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवक्त्रभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीयश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(प) कल्प्यते । तदत्र उमावक्त्रभ उमावक्त्रभ इवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तै रत्नैर्षेर्षदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि” ॥ (फ)

अत्र अमित इत्यादावपिशब्दाभावाद्दिरोधाभासो व्यङ्ग्यः ।
व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणयमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (व) ।

शास्त्रिणं पथिकं प्रति कल्याणिकिरियम् । हे पथिक ! अत्र प्रसारस्थले
पाषाणवहुने यामे मनाक् अल्पीऽपीत्यर्थः संसारः शय्याकटः न अस्ति प्रसारस्थले
वधे स्वपिनः, नात्र अन्यः शय्याविधाननियम इति भावः । उन्नतपयोधरम् उन्नत-
मेघम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्टा यदि वससि तत् तदा वस ।

(ध) सत्यरादीत्यादिपदेन सत्यशब्दः गृह्यते । प्राकृते शास्त्रे सत्यरशब्देन
शास्त्रं तत्रात्र परदारनमननिषेधायकं बोध्यम् । श्रद्धा सामर्थ्येन ।

(न) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युत्पद्यङ्ग इति शेषः ।

(प) मा प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं मा मूढित्वयेः ।

(फ) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुयशीभिः सत्कीर्तिभिः अमितः अपरि-
मितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युक्तात् प्राप्तैः रत्नैः सत्कृतेः इत्यर्थः । लोभानन्तर-
इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः अस्ति भवसि ।

(व) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा गौचत्वं तदैवालङ्कारत्वमुन्न-

वस्तु बालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धौ वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड् भिन्नैर्व्यज्यमानस्तु

वस्तुबालङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो

याति द्वादशभेदताम् ॥२५८॥ (भ)

एव निरूपयिष्यते, अथ तु व्यङ्ग्यत्वेनास्वादातया मुख्यत्वे कथमलङ्कारत्वमित्या-
शङ्क्याह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ अन्वयः सञ्जासीति ब्राह्मण्यमणः
तस्य न्यायः तस्मात् सञ्जासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वामावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारत्वात् व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(भ) अर्थशक्त्युद्भवमाह कस्मात् । वस्तु वा अलङ्कृतिः वा इत्येक द्विधा
विप्रकारीऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा कवि
निबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारी भवति । तैः षड्भिः व्यज्यमानः
प्रतीयमानः वस्तुबालङ्काररूपकः वस्तुरूपी वा अलङ्काररूपी वा इत्यर्थः, अर्थशक्त्या
उत्थितः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । तत्. स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्य-
मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्वतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वितीयः । स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः ।
स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्ति-
सिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो-
ऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्य-
मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एकादशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्यः द्वादश इति फलितम् ।

स्वतःसम्भवी औचित्याद् वहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धो न तु औचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मदुदृष्टे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि नल्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलघ्नयः ॥ (म)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतद्व्यतिपादिकाया
भावि-परपुरुषोपभोगजनखक्षतादि-गोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (य) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥ (र)

अनेन स्वतःसम्भविना (ल) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापो
धिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(म) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि । कस्याश्चिन्नायिकायाः कामपि प्रति-
शिर्नो प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अस्मदुदृष्टे दृष्टिं दास्यसि ।
स्य शिशोः बालकस्य पिता मदभर्ता इत्यर्थः विरसाः विस्मदाः कौपीः कूपभवाः
पः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनो अपि इतः अस्मात् प्रदेशात् सत्वरं
मालाकुलं तमान्वनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि, नीरन्ध्राः विविङ्गाः
जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नलघ्नयः नलानां लघ्विशेषाणां यन्त्रयः पर्वोच्चं तनुं
नीरम् आलिखन्तु खण्डयन्तु । शूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(य) अनेनेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन औचित्यात्
कुलटाया अपि वक्तुं शक्येनेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्या
यिकाया वैशिष्ट्याद् बोल्यम् ।

(र) दिशीत । दक्षिणस्यां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते मन्दोभवति,
पाण्ड्याः तदास्यव्यतिषेदाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः प्रतापं दण्डं
जः, “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्” इत्यमरः । न विषेहिरे न
विदुः शक्ता इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (व)

अत्र उर्ध्वमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (श) व्यञ्जकार्थेन

बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशनं युधि रूपा निजाधरम्” ॥ (घ)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो

व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सज्जेइ सुरहिमासो ग आपणेइ जुअइजणलक्खसहे ।

अहिअसहअरमुहे अअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे” ॥ (स)

(ल) स्वतःसम्भविना दर्शनायनप्रभावात् अवश्यम्भाविनेत्यर्थः बलुना रवि-
तेजसो मन्दोभावेनेत्यर्थः ।

(व) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः, बलः हलधरः केशरी सिङ्घः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास ।

(श) स्वतःसम्भविना लोकप्रसिद्धेन ।

(घ) गाढेति । यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दशनं सन् अरीणां शत्रूणां वधू-
जनस्य ओष्ठं एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्तानां दशनक्ष-
तदशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटः विपत् तस्मात् अमोचयत् मुक्तानि अकरोत्
निमोच्छदशनेन शत्रुनारीणां निहतस्वामिकत्वात् तासां सुरतकालिकदशनक्षता-
भावादित्यर्थः । अक्षरदशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचनमित्यापाततो
विरोधः ।

(स) सज्जेइ इति । सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनवत्स-
सङ्गान् । अभिनवसङ्कारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान् ॥ इति संस्कृतम् ।
सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लज्ज्याणि तत्सङ्गान् तदुपयुक्तान्
अभिनवः नवमुकुलितः सङ्कारः आसः सुखम् आदिर्येषां तान्, नवपल्लव एव
पत्रं पत्रः तत् लानि गृह्णीति तथोक्तान्, अनङ्गशरान् सज्जयति प्रस्तुतान्

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्मं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवम्भदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनौषु विमलमानोः करजालेन प्रकाशितं कीर !
धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसन्ततिः सततम्” (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्ततेष्वन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरोटे म्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामप्युविन्दवः” ॥ (छ)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

“धम्मिले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो धनः ।

करोति न वा नैव अपश्यति अनङ्गायेति शेषः । भदनविजृम्भणरूपं कामस्य
विशेषेण वर्णनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति । एतच्च सर्वमल्लिकामिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(ह) रजनौष्विति । हे कीर ! रजनौषु रात्रिषु विमलमानोः श्वेत-
किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणरमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समयं भुवन-
मण्डलं तव कीर्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारावमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः ! अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कीर्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(छ) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः, राक्षसानां श्रियः लक्ष्म्यः
अमुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरोटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न
पतनमिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतितः राक्षसमुकुटेभ्यः रुद्राणि पेतुरित्यर्थः ।
अवापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवास्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसलक्ष्मीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(क) धम्मिल्ले इति । हे द्विकलिङ्गसूमितलङ्क ! एकोऽपि तव कीर्ति-

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रही ॥ (क)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

“शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत् तपः ।

सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं

दशति विस्वफलं शुकशावकः” ॥ (ख)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्ति-
सिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे ! कीटिसङ्ग्रहत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” ॥ (ग)

राशिः यशसीसः पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या वामभ्रुवः सुन्दर्यः
तासां विग्रहे शरीरं नानामण्डनतां त्रिकलिङ्गलङ्कारत्वं ययौ प्राप । तथाहि धम्मिल्ले
सद्यतकेशे, “धम्मिल्लाः सद्यताः कषा” इत्यमरः । नवमल्लिकानां समुदयः समूहः,
हस्ते सितं शुभम् अभीरुहं कण्ठतटे हारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः सान्द्रः
श्रीखण्डलेपः चन्दनविषपत्रं, सज्जातः तत्र कीर्तिराशिरिति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडित वृत्तम् । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नवमल्लिका-
दितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थानामुपकार-
हेतुः तदभावेऽपि तान् यथादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः ।

(ख) शिखरिणीति । हे सुमुखि ! असौ शुकशावकः क नु खलु शिखरिणि
पर्वते कियत् चिरं किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इत्थं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं विस्वफलं
दशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” इति लक्षणात् ।

(ग) सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कीटिसङ्ग्रहत्वम्
असङ्ग्रहत्वमित्यर्थः, उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ग्रहत्वमित्यर्थः त्यक्त्वा, सां तु पञ्चतां
वियोगिनां विरहिणाम् आसीत् विरहिणः कामशराणां मृता इति भावः ।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशरणां कौटि-
सङ्गात्प्रप्राप्त्या निश्चलवियोगिमर्शेन वस्तुना शरणां पञ्चता-
शरान् विमृश्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षाङ्कारो व्यज्यते ।

“मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन् मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव” ॥ (घ)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षाङ्कारेण कामस्य
प्रयमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं “मानिनि ! मानं न
मञ्चसि” इति वस्तु व्यज्यते ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिमये सुहय ! सा अमाश्रंती ।
प्रणुदिगमण्यकर्मणा अङ्गं तणुअं पि तणु एह” ॥

अत्र “अमाश्रन्ती” इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत
इति विशेषोक्तालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिदादिता

(घ) मल्लिकैति । हे चण्डि ! कोपने ! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः अमरः
पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खम् आपूरयन्निव भाति राजते ।
मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मधुव्रत इति पाठः कैचिदाहुः । तन्मते मधुव्रतस्य
मर्तेति विशेषस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणे कर्तव्ये शङ्खस्य मार्गदेशमेव
मुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्युखभाग इति स्थिते मधुकरस्य तद्विपर्ययोदिति ।

(ङ) महिला इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमान्ती ।
अनुदिगमन्यकर्मणा अङ्गं तणुमपि तणूकरोति ॥ इति संस्कृतम् । दूता गायकं
प्रत्युत्तरियम् । हे सुभग ! सा तव कामा महिलाणां गारीणां सहस्रेभ्य भरिते
पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः । तव हृदये अमान्ती अवकाशमश्रममाणा
इत्यर्थः अनुदिगं निरन्तरम् अणुश्रमं व्यक्तकार्यकारिणः सती तणुं कञ्चमपि

एषु च अलङ्कृतियञ्जनस्थले रूपेणाख्येक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य
प्राधान्यं सङ्गदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कतेरेव मुख्य-
त्वम् (ङ) ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥२५६॥ (च)

उभयशक्ताङ्गवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा ।

“हिमं मुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मकीं

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो मञ्जोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (ङ)

अङ्गं तनूकरोति क्लीकरोति, तनीः काश्चातिशये यदि स्थानं प्राप्नुयादिति
भावः । तव विरहे सा नितरां क्लेशा जाता तदेनामनुगृह्यतेति भावः । तनीः
शरीरस्य तनूकरणेऽपि क्लीकरणेऽप्युच्यते । रागाद्याविष्टता प्रणयिता इत्यर्थः ।
प्रतिपादिता गृहीता । एषु वादशमेदेषु मध्ये अलङ्कृतियञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो
व्यञ्जकस्तत्रेत्यर्थः । सङ्गदयसंवेद्यं सामाजिकनयम् । रूप्यादीनाम् आरोग्यमायानां
नवमल्लिकासमुदयप्रभृतीनामित्यर्थः

(च) एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्थे शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उत्थे उत्पन्ने
व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकमेव
एवेत्यर्थः ।

(ङ) हिमेति । हिममुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः यच्चन्द्रः तद्वत् रुचिरः
सभीष्टः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः सपद्मकः अन्यत्र
पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् हर्षयन् जनितः उत्सादितः
मीनकेतनः कामः प्रयुज्जः इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादितः
अनुगृहीताः सुराः देवाः मीन सः दैत्यविध्वंसनादिनेति भावः, अन्यत्र प्रसादितः
विमलोत्तमाः सुराः मद्यानि यस्मिन् तद्याविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः
चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य मञ्जोत्सवः महानन्दस्वरूपः अभवत् । मञ्जुभाषिणी-
उत्तम, “सत्रसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी” इति तल्लक्षणात् ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो
शङ्कः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः । (ज)

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥२६०॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
शङ्क्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (क) अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु
च (ज) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्यात्य-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥२६१॥ (ट)

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥ (उ)

अत्र द्वितीयनयनशब्दा भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

(ज) एवमेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यबोधविषयस्य
र्थस्य भेदात् पार्थक्यात् । व्यञ्जयतीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(क) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्तुलङ्कारमूलत्वात् शब्दशक्तिमूलो
ऽ, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति पञ्चदशधा ।

(ज) एषु अष्टादशेषु भेदेषु सध्ये इत्यर्थः ।

(ट) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्यात्यो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत इत्यर्थः
इत्ये तस्मादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च । ततश्च उभय-
शक्तिभेद एक एव ध्वन्यः सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात् चतुस्त्रिंशत्
शित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा इति बोध्यम् ।

(उ) ध्वन्य इति । स एव तरुणः युवा ध्वन्यः पुष्पवानित्यर्थः, तस्यैव
नये । नये नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविता
शासनीत्यर्थः ।

वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (७)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (८) त्वदर्थं लक्ष-
यति । एवं वच्मौत्वनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वच्मि”
इति वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
एतानि च लक्षितानि स्थातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्कुचितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि, अन्येषां वाक्यगतत्वे
उदाहृतम् ।

पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्रदमभूदधुना तु ज्वरो मृहान्” ॥ (१०)

(७) त्वामिति । अस्मीत्यव्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अ-
विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तज्ज्ञात् आत्मीयाम् आत्मने द्वितां मति-
मादाय आश्रित्य इत्यर्थः, अत्र स्थितिं विधेहि कुह ।

(८) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामिष न तु अहमिति भावः । अन्यव्यावृ-
त्तिविशिष्टमिति अहमेव मान्य इति भावः ।

(१०) लावण्यमिति । कस्यचिद् द्विवीक्षणं उक्तिरियम् । तत् लावण्य-
अक्षप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः सौन्दर्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वचसां क्र-
मपरिपाटी मञ्जीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्रदम् अक्ष-

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां
तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषाम् तदुपकारित्वमेवेति
तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“एकावयवसंस्थेन भूषणे नेव कामिनी ।

पदयोत्थेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (त)

एवं भावादिव्यपि जह्यम् (थ) ।

“भुक्तिमुक्तिक्रदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (द)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्वायं-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु स्मृतिः । ननु

पाठम् अभूत् । अधुना तु विरहे इत्यर्थः, महान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्कारणस्य
प्रतीवसन्तापकत्वादिति भावः ।

(त) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहाय्ये
ना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वाच्यः तथापि प्राचीनमतमनु-
सृत्य तथोक्तं सत्यकृता । तत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणत्वेनाह एकैति । एकावयव-
स्थेन एकाङ्कस्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदयोत्थेन पदप्रकाशेन
निना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वाणी भाति राजते ।

(थ) एवं भावादिव्यपीति । तथा रसरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानि काव्यानि
दाहयन्ति तथा भावरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि मृग्यापीति
भावः ।

(द) भुक्तीति । जनसन्निधात्पुनायके आनते शास्त्रप्रशंसाव्याजेन इह
चरन्त्याः कलाविदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुखनिरर्थः, मुक्तिरपवर्गः
योगः कृतं प्रदर्शक इत्यर्थः, अन्यत्र सुरतमुखसन्धीनः मुक्तिः गृहकर्मत्यागः
योगः चर्चा । एकान्ते निर्जने समादिशब्दे तत्त्वोपदेशे तत्परः निर्जनोपासनाया
व शास्त्रीयत्वादिति भावः, अन्यत्र एकान्ते जनसम्पत्कृतस्नाने समादिशब्दे
तत्त्वगुणती तत्परः, सदागमः सञ्ज्ञास्वम् अन्यत्र कृतपुरुषस्य भवाङ्गस्य आनन्दः
परिवृत्तिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्यन्दं आनन्दातिशयं न विदधाति करोति अपि तु
संज्ञे वेति ।

“सदागमः सदागमः इव” इति न क्तयमुपमाध्वनिः । सदाग-
मशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविषयत्वाद् रङ्गस्यसङ्गीपनार्थ-
मेव हि द्वयार्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छा-
स्त्राभिधानस्य असम्बन्धत्वात् (घ) ।

“अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः” ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (न)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेताङ्गं समाक्षेपितं

ग्रातोऽस्ताम्रमौलिमम्बरमणिर्विश्वमन्त्रागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्” ॥ (घ)

(घ) सदागमिति । सदागमशब्दार्थयोः सच्छास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविवक्षणात् वस्तुमगमिलाभात् द्वयार्थपदप्रयोगस्य रङ्गस्यसङ्गीपनार्थताश्च
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र शब्दशक्तिमूलौ वस्तुध्वनिः ।

(न) अनन्येति । न अन्येषां साधारणो धीर्यस्य तादृशः, धृता पाश्चा-
त्कालेनोद्भूता च वसुन्धरा पृथ्वी येन तयाविषः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः कोऽपि
राजा जयति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पददीप्त्युपमाध्वनिरिति
बोध्यम् ।

(घ) सायमिति । प्रथि उपनायकेन भुङ्क्ता स्नातगतां सुखीं प्रति
कल्याणदुक्तिरियम् । सायं सन्याकाले ज्ञानम् उपपासितं कृतं मलयजेन चन्दनेन
अङ्गं समाक्षेपितम्, एतेन अश्वत्थान्तिपरिहारः सूचितः । अम्बरमणिः सूर्यः
असाक्षसूक्तं धातुः । अतः अत्र मन्त्रकाङ्क्षे इत्यर्थः विनश्यं निःशब्दं सन्ध-
मित्वर्थः यथा तथा आगतिः आनन्दनं सायं सूर्यस्य अस्तनत्वात् आतपकेऽपीति
नास्तीति सूचितम् । यथापि तव सौकुमार्यं नृदम्बम् आश्चर्यम् अद्भुतम् अनन-
साधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्येण इतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्ताणि
मन्त्राणि तव नेत्रद्वन्द्वं जयनयुगलम् अमीलनव्यतिकरं स्तनामीलनस्य सर्वोपपन्नस्य

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया ज्ञाता-
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्च अधुना ज्ञान्ताऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तव एवंविधः क्षमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना-
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया
वैशिष्ट्यम् (फ)

“तदप्राप्तिमहादुःखविलोनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वाद्दोषपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्तो जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (ब)

अत्र अशेषचयपदप्रभावादनैकजन्मसङ्गसंभोग्यदुःकृत-
सुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरुद्धदुःखचिन्ता-

व्यातकरः सत्त्वः यस्मिन् तत् यथा यथा आसितुम् अवस्थापुं न शक्नोति न
वारयति । शादुलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) अचेत्यादि । स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भावितुं बोध्यं वस्तुना
वाक्यार्थरूपं । तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
मपेक्ष इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यञ्ज-
कत्वतया च सायन्तनं ज्ञानं निमित्तान्तरादुपलब्धिः अपरागमनमेव परपुरुष-
संसर्गं मलयजलेन तत्सम्भोगगोपनं स्यात्तन्मलयजं अन्यविधभोगलक्षणादर्शनं
प्रत्याययतीति बोध्यम् ।

(ब) तदिति । रासीत्येव गुरुजनीपरीधेयं कृष्णसमीपं गन्तुमशक्या अपि
गोपकन्याया मुक्तिर्लामयवर्णनिदम् । तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अलानः एव महा-
दुःखं तेन विलोनाग्नौ अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभीतीऽपि पापफलं
तद्भीतिनैव पापध्वंसीऽभूदिति भावः । तस्य कृष्णस्य या चिन्ता ध्यानं तत्रा-
ग्नयः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन औषाः पुण्यानां चयाः समूहाः यस्याः
तथोक्ता, सुखभीती हि पुण्यफलं तद्भीतिनैव पुण्यवर्षीऽभूदिति भावः । जगतां
सूतिः लयतिः यस्यात् तं परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्तो ध्यावन्तो
अन्या गुरुजनीपदज्ञा इत्यर्थः, गोपकन्यका निरुद्धासतया निरुद्धप्राप्ततया मुक्तिं
गता । मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं वापुण्यवचसङ्गतस्यैव हेतुत्वादिति भावः ।

ज्ञादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिश्चप्रतीतिरशेषचयपदद्वय-
ज्ञोत्वा । अत एव व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरैषापि (भ) सम्भ-
वात् स्वतः सम्भविता ।

“पश्यत्यसङ्ख्यपथगां त्वहानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्यग्रमूर्धनि” ॥ (म)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसङ्ख्यपदद्योत्यः । एवमन्येषु अर्थशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शुद्ध्यर्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
न्नकः । अन्ये पुनः सप्तदश, वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-

रर्थशक्तुर्भवो ध्वनिः ॥२६२॥ (य)

(भ) अत्राशेषेत्यादि । तादात्म्याध्यवसिततया अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरुद्धदुःखमशेषपापफल भगवन्निन्नाङ्गादः अशेषपुण्यफलसिद्धिप्रतीति-
रतिशयोक्तिप्रयोजकैति बोध्यं, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निर्मल्यते इति वच-
नाचलात् ध्येयम् । व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढोक्तिः कवेरिति शेष-
अन्तरैश्च विना ।

(म) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम् असङ्ख्य-
पथगा बहुमार्गनामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उच्यते हरस्य मूर्धनि शिरसि गोपायति ।
काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्ष्योक्तेः
पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषचक्षुपेक्ष इत्यर्थः ।

(य) प्रबन्धे इति । अर्थशक्तुर्भवः ध्वनिः धीरैः विवक्षितः प्रबन्धे सङ्गावाक्येऽपि
मतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धमताश्च दाद्वेति लिखित-
सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभे दोऽर्थशक्त्युत्पत्त्यः ।
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्गले ।

कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह्र जौवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥ (र)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय
तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभिं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः” ॥ (ल)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परिख्यागोऽनभि-
लषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभे देषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(र) अलमिति । गृध्रैः गोमायुभिः श्मशानेषु सङ्कुले व्याप्ते कङ्कालाः बहुला
एव तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं
स्थितुं कर्तव्येत्यर्थः । कालधर्मः पञ्चत्व तत् उपागतः प्राप्तः । प्रियो वा
द्वेष्टोऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जौवितः । प्राणिनां गतिः
रीदृशी एवंप्रकारा ।

(ल) आदित्योऽयमिति । हे मूढाः ! अथम् आदिष्टः सूर्यः स्थितः नेयं
पवित्रमिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं मुहूर्तः बहुविघ्नः विघ्नपूर्णः इत्यर्थः,
कदाचन जीवेदपि । हे बालाः ! अस्मा इत्यर्थः, कनकवर्णाभिं काचनकानिम्
प्राप्तयौवनं किञ्चिदनु अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सतः कथं
त्यजध्वम् ?

(व) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जकी वाच्यम् । अनयोः स्वतः

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभय शिखर
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनीलस्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जको
(व) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥ २६३ ॥ (१)

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः ।

यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बह्वशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि स्रदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषामधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (घ)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतम् वस्तु व्यज्यते । निःशेषेणादि । लक्ष्यादि
तत्त्वान्वेषमेव गतासीति विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः, अनेन स्वतःसम्भ
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । उभय इत्यत्र स्वतःसम्भविना
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां संकेतस्थानरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् ।

(अ) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रममन्यथाः पदांशे वचनं रचनाया
प्रबन्धे च भवति ।

(घ) पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! धमर ! त्वं चली पक्ष
अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं बह्वशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्ण
ान्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभावीव स्रदु स्वनसि अद्यापि
तथा करं व्याधुन्वत्याः कल्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः, यस्याः अङ्गुललाभा
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य याद्याप्यस्य कसे
सुता, किमियं मां प्रति खलु रज्येन्न वा, अधिवक्तव्यमित्यादिपक्षे अन्येव वा
चिन्तनान् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातोऽसीत्यर्थः
त्रिखरिचोष्ठम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्नोति
इति प्रयोगेन तथा न प्रतीयते इति भावः ।

अथ “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्यप्रकृतेः ।

“मुहुर्दुःखसिंहताधरोष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविक्रवाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्त्ति पद्मलास्याः

कथमप्युन्नमितं न चुम्बितम्” ॥ (स)

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य, “तापसः” इत्येकवचनस्य, “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः, “निहन्ति” इति “जीवति” इति च तिङ्, “अहो” इत्यव्ययस्य, “ग्रामटिका” इति करूपतद्धितस्य, “विलुण्ठना” इति व्युपसर्गस्य, “भुजैः” इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (ह)

(स) मुहुरिति । मुहुः पुनः पुनः अङ्गुल्या सहस्रौ चाष्टादितौ अधरोष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्रवेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं, तथा असे स्तम्भे विवर्त्तते तिर्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पद्मलास्याः घनलीलावत-
नयनायाः शकुन्तलायाः मुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः ।

(ह) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । अधरोष्ठां बहुत्वेन स्तस्य दुर्जयत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिगृहे सर्वरक्षा-
स्यात् सीऽपि कर्तुं न शक्यते इति । अत्रेति इदम्पदेन शत्रुदमनायै दूरगमना-
दिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति वर्तमानाप-
कारक्यनेन रिपुनिगृहे विलम्बासङ्घिण्यत्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्तमानस्व-
स्थापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं, तथा सति ईदृशः पराभवो न अभविष्य-
दिति । अहो ! इति अव्ययस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति ।
स्वर्गग्रामटिकेति स्वर्गस्य सुदृशमल्लस्यापनेन तल्लुण्ठनमपि यस्य ज्ञाचायै न
सीऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति लुण्ठनस्य वैशिक्यकथनेन सुरपते-
रपि पराभवकारिणो मन एकतापसेन पराभव इति । बहुवचनस्येति भुजानां
बहुलस्यापनेन रिपुनिगृहे मन एतादृशस्यापनसंख्येऽपि न कर्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामि निवृत्तिः परा
 नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
 मौनञ्च दमिदञ्च शून्यमधुना यच्चिह्नमाभाति ते
 तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनौ किमसि ? भोः ! किं वा
 वियोगिन्यसि ?” (च)
 अत्र तु “आहार” इति विषयसप्तम्याः, “समस्तेति”

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यविचारिभावस्य पीषका इति भावप्रधान-
 तात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगतव्यम् ।

(च) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अपवृत्तिरित्यर्थः,
 समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे
 नयनं तिष्ठतीति शेषः, चिन्तास्मितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्र
 मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णीभावश्च इदञ्च विश्वं यत् ते तत्र शून्यम्
 आभाति, तत् तस्मात् योगिनौ असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनौ असि ?
 अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैवाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगि-
 न्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे कीतरामतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
 निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
 सर्वस्विति भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
 आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस एकता-
 नत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मौनञ्च दमिति । योगिन्या ध्यानसमये-
 ऽपि इहिकादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति भावः । आभा-
 तीति आ सम्यक्प्रकारेण भावोत्थः, योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन ज्ञान परमाख्यान-
 वच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सप्रज्ञ विश्वमेव शून्यमिति भावः । सखीति योगिन्या
 अनुरागिणि जने प्रचक्षी नास्ति वियोगिन्यास्तु सीऽस्तीति भावः । असि भो इति
 सीपद्मासीत्प्रासस्य न खलु योगिनी कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः ।
 किं वैति पूर्वपदेन चरिताद्यन्ते उत्तरपदीपादानस्य वैफल्यां स्यादिति उत्तरपद-
 यवृत्तं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनायेति भावः । वर्तमानोपदेशस्य वर्तमानत्वव्यापनस्य ।
 न खलु सङ्घातादि योगिनी भवति योगिनीभ्यामवयवसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्,
 वियोगिनी तु सङ्घसेव नववीजं वर्तमानत्वमिति भावः ।

“परति” च विशेषणद्वयस्य, “मीनं चेदमिति” प्रत्यक्षपराम-
र्शिनः सर्वनाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य, “सखीति” प्रणय-
स्मरणस्य, “असि भोः” इति सोपहासोत्सासस्य, “किंवा”
इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य, वाशब्दस्य, “असौति” वर्तमानोप-
देशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सङ्गदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयो-
रुदाहरिष्यते (क) । प्रबन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे
कुरुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।
तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मताः । (ख)

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपयु ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः॥२६४॥(ग)

(क) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च साधुव्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति ।
भावः ।

(ख) तदेवमिति ! तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एक-
पञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि, लक्षणाभूलध्वनिः अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यः पदपदार्थवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलङ्काररूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अर्थ-
शक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलङ्कारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकविनिबद्ध-
वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्तुलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि
पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यान् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयशक्त्युत्पत्त्यस्तु वाक्य-
गत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितायः ।

(ग) सङ्करेणेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन अङ्गाङ्गिभावसन्दर्भैकाग्रयाकु-
प्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणरूपया
संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्वेदाः वेदखाग्निशराः ५१०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाश-
च्छतानि इत्यर्थः, शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः, एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः ५१५३
पञ्चपञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् शतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रथमस्य सञ्जातोऽसौ
एकेन विजातोऽसौ पञ्चाशता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टौ षैकरूपया इत्येवं पञ्चाश-

शब्दः शुद्धभेदेरेकापचाश्रया योजनेत्यर्थः दिक्तावन् तु सदा-
क्रियते ।

“अत्युन्नतसामर्थ्या तरलायताची

हारि स्थिता तदुपयानमहोक्तवाय ।

सा पूर्णकुम्भनवनोरजतोरणस्रक्-

सम्भारमङ्गलमयव्रजतं विधत्ते” ॥ (घ)

अत्र “स्तनावेष पूर्णकुम्भी दृष्टय एव नवनोरजस्रजः” इति ।
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धित्वस्थमूनि मदमूर्च्छं दक्षिध्वनीनि

धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।

निस्तम्बचन्द्रवदनावदनारविन्द-

सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि” ॥ (ङ)

इति अतदवयवम् । इतोवयं सजातीयैर्नेकेन विजतीयेष जनपचाश्रया
सङ्करेण संख्या च योगी जनपचाश्रयिणं वचनव्यधिकं शतम् । तथा तृतीयस्य
सजातीयविशेषबोध्यसम्बन्धेन सङ्करसंसृष्टिरूपत्वात् चातुर्विध्येन विनयव्यधिकं
अतन्निर्वादि ।

(घ) अत्युन्नतेति । प्रवासादायतं पतिं दृष्ट्वा हारि स्थिताया नायिकाया
वर्णनमिदम् । अत्युन्नतं समर्थुं यस्याः सा, तरली चञ्चले आश्रिते च अचिन्तो
यस्याः अर्थात्ता, सा हारि स्थिता सर्वो वल्यः पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव नदी-
स्थवः तस्यै अयद्यत्तं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भी नवनोरजातां पञ्चानां
तोरणस्रक् हारभूनिशीमायं मात्यं तैर्वा सम्भारः आङ्गरक्षमिदं मङ्गलं विधत्ते
करोति । अत्र रसः शङ्कारः एव ध्वनिः, स च स्वरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपजनयानां
नायकारतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अत्र वसन्ततिथिकं उक्तम् ।

(ङ) धित्वन्तीति । मदेन हर्षेण मूर्च्छन्तः इति मञ्जुनाः । चलीन
अमराणां ध्वनयः येषु तानि, धृतानि क्षन्पितानि चञ्चलानां हृदयानि वे
तयोक्तानि, तथा निस्तम्बः पूर्ण इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं वासां ताव
वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सङ्ग
इति यावत्, तेन सगर्वः साङ्गहारः समीहर इति यावत्, समीरणी वायुर्वा

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिसत्त्वयामूलध्वनीनां संसृष्टिः ।

अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु (च) गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥२६५॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया सास्येन च सम्भवति ।

त्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिसृष्टं वाच्यसिद्धाङ्गम् ।

इन्द्रिधप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

अज्ञमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥२६६॥ (क)

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि मन्त्रोः वसन्तस्य दिनानि भित्तिनि भोजनानि लोकागतिनि शेषः ।

रसनतिलक इत्यम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रेत्यादिरहित इति सुख्यायः स

कथं चन्द्रे वर्तते इति तदवाधः, तस्यात् सत्त्वयया निस्तन्द्रेत्यर्थः प्रकाशमवकाशं

बोधयति, प्रकाशातिशयबोधश्च प्रयोजनम् । एवं भीष्मद्वन्द्वे चेतनमाव-

धमत्वात् प्रकृते असम्भवतो सत्त्वयया संसृष्टोत्कर्षो यत्नो बोधयतः, संसर्गाति-

शय सत्त्वयतिशयश्च प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्यादीनामत्यन्तविरक्ततयात्

पद्यमतिरस्तवाच्यसत्त्वयामूलध्वनीनां संसृष्टिः इदमवबोधि ।

(च) अपरमिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(क) तत्रेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य

रसादेरङ्गं पोषकमित्यर्थः, काक्वाक्षितं काकुक्षितविचारविशेषः तेन चाक्षिप्तम्

पादं कटिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्धाङ्गं वाच्यस्य सुख्यायंस्य सिद्धेरङ्गं

पोषकमित्यर्थः, इन्द्रिधप्राधान्यं इन्द्रिधं संसृष्टिं प्राधान्यं प्रधानभावः यथा

सादृश्यम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानभावम्, अस्फुटं कटित्वप्रतीकत्वमित्यर्थः,

अगूढं कूटतया वाच्यवत् प्रतीकत्वम्, असुन्दरं अज्ञत्वादिताङ्गं ज्ञानम् ।

इत्येवं रीत्या सप्त गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः कथिताः ।

नाभ्युत्थनस्यार्थं नीवीविस्मयः करः” ॥ (ज)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सैन्यसागररवोन्नतकर्णतापः ।

हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (झ)

अचौतसुखत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरती
अङ्गभावः ।

(ज) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरियवसः समरपतितं क्षिप्रं इत्तं दृष्ट्वा तत्पद्माः शोकाच्चाद्यौ वचनमिदम् । रसनां काक्षौ मल्लघनस्थितामिति भावः । उल्कपथति आक्षिपतीति तथोक्तः, पीनो क्षीनो विमर्दयतीति तथोक्तः, नाभिम् कर्णं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविस्मयः कटिदेशात् वसन-
सन्ध्यावनः अयम् ईदृगवस्थः स करः । अत्र आसन्नजनविच्छेदेन रतेरपरिपुष्टतया व्यथ्यमात्रानां तदङ्गानां श्रीक्षीहीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकारणिकश्रीक्षीहीपकत्वेन समत्कारित्वं, शृङ्गारस्येति व्यङ्ग्यतया नुचौतसुखत्रासस्य बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न पूर्णरसत्वं तथापि अस्य खल्वरसत्वमस्यैवेति परत्र निरूप्यते ।

(झ) इतरस्य “रसादेरङ्गम्” इत्यत्रादिपदेन भावादौनां यद्वशात् भावाङ्गमाह मानोन्नतामिति । राजसुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानीप्रासाद-
सन्ततिषु स्थित इति शेषः, कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं कामान् अनुनेतुकामः अनुनिनीपुरित्वर्थः, तव सैन्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन उन्नतः जगितः कर्णतापः श्रीक्षीहीपकस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिष्वर्क इत्यम् । अत्र मानोन्नतामिति प्रथमे पादे अचौतसुखं, त्वत्सैन्येति द्वितीये वासः, तयोः सन्धिना संघीर्षेण समंशेने-
त्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं करुणञ्च राजविष-
यकरुणिकवचनभावस्येति बोध्यम् । अत्र तु मुखार्थः करुणविषयश्च यत्र भाव-
व्यञ्जकः, करुणस्य वाच्यतापिचङ्गिपदव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकारक इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवर्धयम् ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकस्रग्दण्डाभितधिया

वचो वेदेहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नीतम् (ज) ।

(ज) जनस्थाने इति । धनार्थे चंचलमानस्य कस्यचिदुक्तिरिवम् । मया कनकस्र-
ग्नस्य इत्यर्थः सन्ने अन्वेषणे, “स्रग्ः पशौ कुरङ्गे च कविनचवभेदयोः । अन्व-
ेषणे च याच्ञायाम्” इति मेदिनी ॥ या टणा लीभः तथा अन्यत्र कनकस्रगे तद्रूप-
धर्मेण सारोचे या टणा लीभः तदवच्छेच्छा इत्यर्थः, तथा अभिता आच्छन्ना
विलुप्ता इत्यर्थः, धीर्यस्य तादृशेन सता जनानां धनिनामित्यर्थः, स्थाने समीपे अन्यत्र
तदाख्यदण्डकारण्यप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पठ्यटितम् । प्रतिपदं पदे पदे देहीति वचः,
वैशब्दः निश्चितार्थः पादपूरणार्थी वा । अन्यत्र वेदेहि ! हे विदेहवंशसम्भूते सीते !
इति वचः उदञ्चु सजलनयन यथा तथा प्रलपितम् अनर्थकमुक्तं, “प्रलापीऽनर्थकं
वचः” इत्यमरः । भर्तुः धनस्वामिनः वदनपरिपाटीषु वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु
सन्तोषासन्तोषसूचकविविधभङ्गौषु इत्यर्थः, का घटना परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता ?
न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्रीडोदयो वा सन्तोषाविभावं अस्तु तद्विषयेषु कीऽपि
विचारो न कृत इति भावः । केचित्तु भर्तुः परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गौषु
अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद अपि तु तद्रङ्गनाथं विविधीपायः कृत
इति भाव इति व्याचक्रुः । अन्यत्र लङ्काभर्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु मुख-
योषीषु इषुघटना वाच्ययोजना कृता । अतः मया तत्तत्साधर्म्येण रामत्वम् आहं
प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यहरणे समर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तद्भावः,
अन्यत्र कुशलवो सुतो यस्याः सा सीतेत्यर्थः, न तु अविनता प्राप्ता । शिखरिणी-
वृत्तम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः । वचनेन रामत्वप्राप्तमिति वाक्येन
आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन सादृश्यगीपनाकारेण वाच्यं
वाच्यवत् ऋषिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य अन्य-

काव्याक्षितं यथा ।

“मथामि कौरवशतं समरे न कोपाद् ?

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्यु रस्तः ?।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ?

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥ (८)

अत्र “मथाम्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह-
भावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेघं ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” ॥ (८)

योपपादकतया अन्वयसम्पादकतया अङ्गतां योषकतां नौत प्रापितम् । अत्र साह-
स्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खल्वनात् गुणोभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमा-
भवनित्ववधेयम् ।

(८) मथामीति । सङ्घर्षं प्रति भीमसेनोक्तिरियम् । समरे युद्धे कोपात्
कौरवाणां क्रुद्धवंश्यानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः । शतं न मथामि ? न मर्दयामि ?
न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरस्तं वक्षसः रुधिरं रक्तं न पिबामि ? गदया
सुयोधनस्य ऊरुं न संचूर्णयामि ? अपि तु मथाम्येव पिबाम्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः ।
भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु । वसन्तिलक्षकं इतम् । अत्र काकुवशात्
व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्यापगमनात् गुणोभूतव्यङ्ग्यत्व-
मिति बोध्यम् ।

(८) वाच्यसिङ्गङ्गमुदाहरति दीपयन्निति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे राजेन्द्र ।
वेरिणां प्रवृत्तां वशेषु कुक्षेषु वा वैरिणः क्रतव एव वंशाः वैद्यवः तेषु दावानलः
दावाग्निः एवः तव प्रतापः कोपदण्डजं तेजः, “स प्रभावः प्रतापश्च धर्मेजः कोप-
दण्डजम्” इत्यमरः । रोदसीरन्ध्रं द्वावापृथिव्योरनराखं दीपयन् भासयन् सर्वतः
सर्वासु दिक्षु ज्वलति । अत्र अन्वयस्य वंशस्य दावानलस्यारीपस्य सिद्धेः अर्धं
साधकम् उपपादकमित्यर्थः, अन्वया प्रतापे दावानलस्यारीपस्यमसङ्गतं स्यादिति
भावः । यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य गोपयितव्यत्वेनैव वाच्यसिङ्गङ्गस्यावसरः
अत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अप-
भ्रान्तकं न तथा प्रमत्कारित्वमिति गुणोभूतव्यङ्ग्यमिति च ध्येयम् ।

अत्र अन्यस्य वैष्ण्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य
दधानस्वत्वारोपसिद्धयङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्ते त्वादौ”
विलोचनव्यापारधुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ङ) ।

“प्राज्ञाणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते” ॥ (ठ)

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धी सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः” ।

अज्ञापदीननृपती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ण)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये नृपती दानसामादिमन्त्रेण नान्यः
प्रशमोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् ।

(ङ) सन्धिप्राधान्यमाह हर इति । अत्र विलोचनव्यापारं वाच्यं
धुम्बनाभिलाष व्यङ्ग्यः । अत्र विलोचनव्यापारं रतेरनुभावरूपत्वेन शङ्कार-
व्यञ्जनेन प्रधानं वा धुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति, तथा धुम्बनाभिलाषः
समाव्यत्वेन अप्रधानम् अत आस्तादविषयत्वेन शङ्कारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकचमत्कारितया
गुचीभूतव्यङ्ग्यत्वमवश्यम् ।

(ठ) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति प्राज्ञयेति । भार्गवजयार्थिनं दशाननं प्रति
तन्मन्त्रिणामुक्तिरियम् । प्राज्ञस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते कल्पाय एव । अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः, नः
युष्माकं मित्रम् एकाचार्यतया सतीर्षत्वादिति भावः, जामदग्न्यः दुर्मनायते विद्वेष-
भावरतीत्यर्थः । अत्र जामदग्न्यस्य दीर्मनस्य व्यङ्ग्यी रक्षःकुलनामः वाच्यश्च तन्मे दो-
रक्षय्यरूपः । अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुचीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ण) अस्फुटमुदाहरति सन्धी इति । अज्ञापदीननृपती राजनि विग्रहे
सन्धी सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः, सर्वधनदानं विना न कोऽपि अज्ञापदीन-
रपेक्ष सङ्ग सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विग्रहे युद्धे प्राचनियहः प्राचदक्षः
अज्ञापदीनेन सङ्ग संयामि प्राचनामी भवेदिति भावः । तस्मात् तत्र न सन्धिः

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम्” ॥ (त)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।

“बाणोरकुडुङ्गु, उडौणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।

घरकम्मबाब्बडाए बहए सीअन्ति अङ्गाइ” ॥ (थ)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चित्ताम्रहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सौदन्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (द) । तदुक्तं ध्वनिज्ञता ।

नापि विग्रहः युज्यम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिरूपम् । तस्मानधिकचमत्कारितया
गुणीभूतमिति बोध्यम् ।

(त) अगूढमुदाहरति अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति बलात्कार-
मसहमानायास्तत्पत्रा उत्क्रियम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशिव-
केण अनेन लोकानां गुरुणा वाच्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः,
अहं खैरम् अनौचैरित्यर्थः, अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वाभि-
दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावगमनात्
गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) असुन्दरमुदाहरति बाणोरिति । बाणोरकुडुङ्गो उडौणसकुनिकोलाहलं
शृङ्खल्याः गृहकर्मव्यापृताया बध्नाः सौदन्यङ्गानि ॥ इति संस्कृतम् । बाणोरकुङ्गा-
वेतसलतावेष्टितात् स्यान्नात् उडौणानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां कोषा-
हलं कलरवं शृङ्खल्याः गृहकर्मणि व्यशयाः निरतायाः बध्नाः अङ्गानि सौदि-
अवसादं गच्छन्ति, गृहकर्मणः निवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित् उपमाया
इति भावः, वाच्यस्य मुखार्थस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः । तस्मात् व्यङ्ग्यं
असुन्दरत्वादिव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(द) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गावेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्कार-
विधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (ध)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययासः ।

यथा ।

“दृष्ट्वा केशव ! गोपरागञ्चतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनात्र खललितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिः

गोप्येवं गदितः सलेशमवतान्नोष्ठे हरिर्वञ्चिरम्” ॥ (न)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य

(ध) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरस्य अन्त्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य प्रतीतौ व्यञ्जनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यकत्वं न भासते न प्रकाशते असौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः । काव्यस्यातत्परत्वेन समत्कारित्वाविषयत्वादिति भावः । चारुत्वस्य समत्कारस्य विपर्ययासः वपरीयम् । तत्रापि गुणोभूतव्यङ्ग्यमिति पूर्वेषान्वयः ।

(न) दृष्ट्येति । हे केशव ! गोपरागैः गवां रजोभिः हृतया आच्छन्नया दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अथत इत्यर्थः, खललिता पतितास्मि । हे नाथ ! पतितां मां किं कथं न अवलम्बसे ? न धारयसि ? त्वम् एकः केवलः विषमेषु सङ्कटेषु खिन्नमनसां क्लान्तचितसां सर्वेषाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सव्याजं यथा तथा गोष्ठे गदितः अभिहितः हरिः कृष्णः चिरं वः युष्मान् अववात् रक्षतु । व्यङ्ग्यार्थम्, केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन हृतया दृष्ट्या ज्ञानेन इत्यर्थः, केशवा-
नुरागेण आश्वासनस्य तिरोहितत्वादिति भावः, किञ्चित् कुलादिकं न दृष्टं न गणितमित्यर्थः । विषमेषुषा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्वासाम् अवलानां नारीणा-
मिति भावः । आदुर्लभिक्रीडितं इतम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया अन्वयवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः, अवभासः प्रतीतिरिति अगुडं गुणोभूतं व्यङ्ग्यमिति भावः । अनिलमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन कामिनौकुचकलसवत् अति समत्कारि-
त्वादिति ध्येयम् ।

परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्तुलङ्काररसादिरूप-
व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (प) ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (फ)

तत्र च ।

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-

सम्बल्लिहः शीणमणीमयूखः ।

सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-

ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (ब)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषांसतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणोभूतैः काव्यव्यवहारः
(भ) । तदुक्तमन्तरगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदामपादैः ।
“काव्याद्यस्यान्तरगोत्रकविवेदास्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुण-

(प) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति
न्यायादिति भावः । तेनैव ध्वनिकारिणैव ।

(फ) प्रकार इति । अयं गुणोभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तत्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता
व्यवहत्ते सति गुणोभूतव्यङ्ग्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(ब) यवेति । नगरीवर्णनमिदम् । यत्र नगर्याम् अक्षलिहः गगनस्पर्शं
शीणानां मणीनामयूखः किरणः उन्मदानां मदीन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमर्थेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनित-
वशभूतादिकं व्यधत्त कारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

(भ) रसादीनां नगरीवृत्तादीति । नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिवस्तुस्यैव
अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः, तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविषयत्वेऽपि
नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणोभूतं व्यङ्ग्यमिति
अवधेयम् ।

प्रधानभाषावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमौश-
स्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति” (म) । केचित् चित्राख्यं
द्वितीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृतम्” । (य)

इति तत्र । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषदव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् ?
किं नाम ईषदव्यङ्ग्यत्वम् ? आस्वादव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वादव्य-
ङ्ग्यत्वं वा ? आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तर्पातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्वादत्वं तदा सुदृढत्वमेव, सुदृढतायामना-
स्वादत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् ताच्चित्रमभिधीयते ॥” इति (र)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणौभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(म) काव्यार्थस्य विभावादपदार्थनिर्णयस्य अखण्डबुद्धिवद्यत्वेन अविच्छिन्न-
तिगम्यस्य आस्वाददशायाम् अनुभाववस्थायां गुणप्रधानभावस्य अङ्गाङ्गभावस्य
व्यभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञा ध्वनिकाव्यमिदं वा गुणौभूतव्यङ्ग्य-
मदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमित्यर्थः,
। ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(य) शब्दचित्रमिति । अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अपरं स्मृतं, तत् द्विविधं
। चित्रं वाच्यचित्रम् ।

(र) प्रधानेति । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रौप्या उभे वाच्ये ध्वनि-
गौभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः, व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अन्यत् यत् काव्यं तत्
। उभे अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्दे नीच्यते रसवर्जितत्वात् रसस्यैव
। व्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपनिवारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।
वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुल्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥२६७॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्तु
लङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षयत्वं, न च सङ्केतितो रसादिः
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम्, तस्य तदैकरूप्या
नङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दो
एवेति वक्ष्यामः । कचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दा
भिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात्
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग
मात्रे परिचीणा न व्यङ्ग्यबोधिनो (ख) । यच्च कैचिदाहुः ।

(क) ननु व्यञ्ज्य तावत् काव्यवीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिवीज्यं व्यञ्जना चाभिनवा
वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्काह अथेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थे निर्वाह
विरामात्, रसादीनाम् इत्यत्रादिपदेन भावादधी वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, तेषां
प्रतीतो तुल्या चतुर्थो वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्वीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् इत्यत्रादिपदेन अनुभावसद
रिषा गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं तस्य वा
अलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्तुलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात् विभावा
भिन्नरूपवादा अस्वीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं रसादि
भावः प्रत्युक्तो वैवरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे कैवल्य
बीजे इत्यर्थः, परिचीणा मतशक्तिः न तस्या अपराधेनोपधे समत्वमिति भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

यच्च ध्वनिकेनोक्तम् ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाभृतम् ॥” इति (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादि-
भिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति
च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि
हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेय-
मपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेय-
त्वादुन्मत्तवाक्यवत्, ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखा-
स्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तौपयिकप्रयो-
जनान्तरानुपलब्धे निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते,
“यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादिति । तत्र

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव
व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इषुव्यापारः यथा
एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनति तथा एकैवाभिधा मुख्यार्थे बोधयित्वा
व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य अव्यतिरेकात् अभिन्नत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्ज-
नाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्बो उत्तिरङ्गीकार्या इत्यर्थः, तात्पर्यवृत्तिरेव
व्यञ्जबोधनोत्पत्त्यर्थः । तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्याणि यावत्-
कार्यं, तत्र प्रसारित्वान् व्यापकत्वात् तुलया तीक्ष्णदण्डेन घृतं न, तात्पर्यम् एता-
वत्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः ।

(ङ) तथोरिति । तथोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादिधावत्कार्यप्रसारि-
तात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति । शब्दः घटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः
नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्तुं
शक्नोति तथा पतनादिरूपं कर्म एकमर्थं गमनादिकं निष्पाद्य न अपरं निष्पादयितुं

प्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्य-
तद्वोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थ-
तानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा ? आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रमादेश प्रकाशनमिति चेन्न, तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः—“विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति । सहभावे च कुतः सव्येतरविषा-
णयोरिव कार्यकारणभावः, पौर्वापर्यविपर्ययात् । ‘गङ्गायां
घोषः’ इत्यादौ तटाद्वयमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

शक्नोति । यथा ग्रामं गच्छति इत्यनेन काशीं गच्छतीति न प्रतीयते । अभिघादि-
व्यापारस्तु बुद्धिरिति बीध्यम् । ननु बुद्ध्यादयो विरता मान्यमर्थं बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति नोपपद्यते, एकयैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादि-
बोधनस्य च सर्वदेव पसिद्धेरित्यस्वरसमाश्रयाह एवञ्चेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबीष-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः, बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्तीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाश्रयाह किमितीति । कन्या चनूदा
दुहिता । पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा ललमानय इति वाक्यं जला-
हरणरूपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः, अन्ततवाक्यवत् क्षिप्तप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादेयत्वात् अशास्त्रत्वात्, यथा अन्ततवाक्यं न कीऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्रोत्रपाठकयोः प्रमाण-
काव्यश्रवणपाठयोरीक्षा इत्यर्थः, तस्या औपमिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः, प्रयो-
जनानकरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपपन्नम् । शब्दे नानुपपत्तिः
द्वितीः अवधार्यते निर्णीयते तात्पर्य्येति भावः । इत्पर इति शब्दः शब्दः
‘अदबे’ यदबोधेऽप्युच्यते इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दाद्यः इति, तत्रच तात्पर्य्येणैव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थे व्यङ्ग्यमाङ्गीकार्या इति भावः । तदर्थतानपायात्

कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता ? तेन तुरीया वृत्ति-
रूपास्यैवेति निर्विवादमेतत् (ङ) ।

किञ्च ।

बोधस्वरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां

भेदाद्भिन्नोऽभिधेयते व्यङ्ग्यः ॥२६८॥ (च)

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः, “भम धम्मिभ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात् । तयोः विभावादिसंलग्न-
शब्देन हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्यभावास्वीकारात् विभावादिसंलग्नः
प्रतीती हेतुः रसश्च कार्यं तत् कथं इयोर्धर्मोपपत्तेः प्रतीतिः कार्यकारणयोः
। वाप्यनियमात् न हि कार्यं कारणञ्च युगपद् भवतीति भावः । सहभावे
नपदुत्पत्तौ सव्यतिरिक्तवाच्ययोः वामदक्षिणशङ्खयोरिव कुतः कथं कार्यकारणभावः ?
। बोधोः समकाले सन्नप्यधीयंता परस्परं कार्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-
दिसंसर्गसंयोजः, तथात्वे मुनिवचनविरोध इति भावः । ननु लक्षणा रसादि-
षोष आत्मानित्याशङ्काह गङ्गायामिति । तुरीया चतुर्थी ।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चेत्यादि । बोद्धा ज्ञाता स्वरूपं कस्य
। एष लक्षणं चिह्नमित्यर्थः, संख्या हितवस्तुत्वादिरूपा गणना निमित्तं हेतुः कार्ये
। योजनं प्रतीतिः काष्ठः समयः तेषां तथा वाच्यः अत्रलक्षणं विषयः प्रतिपाद्यादि-
। एषः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यनामोध्यः अर्थः अभिधेयव्यङ्ग्यः अभिधा-
तीत्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक् ।

(ङ) बोद्धृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति । कैवाकरणा वाच्यार्थः

प्रतीयते, व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति”, “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निर्मितभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ)

“कस्मै न वा होइ रोसो दट्टुण पिआइ सब्बणं अहरम् ।

सभमरपभ्माग्घाइणि ! वारिअवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (ज) ।

मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं बोद्धुं शक्नुवन्ति सहृदयास्तु उभयमेवेति वाच्यार्थबोद्धारो वेद्याकरणाः व्यङ्ग्यार्थबोद्धारस्तु सहृदया एवेति भावः । स्वरूपभेदं दर्शयति । “भमं चमिअ” इत्यादि वाच्यार्थः विभिन्नरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुसङ्गतं भिन्नमिति भावः । सङ्ख्याभेदं दर्शयति गत इति । अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मादशब्देन प्रतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थैः चमत्कारकरणं चिन्तीज्ञासविधानम् । प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति । कालभेदं दर्शयति पूर्व्वेति । वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीत्येव व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालीचनया परत्र प्रति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति ।

(ज) विषयभेदं दर्शयति कस्य इति । “कस्य न वा भवति रोसो दट्टा प्रियायाः सत्रणमघरम् । सभमरपभ्माग्घाइणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानीम् ॥” इति संक्षेपम् । उपपत्तिना दष्टाचरा भाव्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यात्मनोऽपि चक्तिरियम् । इ वारितवामे । वारिता निवारितापि वामा प्रतिवृत्ता अपि

तथा ।

प्रागसत्त्वादसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥२६६॥ (भ)

न बोधिकेति शेषः । नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यत्वे तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदय-
नाचार्यैः ।

“युतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात् तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥ (ज)

सम्बुद्धौ, सभसरं पद्मं जिघ्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सन्नयं व्रणयुक्तं दृष्ट्वा कस्य जनस्य रोषः क्रीधः न भवति ? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । इदानीं सङ्ख्य भर्तृजनां व्रणवेदनाञ्छति शेषः । सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति । अत्र वाच्यार्थ-
बोधे सखी उद्देश्या । उपपत्तिना नाधरी दृष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्देश्यसत्पात-
रिति भावः ।

(भ) प्राप्तिः । रसादिः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावतिरभिधावतिथेत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्नुत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः । किञ्च अन्यच्च मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका । लक्षणा मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः ।

(ज) युतेति । युतान्वयात् युतानां शब्दोपात्तानाम् अन्यथात् अन्यथीत्य-
जनकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यं अन्यत् अर्थान्तरं न इच्छति ।
भट्टान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्यथानुपपत्तिरिति मुख्यार्थबाधद्वय-
तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया गृहीतव्यं बोधयेति शेषः, अतएव नान्यथा-
भवतीति शेषः ।

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यार्थबाधः । यदि च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तोरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वञ्च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तोरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्-प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ट) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ २७० (ठ)

(ट) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजन श्रोतव्यपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणा जन्यबोधविषयः स्यात् तदा तोरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तोरमेव मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इष्टापत्तावाह तस्यापीति । तस्यापि श्रोतव्यपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणे तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असौमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न कापि व्यवस्थेति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणभूतज्ञानं प्रयोजन फलीभूतज्ञानं तथोर्युगपत् समकालिकौ या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादीति । नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव, न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः, ज्ञाततायाः मौमासकमतानुयायिनां संकृतविशेषः, यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिना संकृतविशेषः, यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमहं जानामीत्येवं रूपः तस्य । ततश्च नीलादि-प्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तथोर्युगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तोरज्ञानात् परमेव श्रेय्यपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः ।

(ठ) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादीर्निर्वाकरोति नेति । हेतूनां कारणा-ज्ञानं आभासत्वेन दृष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः, अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां

व्यक्तिविवेकारेण हि “यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते, इत्यवश्यभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यव्यक्तिक्रमः” इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगत-रागादिज्ञानमेव

व्यञ्जनाजन्यवीवविप्रयाणां न बोधने क्षमं समर्थं तथा कृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न ।

(ङ) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यञ्जनाव्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादित्यत्र वज्रि-
व्यायधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गार-
रसवत् तत्तद्विभावादिसत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसस्याप्यविभावादिसत् काव्य-
मिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ कार्य-
कारणकत्वेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यञ्जल्लक्षणिरित्य-
वाह अवश्यमिति । तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्यम् । अवश्यभावी
अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते । आशु-
भावितया शौघात्यत्रत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अद्यापि
रसादेर्व्यञ्जलस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादि-
प्रतीतिः ततः साधारण्यभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसंख्येऽपि आशुभावि-
त्वेन भवद्भिरसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जत्वं स्वीक्रियते तथानुमानवादिनामपीति भावः ।
शब्देति । शब्देन व्यञ्ज्येण अभिनयेन दृश्येन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः
विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सौतादि-
विषयकः प्रचयादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः । तद्भावतया तस्य रामादिनतरागादि-
ध्यानेन भावकैः सङ्गदयैः भाव्यमानः अनुमानः व्याप्तिगुणाभावादिति ।
अव्यभिचारितहेतुसत्त्वेन कार्यकृतं प्रतीति-व्याप्तिः सा तु अशु-

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा ? आद्ये न विवादः, किन्तु रामादिगत-रागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाच्चेतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुग्रहैव व्याप्तिः पञ्चधर्मता च (ङ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्र्योष्ठा निबन्धनम् ।

रैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्प्रता” इति (ठ) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । नहि एवंविधा प्रतीतिरास्वादत्वेन अस्माकमभिमतता, किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

मानप्रमाणस्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दमयरसास्वादस्य अदर्शनात् हेतुर्व्यभिचारीति कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यथोक्तमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिणैव । एवंविधानां तत्तदव्यापारशालिनामित्यर्थः, अभिधानं शब्देनोपस्थानम् अभिनयः अङ्गादिष्वेष्टया चरस्थितिः । श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादि कारणाकार्यसङ्कारिरूपान् जानन्ति पर रत्यादिर्विशेषेण आस्वादाङ्गरथीग्यतानयनं विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पुर्वमुक्तम् एतदव्यापारभासिनस्तान् अनुभवन्ति, एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अस्वभिचारिणैस्तु वरूपा पञ्चधर्मता पञ्चसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । यथा पर्वतो वक्रिणामित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वक्रैः सत्तास्ति तथापि सामाजिकानाम् अङ्गं रसवान् इत्येव प्रतीती रसिक्कजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तासौश्रवणधेयम् ।

(ठ) यैति । अर्थान्तरस्य भवत्यने व्यङ्गास्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकां सामग्री कारणकूटः निबन्धन प्रधानम् इष्टा अभिव्यक्तिता सेव सामग्रीः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्प्रता । सा च सामग्री शब्दबोधवर्ति बोध्यम् ।

साम्प्रानन्दनिर्भरः । तेन अत्र सिधाधविषितादर्शादर्शान्तरस्य
साधनादेतोरभासता (ए) । यच्च “भम धम्मिअ ।” इत्यादौ
प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलक्रेलितरत्नकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।
जगदवतु कोकयूनाविघटनसङ्घटनकौतुको क्लृप्तः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमया एव । तथाहि,
अनुमानं नाम पक्षसत्त्वतपक्षसत्त्वविपक्षस्यावृत्तत्वविशिष्टा-
लिङ्गालिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसम्बन्धाऽप्येस्तावन्न
प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः
कश्चित् सम्बन्धोऽस्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च
लिङ्गो बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्व निबद्धमेव । सपक्षसत्त्व-

(ए) इदमपि एवरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम्,
अस्माभिः स्वीक्रियते इति भावः । सिधाधविषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात्
व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थः, अर्शान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थः, अर्थस्य भवदुक्त-
रूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतीः आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थः । अनु-
मितौ तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदेव कार्यसम्बन्धभावि, यदि तेन
हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदेव तस्य हेतीरभासत्वं निवृत्तहेतुका अनुमिति-
रिति बोध्यम् ।

(त) वस्तुलङ्कारवीरयि अनुमेयत्वं धदतो व्यक्तिविवेककारमतानुयायिनी
दूषयति यच्चेत्यादि जज्ञेति । जलक्रेलौ वारविहारे तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुनः पिहितम् आच्छादितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः
अतएव कोकयूनाः अक्षवाकदम्पत्योः विघटने सङ्घटने वियोगसंयोगौ तयोः
कौतुको कुतूहलवान् क्लृप्तः जगत् अवतु रञ्जतु । अत्र अन्दोदये रात्रौ अक्षवाक-
वियोगः, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरनुसन्धेया । राधिकावदने
अन्दोदारीपः अनुमेय एव नास्त्यत्र व्यञ्जनास्वीकारेण । एतदेव उपपादयामि
तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, विपक्षसत्त्वं वस्तुनि सत्त्वं
विद्यमानता, पक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपक्षात् प्रव्यावृत्तत्वं निवृत्तिः एतद्विशिष्टान्

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवहेऽपि सामर्थ्यादनुमेयं । तस्मादत्र
यद् वाच्यार्थान्निष्ठरूपाङ्गिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान
एव पर्थवस्वतीति । तत्र । तथाहि अत्र “भम धम्मिण !”
इत्यादौ गृहे अग्निवृत्त्या विहितं क्रमणं गोदावरीतीरे सिङ्घो-
पलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको
हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
गमनस्य सम्भवात् । पुंस्त्व्या वचनं प्रामाणिकं न वेति
सन्दिग्धासिद्धेय । “जलकेलीत्वच” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-
वाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरवेयमिति
न वाच्यम्, उन्नासकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ
एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तस्मैवमित्यनुमानेऽपि
आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना
एवंविधानिष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हं

लिङ्गात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रतीतिः अनुमानम् । यथा पर्वतं
वर्जमानं धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः दङ्गिः साध्यः धूमो लिङ्गम् । यथा पर्वतः
साध्यवानिति पक्षः तथा रुद्रानसेऽपि वङ्गिरसीति सहजगमः सपक्षः, रुद्रादौ
वङ्गिरसीति रुद्रो विपक्ष इत्यादि । वाच्यात् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध
वर्जितः अन्वया असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः, अतिपसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षण
गमनरूप इत्यर्थः । यथा, “भम धम्मिण !” इत्यत्र यथा क्रमसाभावः प्रतीयते तथा
घटाभावीऽपि प्रतीयते इति । “भम धम्मिण !” इत्यत्र बोध्यबोधकयोरर्थधीर्बेपरीत-
लक्षणः सम्बन्धी बोध्यः । निवृत्तमेव वर्णितमेव । सामर्थ्यात् योग्यतामन्त्रात् अत्र
सुधे प्रत्येत्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः, विपरीतस्य विपक्ष इति भावः । वाचा-
र्थान् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यत्व अव-
गमः प्रतीतिः । ततश्च “भम धम्मिण !” इत्यादौ अग्निवृत्त्या विहितं क्रमणं वेपरी-
त्यसम्बन्धेन अभ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिङ्घोपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः ।
अनैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः । गमनस्य सम्भवादिति अभ्रमणानुमापनेन
लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-

प्रतिवैशिनि ! अल्लमिहाप्यस्मदित्यादौ” नलप्रत्योनां तन्-
लिखनम् एकाकितया च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते, तच्च तत्रैवाभिहितेन
स्वकान्तस्नेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तको हेतुः । यच्च
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ द्रव्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया द्रव्या तत्कालमभिहितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ? आद्ययोर्न विवादः । तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्ताद्यध-
स्यामहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्, एवंविध-
व्याख्यानसम्भानस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्यानां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं, तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

सिद्धिरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य भयोत्पादकं वा कुङ्कुमस्य संज्ञासङ्कुचितस्य
तस्य सख्यन्धमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धः अनिश्चये । अनुमितौ असन्दिग्धो हेतुरावश्यकः,
अतः तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अवागुमानमिति भावः । अलङ्कृत्यनुमानं
दूषयति जलकेलीति उच्चासकादाविति उच्चासकः भयप्रदः । आदिना विधेय-
कारणान्तरस्यापि यद्वच्यम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति तदापि विधेयस्य
सम्भव इति अन्तोदयरूपस्य हेतोरभावेऽपि हेतुत्वेन विधेयदर्शनात् हेतोर्व्यभि-
चार इति भावः । अनुमानञ्च कदापि व्यभिचारभयात् पञ्चमावगति भवति,
तेनैव इष्टसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति आभाससमानेति । आभासस्य
इष्टहेतुरूपव्यभिचारस्य समानी योगचेनः कार्यसाधको हेतुः । तथा च एवंविधः
“तृतीयप्रसक्तं गत.” इत्यादिरूप एवविधार्थानां “गानी निरुध्यन्ता” सभ्यावन्दनावसर
इत्यादिरूपाणां बोधकः एवंविधार्थत्वात् एवंविधार्थबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः, यत्
वस्तु नैव न एवंप्रकारम् एवंविधार्थबोधकत्वाभावादित्यर्थः, तत् वस्तु नैवम् एवं-
विधार्थबोधकत्वाभावादित्यर्थः, तत्र एवंविधार्थत्वात् इत्यनेन एवंविधाभिप्राय-

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिवैयर्थ्यमपि व्यङ्ग्यानामपा-
स्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्ध्यसिद्ध्ययामुपजौव्यैव प्रवृत्तेः ।
यथा । “या जीवति स कुत्राप्यतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्या-
मविद्यमानश्चेत्” इत्यादि (त) ।

किञ्च वस्तुक्रयादौ तर्जनौतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचन-
बुद्धिवैयर्थ्योऽप्ययं न भवति, सूचनबुद्धेरपि सङ्ख्यादिलौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गोकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वाद्वसादिबुद्धिः स्मृतिः” इति केचित्, तत्रापि प्रत्यभि-
ज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । दुर्गालङ्कित्यादौ”

साधनत्वादित्यापि वक्तुं शक्यते तथात्वे पक्षभावद्वयानुमानेऽपि हेतौ दुर्बलमिति
भावः । अनुमानपक्षभावस्यापि दुष्टं हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेतुः
भासते अनुमानितं सम्भवति, तदाव विशिष्टं हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयत
नन्विति वक्तादोत्यादि तदगुणसमिञ्जानबहुव्रीह्या प्रातपयद्दूतीपरियङ् । अवस्थाः
कामुकत्वादिवैशिष्ट्यम् । एकविधेति एकविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात् अन्तेनानुपपत्त्यानन्तरं प्रमाणान्तरस्य च असङ्गावादिति भावः, कविप्रदिभा-
सावजन्मना कवीनां प्रतिभा बुद्धिर्नैर्मल्य तन्मानेष अन्य उत्पत्तिर्येषां तादृशानां
प्रामाण्यस्य वाथातव्यरूपाणुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सान्दिग्धासिद्धत्वं किमिय-
मपरपुरुषार्थिनौ स्तीतसि जलाशयपर्यं गता उत स्वकान्तस्तेनेति सन्देहः तत्र
हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमवानुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां निश्चय-
श्चुतचन्दनमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यञ्ज्यबोधकत्वम् । प्रासादिकं तथम् ।
एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्वैति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः, वा व्याप्तिः
तस्याः ज्ञायाम् आशयमित्यर्थः उपजौव्य अवयवम् इत्यर्थः । अर्थस्य अपराधस्य
आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः, यथा जीवतीति, यतो जीवति अतः कुत्रापि, गोष्ठौ
भिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र जीवति इति व्याप्ति-
वाङ्मनित्यवधेयम् ।

(घ) तर्जनौतोलनेन तर्जन्त्या उत्प्रेषणम् । सूचनबुद्धिवैयर्थ्यः सूचनं सर्वत्र
तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वैयर्थ्यः अथ व्यङ्ग्यरूपीऽयं इत्यर्थः, सूचनबुद्धेरपि लौकिक-
प्रमाणसापेक्षत्वेन अर्थं भावः, यदि आक्षेपः पूर्वो व्यवहाराद्यै व्यवहारिकैश्च ह

च “द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभव-
मिदमपलपतो गजनिमीलिकैव (य) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशङ्कापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्याद्यनुमन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिः

रसनाख्यां परे विदुः ॥२७१॥ (द)

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

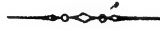
इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं नाम

पञ्चमः परिच्छेदः ।

साधारणजनगोपनार्थम् एव व्यवस्थापयति यत् मम तज्जनीतीलने युष्माभिर्दश-
मस्या बीहव्येति । तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तव च सूचने
प्रामाण्यस्य सङ्गादेन अनुमानपकारताङ्गीकारादिति सा सूचनबुद्धिरनुमान-
विशेष एवेति भावः । प्रकृते वक्तुं कृत्तव्यं चित्रविशेष एव सङ्केतः, तेन व्यङ्ग्यार्थ-
प्रतीतिव्याप्तिरुद्देश्यैव भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति ।
वक्तुं कृत्तविशेषवैचित्र्यसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव श्रोतृणामनभिज्ञतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-
स्थलं व्यभिचारदर्शनादिति बीह्वम् । प्रत्यभिज्ञायां सोऽयमव्यापारकप्रतीती
पनेकालिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यज्ञानवदुपस्थ-
पाभासना व्यभिचारिता दृष्टता इत्यर्थः । अपलपतः निजुवाणस्य महिमभट्टस्य
इत्यर्थः, गजनिमीलिका वृत्तिवत् मूर्खता इति भावः ।

(द) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसप्रकटने इत्यर्थः, परे अन्ये विद्वांसः
रसनाख्यां इति विदुः । व्यञ्जनया वस्तुव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु

षष्ठः परिच्छेदः

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गात्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यव्यत्वेन भेदद्वयमाह—

दृश्यव्यव्यत्वेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनयं (क) ॥२७२॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनय इत्याह—

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहाय्यः सात्त्विकस्तथा ॥२७४॥ (ख)

रसादिरूपार्थावगतिरिति परमतं यत्प्रकृतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयेव सर्वं व्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा औजीवानन्दविद्यासागरमहाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनयते इति अभिनयः, कर्मणि यत्प्रत्ययः, नट्यादभिनयमानं
नायकादिचरितमित्यर्थः ।

(ख) अवस्थायाः अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः, आङ्गिकः

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ।

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं

भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ २७५ ॥ (ग)

किञ्च ।

नाटिका दोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणौ हल्लीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गुरपरूपकाणि मञ्जीषिणः

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ (घ)

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।

षष्ठेन निष्पन्नः, वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, आह्वयः आह्वरणोयः वेशरच-
गादिरूपः, सात्त्विकः सत्तोद्रेकात् जनितः साधुस्वेदादिः ।

(ग) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाणः व्यायोगः समवकारः डिमः

ईहामृगः अङ्गः वीथी प्रहसनमिति दशरूपकाणि भवन्ति ।

(घ) किञ्चेति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्ष्म लक्ष्म
लक्ष्ममित्यर्थः, नाटकवत् मतं कथितम् ।

तत्र ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासर्द्धादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्त्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः
 एक एव भवेदङ्गो शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्ये निर्वहणेऽङ्गुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
 गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्यकीर्त्तितम् २७७/१

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरितादि ।
 सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम् ।
 सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुष्मन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानो । यथा

(ङ) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान् न तु स्वकपोलकल्पितमिति
 भावः । पञ्चभिः बन्धमात्रैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सन्ध्वम् । विबा-
 र्द्धादिगुणवत् विद्यासः “धीरा दृष्टिर्गतिश्चिदा विशासे सञ्चितं वचः” इति खचो-
 क्तगुणगुणवशेषः, अङ्गिरभ्युन्नतिः आदिना धैर्यगान्धीयादियच्छब्दं तद्वत् तद-
 युक्तम् । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना विविधाः
 विरसाः बाह्यादन्तःपराः तेः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमव्ययम् । अङ्गो प्रधानम्,
 अङ्गम् अप्रधानम् । निर्वहणे निर्वहणार्थे सन्धौ अङ्गं विद्यासजनकव्या-
 योः बन्धनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “गोपुच्छायसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूक्ष्माः कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये ब्राह्मः । “यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ऋक्षाः केचिद्दीर्घाः तथेह कानिचित् कार्याणि मुख-सन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-चित्” इति ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकाग्रः किञ्चित् संलग्नबिन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपट्टवान् ।

आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वृत्तार्थकथया सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

(च) अङ्गमाह प्रत्यक्षेति । अङ्गः परिच्छेदविशेषः, प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत्
शामसमानं नेतुः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भावेन च समुज्ज्वलः, अगूढः
गूढः शब्दार्थः यत्र लघुविधः, क्षुद्रेण चूर्णकेन गद्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेद-
शतः अवान्तरं सन्दर्भकदेशः एव एकः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तद्योक्तः, किञ्चित्
किञ्चित् यत्राः बिन्दवः वल्लभाश्चक्षुष्याः यस्मिन् तद्योक्तः, बहुभिः कार्य्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसो ह्रवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः
 ॥२७८॥ (च)

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि ।

अङ्कप्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह—

अङ्कीदरप्रविष्टो यो
 रङ्गद्वारामुखादिमान् ।

अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः

सवीजः फलवानपि ॥२७९॥ (छ)

यथा बालरामायणे रावणं प्रति—कञ्चुकी ।

“अवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दोर्घेऽथ लोचनैर्वहुभिः ।

आपारेः न युक्तः, न च बीजस्य सत्यप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संकृतिः संसारः
 तद्वान्, नानाविधानेः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपदवान् अति-
 बहुभिः पदैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्याणां सन्ध्यावन्दनादीनाम् अति-
 रोषात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अवहुदिनैः निर्वर्ण्य
 निष्पाद्या या कथा ज्ञया सम्प्रयोजितः आसन्नः समोपवर्ती नायको यस्य तथोक्तः
 विचतुरे पावैः युतः, अन्ते शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समयाणि पात्राणि
 यस्य तथाविधः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्कीदरेति । रङ्गद्वारं स्वभारतियमात्रं मङ्गलम् आमुखं
 प्रस्तावना आदिना समापूनादियङ्गवं तद्वान् अङ्कस्य अङ्कीदरं मध्यं प्रविष्टः
 सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः अपरः अङ्कः कः
 गर्भाङ्कः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादे-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥२८०॥ (झ)

तत्रेति नाटके—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥२८१॥ (ञ)

(ज) अथर्वैरिति । सीतास्वयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकेः अथर्वैः कथैः
पेयं सर्वजनैः सादरं अथर्वीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आवृतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजन-
रसंगीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव इव निमित्तमिव दशाननतया बहुकथनेन-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । आख्यातम् ।

(झ) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणलक्षणः, तदनन्तरं
सभापूजा सभाप्रवेशनं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कौतुकम् अथ अन-
गम्य आमुखं प्रस्तावना निबध्यतेति शेषः ।

(ञ) पूर्वरङ्गमाह यदिति । रङ्गः शृङ्खलान्तं तस्य विघ्नोपशान्तये
अन्तराधिनियन्तमात्रं नाट्यवस्तुनः नाटकेतिवृत्तप्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः
यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरणमित्यर्थः उच्यते । यद्यपि अस्य पूर्वरङ्गस्य

अस्याः स्वरूपमाह ।

‘आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकीककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता हादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८२॥ (ट)

अष्टपदा यथा । अनर्घरात्रवे “निष्प्लुत्यहम्” इत्यादि ।

हादशपदा यथा मम तातापादानां पुष्पमालायाम्—

“शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-

वरुणमुखेन्दुरविर्गिरीन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दी” इति कस्यचिन्नतानुसारिणीकृतम् ।

प्रत्याहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतौनि भूयसि वद्भान् अङ्गानि सन्ति, तयाप
विघ्नीपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्तव्या ।

(ट) आशीरिति । यस्मात् देवद्विजन्तृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तन तद्वचनेन
संयुक्ता स्तुतिः शुभकीर्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता कथिता,
नन्दयतीति व्युत्पत्तिर्योगात् देवद्विजन्तृपप्रभृतौनामानन्दयित्री स्तुतिर्नान्दीति फलं
तायः । नृपादीनामित्यादिपदेन गुर्वादिपरिगृह्यः । स्तुतिरित्यत्र निवृत्तिरिति पाठे
स्तुतिरध्याहार्या । सा तु मङ्गल्यं मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूचयतीति
तद्योक्ता, कश्चित् हादशभिः पदैः सुमिञ्जलरूपैः कश्चिद्वा अष्टभिः पदैः चरखैः युक्ता ।

(ठ) तत्र हादशपदामुदाहरति शिरसीति । शिरसौ चरे शिरसि धृता
सुरापगा मङ्गा येन तादृशे सति अरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य रविः
कान्तिर्वन्त्यास्तधामृता, अथ अनन्तरं स्तकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं
स्वीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सङ्गमार्द्रां गिरीन्द्रपुत्री
गिरी भवतः तत्र भूतिहेतुः कल्याणदायिनी अस्तु भवतु । एतत् पद्यं हादशभिः
पदैः रचितम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते (ड) ।

यदुक्तम्—

“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम्” इति ॥ (ठ)

उक्तप्रकारायाश्च नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव

कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः (ण) ।

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्नृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥ (त)

(ड) केचित्, रत्नवल्यादी श्लोकवयरूपाया नान्या दर्शनात् अत्र प्रथमपदशब्द-
स्यापि श्लोकचतुर्थभागपरत्वं व्याचक्रुः, तन्न । “इदं गुरुभ्यः पूर्वेष्वी नमोवाक प्रज्ञा-
कृषी । विन्देम् देवता वाचमस्ततामात्मनः कलाम्” इत्युत्तरचरितनाटके द्वादश-
पदायाः नान्दीवानुपपत्तिरिति विभिन्नमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य सामान्य-
मङ्गलाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । अङ्गं विशेषः ।

(ठ) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाव्यव्यापारः अव-
तार्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गञ्च तयोरभिनयात्मकं क्रियमाणं मङ्गलं
रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः आश्रीर्वचनसंयुक्तेति लक्षणीतायाः ।
महर्षिणा भरतेन, निर्देशो नियमः । यन्वारम्भात् प्रायेव सा नान्दी निर्विघ्नं
गन्त्यममाप्तये कविनापि क्रियते इति भावः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषत्सु रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याप्य
स्थितं यन् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति, वृथा इति श्रेवः, यस्मिन्
ईश्वर इति अनन्यविषयः तन्मात्रप्रतिपादकः शब्दः यथावर्त्तानि व्युत्पाद्यानि इत्यर्थः,
अक्षराणि यस्य तादृशः योगार्थनिरुद्ध इत्यर्थः, यस्य नियमिताः संबन्धिताः
प्राणादयः शरीरस्थपञ्चबाहवः ये तादृशैः मुमुक्षुभिः मीक्षुमिच्छुभिः योगिभिः

एवमादिषु नान्दोलक्षणायोगात् । उक्तञ्च — “रङ्गद्वारमारम्भ
कविः कुर्यात्” इति । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नाट्यन्ते सूत्र-
धारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेषु” इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते ।
यच्च पश्चात् “नाट्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभि-
प्रायः । “नाट्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया
नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचितः” इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत् ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा २८३(थ)

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधार-
सदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक-
एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं
वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-
तरो भूत्वा सूचयेत् ।

वस्तु इतिवृत्तम् । ब्रथा उदात्तराष्टवे—

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्धालामिवान्नां गुरो-
रुद्विज्जत्वा भरतेन राज्यमखिलं माता सहैवोष्णितम् ।

इत्यर्थः, अन्तःकरणमध्यं स्रग्वते अन्विष्यते, स्त्रियः निजलाया भक्तिः तस्याः
योगेन सुलभः सुदृढभक्तिभावलभ्यः इत्यर्थः, सः स्थापः शिवः वः युष्माकं
नि श्रेयसाय मङ्गलाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । आदौ ल-
विक्रीडित इति ।

(थ) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कृत्यैव निवर्त्तते । ततः
स्थापकः तदास्त्रः द्वितीयः नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत्,
सभापूजादिपुरःसरं सूचयेत् इति सरस्वतार्थः । अन्तः स्पष्टम् ।

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रोत्सिक्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ताः द्विषः” ॥ (द)

वीजं यथा रत्नावल्याम्—

ह्रीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

गानीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः” ॥ (घ)

अत्र हि समुद्रे वह्निरभङ्गमनोत्थिताया रत्नावल्या
अनुकूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो योगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वीजम् । मुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुत-
इत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः ।

यथा ।

“आसादितप्रकटानिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सभृ तबभुजीवः” । (प)

(द) वस्तु उदाहरति राम इति । रामः साक्षात्तमिव गुरोः पितुः आर्षं
त्रिं शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगतात् । भरतेन तद्वत्त्वा तस्मिन्
मे वा भक्तिः अनुगतामविशेषतया माता जनन्या सहैव अखिलं समयं राज्यम्
शक्तिं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगता आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परां सम्पदं
अव्यपसित्व यं नीतौ प्रापितौ कालिदशाननवशात् रामेणेति शेषः । प्रोत्सिक्ताः
तिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विगटाः । शार्दूल-
कौण्डिन इत्यम् । अत्र समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(घ) ह्रीपादिति । अभिमुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्नो विधिः अन्यथात्
मावाचमिन्नात् ह्रीपात् सर्वतो जलवेष्टितभूभागदपि जलनिधेः समुद्रस्य
आदपि दिशः अन्तादपि अभिमतम् अभिलषितं वस्तु गानीय शीघ्रं घटयति
इत्ययम् ।

(न) वाङ्मयम् अर्थवयानम् । अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदेववशात् सञ्जातः ।
श्लेषादिना मन्त्रानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरदर्थनानिदम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः
रिक्तुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विकासो यैव तदीकृतः, अन्यत्र आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।

एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोत्राद्यापि स कीर्त्तयेत् ॥

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ (ब)

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वृत्तिरुक्तं नमपि ।

यथा रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्राये

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधादिति भावः, प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शाश्वत इत्यर्थः, चन्द्रासि
जदाख्यः रावणस्य असिविशेषः येन तादृशः, विगुडा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्र
दीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा सम्भृतानि सस्यक् पीषितानि
विकाशितानि इत्यर्थः, बन्धुजीवानि तदाख्यपुण्याणि येन सः, अन्यत्र सम्भृता
संरक्षिताः बन्धूनां विभोषणसुखीवादीनां कौशाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति भावः ये
तदाभूतः, एषः शरत्समयः दशास्यमिव रावणमिव स्य भोवणं गाढतमं
निविडान्यकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छत्रं धनकालं मेघसमयं वर्षाकालमित्यर्थः
अन्यत्र अतिगुणवर्णनम् उत्साहय सन्मुख्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः । अत्र ईदं
रामायणरूपवस्तुतस्तान्तः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिणा मनोहरेण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण अति
रंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः आकृष्टः अस्मि ।
दुष्मन्तेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

(ब) रङ्गं सामाजिकसमूहं, प्रसाद्य प्रीणयित्वा । श्लोकैरिति बहुवचनमपि
अस्मिन्नाद्यर्थे वा, तेन गद्यस्यापि यद्वचनम् । रूपकस्य नाटकादिः ।

संस्कृतबहुली वाक्प्रधानी व्यापारी भारती ।

तस्याः (भ) प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखे ।

अङ्गान्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना ।

यथा रत्नावल्याम्—

“श्रीहर्षी निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्तु कैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः” ॥ (म)

वीथीप्रहसने वक्ष्यते ।

नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(भ) तस्या इति । तस्याः भारत्याः इति ।

(म) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः कान्यरचयिता, एषा
परिवत् सभापि गुणग्राहिणी गुणग्रहणे तत्परा न तु दीपग्रहणे इत्यर्थः, वत्सराज-
चरितं लोके जगति हारि मनीहरश्च, वयञ्च नाट्ये अभिनयव्यापारी दक्षा
निपुणाश्च, इह अस्मिन् जगति एषैकमपि वस्तु कवितादिकं वाञ्छितफलस्य इह-
सिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः वक्तव्यमिति भावः, मम भाग्यस्य उपचयात् अभ्युन्नतेः
हेतोः अयं सर्वः गुणानां किवत्तत्वाद्यदवस्थादिदृशपाचानित्यर्थः गणः समूहः
समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः । अत्र अविप्रवृत्तीनां प्रशंसया सभ्यानामुन्मुखी-
करणरूपा प्ररोचना ।

(व) आसुखसाह नटीति । नटी विदूषकः वापि अथवा पारिपाश्विकः

चिचैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः

प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः ।

चामुखं तत् विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥२८७॥ (य)

सूत्रधारकस्यत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य
अङ्गत्वात् पारिवारिकः । तस्मात् किञ्चिद्गूढो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥२८८॥ (र)

तत्र ।

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ (ल)

वाच्यवर्त्तो नटविशेषः, एते सूत्रधारेण सहिताः यत्र चित्रैः मनीशैः स्वस्वार्थं
स्वस्वतन्त्र्यव्यापारात् उत्थैः उद्भूतैः प्रस्तुताद्येपिभिः प्रकृतवृत्तमुत्थापयन्ति वाक्यैः
निर्धः अन्योन्यं संस्कारं कुर्वन्ते तत् तु चामुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि
विज्ञेयेति शेषः ।

(र) प्रस्तावनाभिदानाञ्च उद्घात्यक इति । स्पष्टम् ।

(ल) उद्घात्यकनाञ्च पदानि । अगतार्थानि अविहितार्थानि पदानि
तदर्थगतये तस्य अविहितार्थस्य मतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् बोजयन्ति च
उद्घात्यक उच्यते ।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः ।

क्रूरपङ्कः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानोम् ।

प्रभिभवितुमिच्छति बलात्” इति । अनन्तरं नेपथ्ये
‘आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति”
इति ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे
सङ्गम्य पात्रप्रवेशः (व) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “हीपादन्यस्मादपि” इत्यादि
सूत्रधारिण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “हीपाद-
न्यस्मादपि” इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः ।

(व) क्रूरपङ्क इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्वेन निष्ठुरः पङ्कः स केतुः राहु-
नित्यर्थः यद्यपि दैत्यविशेषस्य शिरीभागः राहुः अपरी ढुभागः केतुश्च ते तद्यपि
पङ्कशासे शिरीषागस्यावश्यकत्वात् केतुश्चन्द्रोऽत्र राहुपरी बोध्यः । अन्यत् स्पष्टम् ।
अत्र अन्यार्थवन्ति यथा क्रूरः पङ्कः आशयी यस्य तथोक्तः सकेतुः सत्यकेतुना सह
रत्नमानः राक्षस इत्यर्थः, सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतं रात्रिमण्डलमित्यर्थः, चन्द्रं चन्द्र-
गुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य अभिमतस्य
वर्षस्य द्वितीयाधैक्ष्यस्य अनन्या अभिप्रेत द्वितीयाधैक्ष्य प्रतिपादनं नासौदिति बुद्ध्या
लभ्यते, अर्थान्तरे द्वितीयाधैक्ष्यं सङ्गम्य तत्तच्छब्दात् स्पष्टतः अभिप्राय इत्यर्थः, पात्रप्र-
वेशः स पात्रप्रवेशस्य मूलस्य प्रवेश इति शेषः ।

वाक्यार्थं यथा वेष्टाम्—

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ॥ (श)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आ-
दुरात्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ २६१ (प्र)

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वाय्यां ।
सूत्रः । कोऽयं खलु आर्याह्वानेन (स) सहायकं सम्पादयति ।
विलोक्य । कष्टमतिकरुणं वर्त्तते ।

(श) निर्वाण्येति । पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह श्रीरा-
जसूत्रां प्रशमात् सन्धिकरणे भवुर्भावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः
शमितः वैरं विक्षेप एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनु-
भवन्तु । सभृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः दृतराष्ट्रपुत्राः दुर्योधनादयः,
रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः बाह्व्याः, अन्यत्र रक्तेन स्नातः
रुद्धिरेव प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः, तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः
कलहः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः, अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः
शरीराणि येषां युद्धप्रचारादिति भावः, तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र
स्वर्गस्थाः भवन्तु ।

(प्र) प्रयोगातिशयमाह यद्वेति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः
प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगा-
तिशयो भवति ।

(व) आर्यापदनाम सूत्रधारः स्वभार्याह्वानं मन्यमान बह्वि कोऽयमिति

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
विशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (ह) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य

सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य

प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ (घ)

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(ह) लङ्केश्वरस्येति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशसासा-
न्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः, इति इत्य् लोकाणां परिवादः दीवारीपथं तस्मात्
यं तेन आकुलः कातरस्तेन रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताडितां
भयं गुर्वीं भारवतीं गुरुगर्भक्षराक्रान्तमित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं नेतु-
मर्थः, परिकर्षति आकर्षति । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र नृत्यप्रयोगे सीता
लक्ष्मणयोः प्रवेशसूचनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयान् अतिक्रान्तम्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(घ) कालमिति । यत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं कालम् आश्रित्य सूत्रधृग् यत्र
तत्र वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदाश्रित्येत्यर्थः पात्रस्य नटस्य प्रवेशः भवति
तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं

नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ (क)

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागेण”
इत्यादि । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं

वीथ्यङ्कानौतराण्यपि ॥ २६४ ॥ (ख)

अत्र आमुखे । उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्कानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।

समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥

एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्

तेनार्थमथ पातं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ।

प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्

ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ (ग)

(क) यत्रैति । इतः प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्धारणा
अन्यत् कार्यं पादप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाभा बुधैः पण्डितैः अवलोकितं
तम् उच्यते ।

(ख) योज्यानौति । तत्र आमुखे यथालाभं यथासम्भवम् इतराणि अत्रानि
योज्यानि प्रयोक्तव्यानि । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं तत्

वस्तु इतिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्

अधिकारः फले स्वाभ्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ (घ)

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थं न्तु प्रासङ्गिकमितिोच्यते ॥ २६७ ॥ (ङ)

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

सुविचार्यैव वस्तुनि ॥ २६८ ॥ (च)

आकाशभाषितं समाश्रित्यापि आमुखं प्रस्तावना कर्तव्यम् । एवाम् आमुखभेदानां यथोक्तानां नखकुट्टीक्तानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात् । स्वधृक् स्व-
धारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाश्रित्य प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् रङ्गादिति शेषः,
ततः अनन्तरं वस्तु इतिवृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत् ।

(घ) इदमिति । इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु
आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले कार्यस्य प्रधानफले स्वाभ्यं स्वाभि-
लम् अधिकारः, तस्य स्वाभ्यस्य प्रभुश्च अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इतिवृत्तं
कविभिः विद्वद्भिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ङ) अत्रेति । अस्य आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकाराव-
यस्य प्रासङ्गिकम् इति उच्यते ।

इह नाव्ये ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकैर्न भावेन

पताकास्थानकन्तु तत् ॥२६६॥ (क)

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ००६

यथा रत्नावल्या “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्काष्ठ-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयम्” इति प्रत्यभिज्ञाय
“कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (झ) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(च) पताकैति । इह वस्तुनि नाव्यरूपे इति कृते सुविचार्य सम्यक् विविच्य
पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(क) यवेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तस्मिन्नेऽन्यः तस्य अर्थस्य लक्षणा-
न्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकैर्न अवर्जितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(ज) सहसैति । उपचारतः अतर्कितभावीपनतत्वात् सहसता गुणवती
परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(झ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिका रूपस्य सम्पत्तिर्लाभः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्तालाभापेक्षया इत्यर्थः, उपचारातिशयात् अतर्कितोपन-
त्वातिशयात् ।

वचः सातिशयश्लिष्टं

नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३०१॥ (ज)

यथा वेण्यां सूचः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च ।

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः” ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरग्ररोरार्थहेतुकश्लेषवशेन वीजाय-
प्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (ट)

अर्थोपक्षेपकं (ठ) यत्तु

लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीयमिदमुच्यते ॥३०२॥

(ज) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नानार्थं, नाना-
विधो यो बन्धः रचना तत्समाश्रय वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(ट) रक्तेति । वीजायप्रतिपादनात् भौमसेनक्रोधोपचिता युधिष्ठिरौत्साहः
सन्दर्भस्य वीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं शत्रुनिपातरूपं तस्य प्रतिपादनात्
सूचनात् नेतुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुष्ठाने । प्रतिनाय-
कस्य दुर्योधनस्य मङ्गले चिन्तिते आगन्तुकेन भावेन नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तिरिति
पताकास्थानत्वं बोध्यम् ।

(ठ) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य कार्यस्य फलरूपस्य उपक्षेपकम् उप-
स्थापकं सूचकमित्यर्थः ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन
प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या साङ्गतं सम्पाद्यते
यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् ।

यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के—

“(कञ्चुकी) देव ! भग्नं भग्नम् । (राजा) केन ? (कञ्चु)
भीमेन । (राजा) कस्य ? (कञ्चु) भवतः । (राजा) आः ! किं
प्रलपसि ? (कञ्चु) [सभयं] देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन
भवतः । (राजा) धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः ?
(ड) (कञ्चु) देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणौजालवद्वाक्रन्दमिव चित्तौ” ॥ (ठ)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्यापक्षेपणम् ।

द्वयर्थी वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षौ पताकास्थानकं परम् ३०३(ण)

(क) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ । व्यामोहः पीडा
रोग इति यावत् ।

(ड) भग्नमिव । भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं खण्डितं भवतः तव
रथकेतनं रथध्वजः किङ्किण्यः चन्द्रघण्टिकाः तासां जालं समूहः तेन वद्धः कृतः
आक्रन्दः रोदनध्वनिर्ध्वनितस्तथाभूतमिव चित्तौ पातितम् । यथा कोऽपि शत्रुणा
आहतः चित्तौ पतन् रोदिति तद्वदिति भावः ।

(ण) द्वयर्थ इति । द्वयर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः । काव्येषु
योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन
काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम्
अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षौ तत्सूचक इत्यर्थः परं अतुर्थं पताका-
स्थानकम् ।

यथा रत्नावल्याम्—

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अयोद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम्” ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (त) । एतानि चत्वारि पताका-

स्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु

भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्

पुनः केनचिदुक्तं “मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति”

इति । तदन्ये न मन्यन्ते, एषामत्यन्तमुपादेयानामनिय-

मेन (थ) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

(त) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् / उत्कटं यथा तथा उदगताः कलिकाः
कीरकाः यस्यास्ताम्, अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तायमुत्कटा
यस्यास्तां, विपाण्डुरा कुसुमविकासत् विशेषेण पाण्डुवर्णा राक्षः कान्तिः यस्या-
स्तथाभूताम्, अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भा विकासोद्यताम्, अन्यत्र
जृम्भाः आलस्यभङ्गः, प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्,
अविरलैः घनैः श्वसनोद्यमैः बाल्याप्रसरैः, अन्यत्र निःश्वासमहाङ्गः आत्मनः स्वस्य
शयासं क्लान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमामुद्यानलताम् उपवनव्रततिं सम-
दनां कामार्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अद्य पश्यन् अवलोकयन् देव्याः
सर्वदत्तायाः मुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्य
“दृशं करिष्यामि, साध्वी स्त्री भर्तारम् अपरां प्रत्यवलोकयन्तं दृष्ट्वा कुप्यतीति
॥३॥ शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् । अत्र भावो अर्थः । राजानं सामरिकसत्त्व
श वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमियर्थः तत्सूचकमिति
ीध्यम् ।

(थ) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तानीति शेषः । उपादेयानां सङ्गदय-
नीरव्यापामित्यर्थः अनियमेन निवृत्तं विनेत्यर्थः ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥३०४॥ (द)

अनुचितमिति वृत्तं यथा—रामस्य कृष्णना बालिवधः । तत्र
उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववौरचरिते तु बाली रामवधा-
र्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनइयादिजन्तः

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः

॥३०५॥ (ध)

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्द्ध्वं यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधोभवम् ॥३०६॥ (न)

उक्तं हि मुनिना—

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (प)

(द) वदिति । यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात् तत्
परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(ध) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु अदर्शनीया निषेधनीया वस्तुमिति
शेषः । सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु काव्येति इति भावः, या
कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनइयादिजन्तु दिवसइयादिभिः
निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोप-
क्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः ब्रह्ममाण्डविष्णुशिवकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(न) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं वत्सराधिकसम्पादनित्यर्थः तत्
वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाहनित्यर्थः ।

(प) अङ्गच्छेद इति । अङ्गस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं

एवञ्च चतुर्दशवर्षाद्यापिभ्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
वधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥३०७॥ (फ)

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥ (ब)

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कोर्णो नौचमध्यमकल्पितः

॥३०८॥ (भ)

वा वर्षसंज्ञितं संवत्सरकृतमित्यर्थः, तत् सर्वे वर्षात् कङ्गे कदाचित् न तु नेव
कार्यम् ।

(फ) दिनेति । यत् कार्यं दिनेन सम्पूर्णं दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते
तत् मङ्गच्छेदम् अङ्गविरामं विधाय कृत्वा दिनावसाने अर्थोपक्षेपकैः वक्ष्यमाणैः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(ब) अर्थोपक्षेपकानाञ्च अर्थेति । अर्थस्य कार्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थाप-
नितारः पञ्च—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्गावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(भ) विष्कम्भमाह इत्येति । वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम् वृत्तानाम् अतीतानां

तत्र शुद्धो यथा । मासतीमाधवे स्मशाने कपालकुण्डला ।
सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्ता

नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥३०६॥ (म)

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्गेऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेण्याम्
अश्वत्थामाङ्गे राक्षसमिथुनम् ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥३१०॥ (य)

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो
वैमानिकाः । प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि रामेण
परशुरामो जितः इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

वर्त्तिष्यमाणानाम् आगामिनां कथाशानां निदर्शकः सूचकः अङ्गस्य आदौ प्रथमं
दर्शितः संचितः संचेपेऽप्योक्तः यः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्येन
मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः चेत् भवति, तदा
शुद्धः स्यात् । नीचमध्यमाभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः विमिश्रः ।

(म) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति । नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया प्राकृतया
उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गद्वयान्तः समयाङ्-
मध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संचेपेऽप्योक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत् ज्ञेयमिति
शेषः ।

(य) चलिकामाह अन्तरिति । जवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तःस्थैः
जनैः या अर्थस्य कार्यस्य सूचना सा च चूलिका ।

अथ अङ्गावतारः ।

अङ्गान्ते सूचितः पात्रै-

स्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गोऽवतरत्येषो-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥३११॥ (र)

यथाभिन्नानि पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेषेषु इवावतीर्णः ।

अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-

न्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थस्यापकञ्च तत् ॥३१२॥ (ल)

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
(व) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गास्यं

छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥३१३॥ (श)

(र) अङ्गावतारमाहुः अङ्गान्ते इति । अङ्गस्य अन्ते अवसाने तदङ्गस्य अविभा-
गतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः, अव्ययमेतत्, अङ्गः अवतरति एषः
अङ्गावतार इति स्मृतः कथितः ।

(ल) अङ्गमुखमाहुः यत्रेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अखिलानां सर्वेषाम् अङ्गा-
नाम् अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् अङ्गमुखं वीजार्थस्य मूलोभूतस्य विषयस्य
स्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(श) भाविभूमिकानां भविष्यन्नेपथ्यशक्तिनाम् । परिचितः संक्षिप्तः यः कथा-
प्रबन्धः तस्य ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्कान्ते । “(प्रविश्य सुमन्त्रः) भगवन्तौ वशिष्ठविश्वा-
मित्रौ भवतः सभागवानाह्वयतः । (इतरे) क्व भगवन्तौ ?
(सुमन्त्रः) महाराजदशरथस्यान्तिके । (इतरे) तत् तत्रैव
गच्छामः” इत्यङ्कपरिसमाप्तौ “ततः प्रविशन्त्युपविष्टौ वशिष्ठ-
विश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्र-
पात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचना-
दङ्कास्यमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु
“अङ्कावतारेणैव इदं गतार्थम्” (घ) इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यी विष्कम्भको नाय्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः

॥३१४॥ (स)

यथा रत्नावल्याम् । योगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः

॥३१५॥ (ह)

(श) अङ्कान्तेति । अङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः गटेः क्षिप्तस्य छेदं प्राप्तस्य अर्थस्य
सूचनात् वा अङ्कशेषम् अङ्कमुखम् ।

(घ) गतार्थं कृतार्थम् ।

(स) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं यदा
सन्दर्शयेत् तदा नाय्य आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम् आमु-
खेन आक्षिप्तम् आक्षिप्तं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्यः ।

(ह) यदेति । यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्तते तदा आदी
एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयी यस्य तथाभूतः अङ्कः स्यात् ।

यथा शाकुन्तले—

विष्कम्भकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं *

न कुर्व्याद्रसवस्तुनोः ॥३१६॥ (घ)

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन—

“अतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः” ॥ इति । (क)

वीजं विन्दुः पताका च १५.

प्रकरो कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥३१७॥ (ख)

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तच्च बीजम् ।

(घ) विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य बधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परैवेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्व्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्यात् तथा रचयितव्यं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य इति भावः ।

(क) नेति । अतिरसतः रसस्यातिरेकीयेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यर्थं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणैः अलङ्कारचनैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं गमयेदित्यर्थः ।

(ख) बीजमिति । अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च । यथा— वीजं, विन्दुः पताका, प्रकरो, तथा कार्यम् । एता ज्ञात्वा यथाविधि विविधनरि कस्य योज्याः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं

बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतु-

र्वीजं तदभिधीयते ॥३१८॥ (ग)

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तहेतुर्देवानुकूल-
लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेश्यां द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (घ) ।

अवान्तरार्थं विच्छेदे

विन्दुरच्छेदकारणम् ॥३१९॥ (ङ)

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति
उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् ।
“कथं एमो सो उदग्रण्णरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (च) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

पताकेत्यभिधीयते ॥३२०॥ (क)

(ग) बीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं सत्
बहुधा विसर्पति विसारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं बीजम् अभि-
धीयते कथ्यते ।

(घ) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरयं फलं बोध्यम् । द्रौपदीकेश-
संयमनहेतु वेश्योसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ङ) विन्दुमाह अवान्तरिति । अवान्तरस्य सङ्गात्कथं पसन्दमैकदेशस्य
विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं विन्दुः ।

(च) उदाहरति यथेति । कामपूजाकथस्य सन्दर्भकदेशस्य समाप्तौ कथं एव
स उदयनरिन्द इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं पति अनुरागस्य अविरातः ।

(क) पताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निबन्धनपर्यन्तस्य बोधार्थः
प्रासङ्गिकं प्रसङ्गवः आगतं वृत्तं चरितं पताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्विंश्यां भीमादेः शाकुन्तले
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्यात्

न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ (ज)

यथा सुग्रीवादेरीज्यप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तम्—

“आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते” ॥ इति । (झ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरो मता ।

यथा कुलपत्न्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः ।

प्रकरो नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम्

॥३२२॥ (ञ)

(ज) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं निजप्रयोजनविशेषोप-
योगिनोत्प्रेक्षः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः समाप्तिः
जायते ।

(झ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्यन्तम् आविमर्षात् विमर्षसन्धि-
पर्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ञ) प्रकरोमाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एकदेशव्यापि चरितं प्रकरो मता । यथा कुलपत्न्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः
न स्यात् ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥३२३॥

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य

प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्ताशा-

नियताप्तिफलागमाः ॥३२४॥ (ठ)

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ (ड)

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यान्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि औत्सुक्य-
माकरेषु बोद्धव्यम् (ठ) ।

(ट) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनौघम् अपेक्षित-
आकाङ्क्षितं, नतु प्रासङ्गिकं ; यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उपाधि प्रथमप्रदं ।
उद्योगः इति यावत् तथा यस्य सिद्धेऽ सिद्धार्थे समापनं सामर्थ्यसमवधानं ।
कार्यमिति सम्मतम् ।

(ठ) कार्यस्य अवस्थानिदानाह अवस्था इति । फलार्थिभिः फलला-
भितार्थिभिः । प्रारम्भस्य कार्यस्य वच्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्ताशा, नि-
ताप्तिः, तथा फलागम इति ।

(ड) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत् औत्सुक्यं
तत् आरम्भः भवेत् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीनाम् एव मुख्यं फलं बोध्यम्

प्रयत्नस्तु फलावाप्ती

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥३२६॥ (ग)

यथा रत्नावल्याम् । “तद्वि न अति अस्मि दंसणी-
वाप्नोति जघा तथा अलिङ्गिष्य जघासमीहितं करिष्य” (त)
इत्यादिना प्रतिपादिते रत्नावल्याश्चितलेखनादिवत्सराज-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्ताशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ (घ)

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
भङ्गमापायादामवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्ति-

नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ (द)

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियतप्राप्तिः । यथा

(ग) यथोक्तं प्रथमं इति । फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्ती प्राप्ताशम् अति-
रान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः ।

(त) उदाहरति यथेति । तद्वतीति । तथापि नात्यन्ती दंसणीपाय इति
वा तथा अलिङ्गिष्य जघासमीहितं करिष्यामीति संकृतम् ।

(घ) प्राप्ताशामाह उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य
फलशङ्का च ताभ्यां प्राप्ती फलस्येति भावः सम्भवः सम्भावना प्राप्ताशा ।

(द) नियताप्तिमाह अपायेति । अपादस्य विपक्षस्य अभावतः अपनयनात्
निश्चिता प्राप्तिः फलत्वभावः नियतापिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवीप्रसादनं ब्रह्मा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि” इति । देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणाद्वि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता ।

सावस्था फलयोगः स्याद्

यः समयफलोदयः ॥ ३२६ ॥ (ध)

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्ति त्वलक्षणफलान्तर-
लाभसहितः । एवमन्यत्र ।

यथासङ्ख्यामवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥ ३३० ॥

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसम्बन्धः

सन्धिरेकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ (प)

(ध) फलागममाह सेति । यः समयस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा अवस्था
फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) वदेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रवृत्तिभिरित्यर्थः यथासङ्ख्यां
योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चवा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च सन्धयः
स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, वृत्तयोगिनी अवस्था प्रति-
मुखसन्धिः, प्रत्याशयोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, विद्यतामिनी योगिनी अवस्था विनर्ध-
सन्धिः, फलानगमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(प) सन्धिसाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एव एव अन्वयः प्रकीर्णवं तन्नि-
सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकैव अपरेष्वेवार्थः अर्थेन सम्बन्धः संबोधन-
संबोधनः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवाप्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्वेदानाह—

मुखं प्रतिमुखं तर्भो विमर्ष उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमास्तत्त्वणमुच्यते ॥

३३२॥

यथोद्देशं लक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

३३३॥ [फ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (ब) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्देशो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

३३४॥ [भ]

(क) मुखसन्धिमाह यमेति । यत्र च'त्रे गाना चर्चाः रसाः शृङ्गारादयश्च
तेषां सम्बन्धः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकटयकेन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूल-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।ः ।

(ब) उदाहरति यमेति । यत्र रत्नावलीवत्सराजवीर्यपुराणरूपकस्य बीजस्य
सन्धिः ।

(भ) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति । यत्र मुखसन्धिनिवेशिनः मुखसन्धौ
स्वित्तस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः 'प्रधानोपायः तस्य बीज-
मेकमेव' लक्ष्यालक्ष्य इव उद्देश्य इव उद्देशः प्रकटयः, तत् प्रतिमुखं प्रतिमुख-
सन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागवोजस्य प्रथमाङ्गोपक्षितस्य सुसङ्गताविदूषकायां
ज्जायमानतया किञ्चिद्व्यस्यस्य वासवदत्ताया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुच्यमानेऽस्य उद्देशरूप उद्देशः (म) ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्दिष्टस्य किञ्चन ।

गर्भी यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः ॥

३३५॥ [य]

फलस्य गर्भीकरणादभेदः (र) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अर्दाकवणा दाणिं सि तुमं जा एषं भट्टिणा
हृत्येण गह्णदावि कोवं ण मुञ्चसि” (ल) इत्यादौ समुद्भेदः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तदात्तान्वेषणाय
गतः कथं चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । हो
हो भो ! कोसम्बीरज्जलश्रेणावि ण तादिसो पिअवअस्स
परितोसो जादिसो मम मज्जासादो पिअवअणं सुणिअ भवि-
स्सदि” (ब) इत्यादौ उद्देशः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(म) उदाहरति यथेति । सामरिकवासराजसमागमः प्रधानफलम् ।

(य) गर्भसन्निधाह फलेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानोपा-
यस्तस्य प्राक् पूर्वम् उद्दिष्टस्य उद्देशं तस्य किञ्चिद्व्यस्यतया प्रकाशितस्य वी-
क्षेति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, कश्चित् तिरीभाववान्, कश्चि-
न्मुह्यमानवान् समुद्भेदः सत्यक् प्रकाशः गर्भसन्निधिरित्यर्थः ।

(र) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः ।

(ब) सहि अर्दाकवणा इदानीमसि त्वं, या एषं गर्भो हस्तेन गृहीतापि को-
न मुञ्चसीति संकतम् ।

(ब) हो-हो-वि । कोसम्बीराज्यवामिनापि न तादृशः प्रियवत्सल परितो-
सादृशी नन वचाजान् प्रियवचनं युवा भविष्यतीति संकतम् ।

ज्ञानात् ङ्गासः । पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वे-
षणम् । पुनर्लतापाशकरणे उल्लेखः ।

अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापादौः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

३३६॥ [श]

यथा शकुन्तले चतुर्थाङ्गादौ । “अनुसूया । पित्रवदे !
जइवि गान्धर्व्येण विवाहेण णिव्वित्तकल्हाणा पिअसही
सउतला तधावि अणुरूपभत्तिभाइणी सम्बत्ति णिव्वुदं मे
हिअअ” (घ) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्गोपचिन्तात् प्रागर्थसञ्चयः
(स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः ।

अथ निर्वहणम् ।

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

३३७॥ [ह]

(श) विमर्षसन्निमाह यत्रेति । यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः
गर्भतः गर्भसन्निपेत्य इत्यर्थः उद्भिन्नः प्रकाशितः शापादौः अभिसम्प्राप्तप्रभृतिभिः,
पायशब्देन भयादियङ्गं, सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः ।
भयेन सान्तरायो यथा रत्नावल्यां—सागरिकासङ्गमे समुद्रतो बत्सरास्यानुरागः
वासवदत्ताभयेनाख्युष्टः ।

(घ) पित्रवदे इति । पित्रवदे यद्यपि गान्धर्व्येण विवाहेन निर्वृतकल्हाणा
पित्रसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभाविनी संवसेति निर्वृतं मे हृदयमिति
संस्कृतम् ।

(स) सप्तमाङ्गीप्रचिन्तात् सप्तमाङ्गे उपचिन्तम् उपसङ्गतं तच्चात्, भावे
प्रत्ययः । अर्थसञ्चयः फलसमुदायः ।

(ह) निर्वहणसन्निमाह वीजिति । यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णाः

यथा वेष्माम् । “कञ्चुकी । (उपसृत्य सहषम्) महाराज ! वर्द्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनक्षतजारुणी-
कृतसर्वशरीरो दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि-
मुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थ-
योजनम् । यथा वा शकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्थराशिः (क्ष) । एषामङ्गान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥

३३८॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ३३९॥ [ख]

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्मां
भीमः ।

विनिवेशिताः वीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः मुखाद्यर्थाः मुखसन्धिप्रभृतिरूप-
अर्थाः काव्यार्था एकार्थम् एकप्रयोजनम् उपगोचरान् प्राप्यन्ते तत् किं निर्वहन्
निर्वहणसन्धिरूपमङ्गार इत्यर्थः ।

(क्ष) उदाहरति यथेति । दुर्लभ्यव्यक्तिः दुर्लभ्या दुःखेन लक्षणीय-
व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । शकुन्तला-
भिज्ञानात् शकुन्तलवत् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरीक्त इत्यर्थः अद्यंगमि-
कार्यसमुदायः ।

(क) मुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति । अष्टम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्याख्यस्य सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्ति-
रूपक्षेप उद्भेपश्चम् उत्थापनमित्यर्थः उपक्षेप इति अतः ।

“लाक्षागृहानलविषादसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवान्त मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥ (ग)
समुत्पन्नार्थवाहुल्यां

ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥३४०॥ [घ]

यथा तत्रैव—

“प्रवृद्धं यदैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्कार्यं हेतुर्न भवति किरोटो न च युवाम् ।
जरासन्धस्योरःस्थलामिव विरुद्धं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥ (ङ)

(ग) चदाहरति लाक्षेति । धार्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्व्याघ्रनादयः
लाक्षागृहानलविषादसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषादप्रयोगेण सभायां द्यूत-
श्रीद्वयम् आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान्
प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपाश्रयां प्राणनिधनार्थं चेटयित्वा तृतीयेनापायेन
धनानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या बधूः पाञ्चाली तस्याः
परिधान वस्त्रं केशाश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्ङ्गलविक्रीडितं
तम् । अथ द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यार्थस्य समुत्पादनम् ।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नेति समुत्पन्नस्य समुत्पितस्य अर्थस्य काव्यार्थस्य
वाहुल्यां विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः ।

(ङ) चदाहरति प्रवृद्धमिति । कुरुभिः धार्तराष्ट्रेरित्यर्थः शिशोरेव मम
यत् वैरं विद्मः प्रवृद्धं खलु तत्र वैरं कार्यं गृहत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न
हेतुः न कारणं, किरोटो अङ्गुलश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसद्वर्तनावपीत्यर्थः न
हेतु इति शेषः । अङ्गमेव विद्मः कारणं कुरुष्वामिति भावः । तस्मात् भीमः
क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य सरःस्थलामिव विरुद्धं विशेषेण निश्चितं सन्धिं विघटयति
भेदयति, यूयं पुनः घटयत योजयत । भवन्ति कृतमपि सन्धिमङ्गं मेवामौत्स्यः ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥३४१॥ [च]

यथा तत्रैव—

“चक्षुदभुजश्चमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः” ॥ (क)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलौकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

युष्माकं सन्ध्यात्पादनप्रयासः इत्येति भावः । सन्धिकरणार्थमुद्यतस्य राज्ञः सन्देशमादाय श्रावयन्त सङ्घदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखारणौहृतम् । अत्र सन्धिविघटनेन वैरनिव्याप्तनस्य समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्याससाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संकीर्तनं परिन्यासः ।

(क) सदाहरति चक्षुदिति । हे देवि ! पाञ्चालि ! भीमः चक्षुता कुरुत भुजेन अमिता घूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारं संचूर्णितं कुरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्धनस्य स्थानेन विकारं अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शीघ्रः रक्तः पाण्ड्यस्य तथाभूतः सन् तव कचान् केशान् रुत्तंसयिष्यति अलङ्करीष्यति रक्ताक्तहस्तेन संयमनार्थि भावः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(ज) चक्षुत्यादि । उपक्षेपणमात्रम् उत्थापनमात्रम् । बहुलौकरणं विस्तारं सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अपिकारात् कृते अपौरुष्यः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥३४२॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । नाध ! किं दुष्करं तु परि-
कुविदेण” (ज) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने
“सैयं तारुण्यस्य विलासः” इत्यादि । यत् शुभाकुललादिषु
“श्रीवामङ्गाभिरामम्” इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्वैजार्थ-
सम्बन्धाभावात् सम्यक् । एवमङ्गान्तराणामयूहम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥३४३॥ [ट]

यथा वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति—“आर्य्य ! किं महा-
राजसन्देहोऽप्युत्पन्न एवार्थ्येण गृहीतः” इति । अतः प्रभृति
यावद्भीमवचनम् ।

युष्मान् ऋपयति क्रोधाक्षोके शत्रुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्पणम्” इति ॥ (ठ)

प्राप्तिः सुखागमः ॥३४४॥ [ड]

(भ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलोभनं
विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ज) नाधेति । नाध ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सकृतम् ।

(ट) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्तव्यानां सम्प्रधारणं
निश्चयः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयुत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके
जगति क्रोधात् शत्रूणां कुलचयः युष्मान् ऋपयति लज्जयति, सभायां दाराणां
केशा इत्यर्थः केशकर्पणं न लज्जयति । अतः शत्रुकुलचयस्य कार्यस्य निश्चयेन
कर्तव्यताश्चनम् ।

(ड) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः लाभ इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव—

“मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदौ श्रुत्वा सहषंम्—“णाध ! अस्मदपुत्रं
क्व एदं वचनं ता पुणो पुणो भणाहि” (ठ) ।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥[ण

यथा तत्रैव—

“नेपथ्ये भो भो ! विराटद्वुपदप्रभृतयः ! श्रूयन्ताम्” ।

“यत् सत्यव्रतभङ्गभौरुमनसा यत्नेन मन्दौकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपोहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशास्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (त)

अत्र “सुस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वे न सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(ठ) आधिति । नाध ! अयुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण इति
संज्ञितम् ।

(ण) समाधानमाह वीजस्येति । वीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-
लक्ष्यगतत्वेन कौत्समिष्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(त) उदाहरति यथेति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य
हादशवर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भौरु मनः यत्र
तादृशेन यत्नेन यत् मन्दौकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अचक्षतामिष्यर्थः इच्छता
श्रमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तुमपि ईदृशितं चेष्टितं द्यूतमेव अरणिरधिमय-
दाहविशेषः तेन सम्भ तं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अस्वरा वल्लस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-

स्तद्धिधानमिति स्मृतम् ॥३४६॥ [य]

यथा बालचरिते—

“उत्साहातिशयं वक्तुं तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः” ॥ (द)

यथा वा मम प्रभावत्याम् “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः

प्रीक्ता तु परिभावना ॥३४७॥ [ध]

यथा वेण्यां “द्वीपदो । युद्धं स्यान्न वा” इति संशयानां
तूर्यशब्दानन्तरम् ।

१ आकर्षणेः आकर्षणरूपैर्वायुभिरिति भावः सङ्क्षेपितमिति शेषः, तत् महत्
इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः कीपाग्रित्यर्थः कुर्वने नृभूते
परिस्फुरति । श्राद्धं लविकौडितं इत्यम् । अत्र आदिबीजस्य भौमसेनोत्साहरूपस्य
इत्यर्थः सम्यगाहितत्वात् सम्पूर्णतया अस्ति जितत्वादित्यर्थः ।

(घ) विधानमाह सुखेति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विमिश्रित इत्यर्थः यः अर्थः
कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(द) सदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशुरामस्तीक्ष्ण-
रियम् । हे वक्ता ! तव उत्साहातिशयं, बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम मनः हर्षविषा-
दाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्त्यावीरत्वसम्भावनायां हर्षः,
बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सङ्गं धीतुस्ते इति विषाद इत्युभयोर्विमिश्रणं बीजम् ।

(च) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् अतीवसूक्ष्मं तदुत्तराः तदसूक्ष्मा
इत्यर्थः प्रीक्ताः कथिताः वाचः बाल्यानि परिभावना ।

“याध ! किं दाधिं एसो पलपजलहरघणत्यधिदमंसलो
कषणे कषणे समरदुंदुहौ ताडौअदि” (न) ।

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्मेदः ॥३४८॥ [प]

यथा तत्रैव । “द्रौपदी । याध ! तुम्हो हिं पुणोवि समरादो
आअच्छिअ अहं आआसइदव्वा (फ) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्” ॥ (ब)

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः ॥३४९॥ [भ]

यथा तत्रैव—“देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
अयाय” इति ।

(न) याधेति । याध ! किमिदानीमेष प्रलयजलहरघनस्तमितमांसलः अथे अथे
समरदुन्दुभिस्ताड्यते इति संस्कृतम् । घनस्तमितं किरितरयजितं तदिव मांसलं
गभीर इत्यर्थः ।

(प) उद्मेदमाह बीजेति । बीजार्थस्य मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अदुरीदयः
उद्मेदः स्यात् ।

(फ) याधेति । याध ! युष्माभिः पुनरपि समरादान्त्य अहम् आआसयितव्या
इति संस्कृतम् ।

(ब) भूय इति । परिभवेण शत्रुभ्यः अवमानेन वा क्लान्तिः ततो या क्लान्ता
तथा विधुरितम् अवगतमित्यर्थः, वन्धुरितेति पाठे स्यात्तम्, आननं यस्य तम्
अनिःशेषिताः निःशेषतामनौताः कौरव्याः येन ताड्यं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न
पश्यसि न द्रक्ष्यसौत्यर्थः भविष्यत्सानीत्येवम् । अत्र बीजार्थस्य वैनियातमार्थ-
मुत्पन्नस्य क्रीडस्य प्ररोहः ।

(भ) करणमाह करणमिति । प्रकृतस्य प्रत्युतस्य अर्थस्य विषयस्य समारम्भः
सत्यक् आरम्भः अथोक्तः करणम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥३५०॥ [म]

यथा तच्चैव । “अतएव अथ प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।”

(य) केचित्तु “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [र]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥३५२॥ [ल]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
पुरुषो वा, तदर्थं समीहा विलासः ।

यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थनां कुरुते” ॥ (व)

(म) भेदमाह भेद इति । संहतिः सृष्टावस्थ भेदनं प्रयत्नः भेदः स्यात् ।

(य) उदाहरति यथेति । भवद्भ्यः भिन्नः युष्मद्भिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो जात इत्यर्थः ।

(र) प्रतिमुखाङ्गान्याह यथेति । विलासादयस्त्रयोदश प्रतिमुखलङ्काराणि ।

(ल) विलासमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्थां सुरतसन्धीगविषयिणी समीहा चेष्टा लब्धा वा विलास इति कथ्यते ।

(व) उदाहरति काममिति । प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा न सुप्रापा कथमपीत्यर्थः । मनस्तु तस्या भावदर्शनेन मदगुरागव्यञ्जकचेष्टा-

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥३५३॥ [श]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भवितव्यमत्र तथा” ।

तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥ (घ)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥३५४॥ [स]

यथा तत्रैव । “अलं वो अतःपुरविरहपञ्जुस्सुएण
राणसिणा उवरुध्धेण” । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति (ङ) ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्रयस्मिन् प्रिया लभ्येति आश्रयस्ते इत्यर्थः । जननिजे
कामे अकृतार्थे अकृतकार्येऽपि लभ्योः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना
रतिम् अनुसरां कुरुते जनयति । अत्र नायिकासम्प्रीतिविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता ।

(श) परिसर्पमाह इष्टेति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्येषां परिसर्पः कथ्यते ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतामण्डपस्य पाण्डुसिकते
हारे पुरस्तात् अयतः पादाग्रभागे इत्यर्थः, अत्युन्नता, पश्चात् पार्श्वदेशे, जघन-
गौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात् अवगाढा जघनता अभिनवा पदपङ्क्तिः प्रतिबिम्बित-
पदव्यासपङ्क्तिः दृश्यते । अत्र अभिलषितान्वेषणं ज्ञेयम् ।

(स) विधृतमाह कृतस्येति । आदौ अयतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः
अवधोरणं विधृतम् ।

(ङ) अकमिति । अलं वोऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकैर् राजर्षिणा उपरुद्धेन
अति संकृतम् । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरकर्तृभिः महिलाजनस्य विरहेण पर्युत्सुकाः
उत्कण्ठिताः तेन राजर्षिणा क. युष्मन्नम् उपरुद्धेन अनुनीतेन अक्षम् अनुनयी क.
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्भवेत् ॥३५५॥ [च]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुल्लभजनानुरागो लज्जा गुरुर्द परवसो अप्या ।

प्रियसखि ! विसमं प्रेमं मरणं शरणं शबरि एकं ॥” (क)

परिहासवचो नर्म ॥३५६॥ [ख]

यथा रत्नावल्याम्—“सुसङ्गता । सखि ! जंस्स किदे तुमं
आअदा स अयं दे पुरदो चिठ्ठदि । सागरिका । (साभ्यसूयम्)
कस्स किदे अहं आअदा ? सुसङ्गता । अइ अस्ससंकिदे !
अं चित्तफलअस्स” (ग) ।

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः ॥३५७॥ [घ]

(च) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम तापनं तापनं भवेत् ।

(क) उदाहरति यथेति । दुल्लभेति । दुल्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेमं मरणं शरणं केवलमेकम् । इति संस्कृतम् । दुल्लभे दुष्प्राप्ये कने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तस्मात् शबरि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः । शबरिश्चः केवलार्थो दीर्घः । अत इत्येवम् उपायाभावेन मन्तापः ।

(ख) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(ग) सङ्गतिः । सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति इति संस्कृतम् । कस्य कृते अहमागता ? इति संस्कृतम् । अयि अन्यशक्तिः ! ननु चित्तफलकस्य इति संस्कृतम् ।

(घ) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः धैर्येण नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव—“सुसङ्गता । सखि ! अदस्तिषा दाणिंसि
तुमं जा एवं भट्टिणा इत्याबलम्बिदाबि कोबं ण सुच्चसि” ।
सागरिका । (सभ्रूभङ्गमौषड्विहस्य) सुसङ्गदे ! दाणिं बि
ण विरमसि” (ङ) ।

केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः” इति वदन्ति

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥३५८॥ [च]

यथा विक्रमोर्वश्याम्—“उर्वशी । जम्बदु जम्बदु महा-
राजो (छ) । राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय
उदीर्यते” इत्यादि (ज) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥३५९॥ [झ]

यथा चण्डकौशिके । “राजा । नृनमसमीक्ष्यकारिणा
मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
क्रान्तः” (ञ) ।

(ङ) सङ्गीति । सखि ! अदस्तिषा इदानीमसि त्वं या एवं भवा इत्याव-
लम्बितापि कोपं न सुचसीति संस्कृतम् । सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रौडितं न
विरमसीति संस्कृतम् ।

(च) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् उत्तरोत्तरं वाक्यं प्रगमनं
स्वात् ।

(छ) जम्बदु इति । जम्बति जयति महाराज इति संस्कृतम् ।

(ज) मयेति । यस्य मम त्वया जयः उदीर्यते कीर्यते तेन मया जितं नाम
जितमिव । नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(झ) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य विपक्षः प्राप्तिः विरोधः ।

(ञ) उदाहरति यथेति । असमीक्ष्यकारिणा अविबेचकेन मया अन्धेनेव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पय्युपासनं ॥३६०॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । “विदूषकः । भो ! मां कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” इत्यादि (ठ) ।

/ पुष्यं विशेषवचनं मतम् ॥३६१॥ [ड]

यथा तत्रैव—“(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति) विदूषकः । भो बभ्रस् ! एसा अपुन्वा सिरी तुए समासा-दिदा (ठ) । राजा । वयस्य ! सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यसाः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्नेदच्छासृतद्रवः” ॥ (ण)

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिः समूही यस्य तथामृतः ज्वलनः पद्मिः पद्मां समाक्रान्तः दक्षितः । अताप्रिकल्पस्य कौशिकस्य कीपात् राज्ञः वपुःप्राप्तिः ।

(ट) पय्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पय्युपासनं स्यात् ।

(ठ) भो ! मां कुप्येति । भो ! मां कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति संसृतम् ।

(ड) पुष्यमाह पुष्यमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्यं मतम् ।

(ड) भो बभ्रस् इति । भो बभ्रस् । एसा अपूर्वा श्रीरेषा समासादितेति संसृतम् ।

(ण) श्रीरिति । एसा स्त्री श्रीः शचीस्वरूपा, असाः पाणिरपि हस्तीऽपि पारिजातस्य देवतद्विशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः स्नेदच्छासृतद्रवः पतत्येषः अतएव इति निःसरति । अत्र प्रकर्षवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ॥३६२॥ [त]

यथा तत्रैव—“राजा । कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसङ्गता । “ए केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव
गदुअ देवोए णिवेदइस्सं” (य) ।

उपन्यासः प्रसादनम् ॥३६३॥ (द)

यथा तत्रैव । “सुसङ्गता । भट्टिणो । अलं सङ्गाए मएवि भट्टि-
णो पसादेण कौलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कस्माभरणेण !
अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तुए अहं एत्थ आलिहि-
दत्ति कुबिदा मे पिअसहो सागरिका एसा ज्जेव पसादो-
अदु” (घ) ।

केचित्तु,—

“उपपत्तिरुतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति, उदाहरन्ति च तत्रैव “अदिमुहरा क्व सा
गर्भदासी” इति (न) ।

(त) वज्रमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात्, निष्ठुरं पक्षवचनं, वज्रवत् दुःखद-
लाहलम् ।

(य) ए केवलमिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदयावन्तत्वा देवे
निवेदयिष्यामीति संस्कृतम् ।

(द) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम्
उपन्यासः ।

(घ) भट्टिणी इति । भर्तुरलं शङ्कया यथापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव
एतेः तत् किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गरुतरः प्रसाद एव यत् त्वया
अहम् अत्र आलिखिता इति कुपिता मे मिथसखी सागरिका एवैव प्रसाद्यतामिति
संस्कृतम् ।

(न) उपपत्तिरिति । उपपत्तिः युक्तिः, तथा कृतः अर्थः वस्तु । अदोति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥३६४॥ (प)

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्

सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते” ॥ (फ)

इत्यत्र ऋषिचक्षत्रादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
ादास्तु “वर्णशब्देन पात्रायुपलक्ष्यन्ते” । “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते ; उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अश्वं गरुश्रो पसादो” इत्यादेरारभ्य “ए-
ह्ये गेह्निअ पसादेहि ण” (ब) । राजा । “क्वासौ क्वासौ”
इत्यादि ।

तिमुखरा खलु एषा गभंदासीति संस्कृतम् । दासीगभंजाता दासी
गभंदासी ।

(प) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्यंति । चातुर्णां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्वेषा-
माहारः चातुर्वर्ण्यं तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(फ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो नामदम्य ! इयम् ऋषीणां
रिषित् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयश्च ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लोमपादः,
यम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेदनिरतः
कानां प्रभुः निषिद्धाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे समवेता इति
शः ।

(ब) अदोवि इति । अतोऽपि मे अश्वं गुरुतरः प्रसाद इति, गुरुत्व-
मौला प्रसादश्च एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकासुसङ्गता-
माणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहस्यानुमानञ्च प्रार्थनाक्षितिरेव च ॥

चोटकाधिवलोद्देशे गा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥३६५॥

यथा अश्वत्थामाङ्गे—

“अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा ।

स्वैरं श्रेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” (म)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ॥३६६॥ (य)

यथा चण्डकौशिके “राजा । भगवन् !

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (र)

(भ) गर्भसंज्ञाङ्गानि चाह अथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणं दीनि तयोदश्च गर्भसम्भारङ्गागौत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटा वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(म) उदाहरति यथेति । अश्वत्थामेति । अश्वत्थामा हतः विनाशितः पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना स अष्टं सुव्यक्तम् उक्त्वा, श्रेषे वाक्यावसाने स्वैरं मन्दं यथा स्यात् तथा गजः । व्याहृतम् उक्तं किल । अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम् ।

(य) मार्गमाह तत्त्वेति । तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः ।

(र) उदाहरति यथेति । गृह्यतामिति । भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयं मुख्ययद्वाच्यं पूर्वाकाशेणात् अर्जितं लब्धम् इदं वनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य देह इत्यर्थः अथ निमित्तं चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः च भावश्चम् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥३६७॥ (ल)

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्मं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥ (व)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥३६७॥ (श)

यथा अश्वत्यामाङ्गे—

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिहजगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥ (ष)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥३६८॥ (स)

(ल) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(व) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं वचनं दुर्लभ्यञ्च लक्षयितुं शक्योऽकर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामेन मे मन एतत् मनः समं युगपत् सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्मः ? अत्र राज्ञः सवितर्कं वचनम् ।

(श) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्याम् उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुबलस्यातिदर्पादित्यर्थः, स्वभुजगुरुबलः इति पाठे बाहुमावसहायः ; शस्त्रं विभर्त्ति पाञ्चालगोत्रे उपदर्शने यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पिष्टनिधनरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, प्रतीकारार्थं यन्माभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थः । यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूली भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रणभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । सङ्घराद्वत्, “सर्वेषां वीर्येण त्रिमुनिवतिर्युता सङ्घरा जीर्णितेवम्” इति तल्लक्षणात् ।

यथा शाकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विष्मृतनिमेषे
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

तथाहि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाक्षितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ह)

सङ्ग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥३७०॥ (घ)

यथा रत्नावल्यां—“राजा । साधु वयस्य ! इदं ते पारितो-
षिकम्” इति कटकं ददाति (क) ।

लिङ्गाट्टोऽनुमानता ॥३७१॥ (ख)

(स) क्रममाह भावेति । भावस्य निर्विकारचितस्य प्रथमविकृतिरूपस्य
“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया” इति तद्वचनात् । तस्योपलब्धिः
यावाप्यनुभवः क्रमः स्यात् ।

(ह) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभ्रूलतमिति । उन्नमिता उत्क्षिता एका
भ्रूलता यत्र तादृशं पदानि सुप्तिङन्तकपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलाया
आननं मुखं पुलकाक्षितेन लोमाक्षितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयति
प्रकटयति इव । आर्याजातिः । अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविकृतिरनुभवः । अत्र
यद्यपि भावस्य अल्पसंख्यविकारत्वात् जायतप्रतीतिः, तथापि अत्र भावस्य ए
विशेषतया स्थितिः इति नानुपपत्तिः ।

(घ) सङ्ग्रहमाह सङ्ग्रह इति । साक्षा प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः
समाधानमित्यर्थः सङ्ग्रहः ।

(क) उदाहरति साधिति । स्पष्टम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्घटनरूपस्य
अर्थस्य समाधानम् ।

(ख) अनुमानमाह लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसत्त्वसप्तसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वं
विशिष्टात् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः, अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
सार्थं ताप्रत्ययः ।

यथा जानकीराघवे नाटके रामः—

“लौलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलोकनेनैर्मयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यताञ्च” ॥ (ग)

रतिहर्षोत्सवानान्तु

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥३७२॥ (घ)

यथा रत्नावल्याम् । “प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारी करौ
रश्मास्तन्मनिभं तथोरुयुगलं बाह्वु मृणालोपमौ ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाक्षिःशङ्कमालिङ्ग्य माम्
अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्ये ह्येहि निर्वापय” ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लौलागतैरिति । लौलागतेः सविलासमननैः धरित्रीं पृथिवीं
तरङ्गयतः कम्पयतः, आलोकनेः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि नमयतः नतानि
कुर्वतः, काञ्चनस्य स्वर्णस्य वा कान्तिः तद्वत् गौरः कायी यस्य तादृशस्य तस्य काञ्चनस्य
सूर्यतनयत्वं सूर्यवन्मयीयत्वम् अधृष्यतां दूरासदलञ्च अनुमापयति अनुमानविषयो-
करोति । लौलागतमात्रालोकनेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्ततिथिर्ह्येतन्म ।
अथ लौलागतमादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात् साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य
अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(घ) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः अनुदानात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं याज्ञा
प्रार्थना भवेत् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः चन्द्रः, दृशौ
नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारी पद्मलोपमौ, करुयुगलं
रश्मास्तन्मनिभं रश्मागर्भसदृशं तथा बाह्वु मृजौ मृणालोपमौ । इत्यम् आह्लादकराखि
पानन्ददातृषु अखिलाङ्गि सर्वाङ्गि अङ्गानि यस्यास्तासन्मुहौ । त्वं रभसात् वेनात्
हर्षाद्वा, “रभसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः । निःशङ्कं यथा स्नात् तथा माम् आलिङ्ग्य

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूताव-
सरत्वात् (च) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्
अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षितिः स्यात् ॥३७३॥ (क)

यथा अश्वत्थामाङ्गे—

“एकस्यैव विपाकोऽयं दाक्षिणो भुवि वर्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् मूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥ (ज)

बीटकं पुनः ।

संरब्धवाक् ॥३७४॥ (झ)

यथा चण्डकौशिके—“कौशिकः । आः ! पुनः कथमद्यापि
न सम्भूताः (अ) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिच्छलेन यः ॥३७५॥

अनङ्गतापविधुराणि मदनसनापविस्तवानि मम अङ्गानि निर्वापय शीतलघ एहि
आनन्द । शार्ङ्गखिविक्रीडितं इत्तम् ।

(च) निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ भूतावसरत्वात् प्रार्थनायां प्राप्तविषयत्वात् ;
अन्यथा निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वे को दोष इति चेत् सम्प्रदायविरोध
इति ।

(क) क्षितिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुह्यस्य अर्थस्य उद्भेदः प्रकटनं क्षितिः
स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्वीपदो-
केशग्रहस्य इत्यर्थः अर्थं दाक्षिणो विपाकः दुष्परिचामः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशग्रहे द्वीपकेशाकर्षणे मूनं मन्थे प्रजाः निःशेषिताः अविष्यन्तीति शेषः ।
केशानाकर्षय द्वीपं निहतवान् धृष्टयुक् इति पुराणम् ।

(झ) बीटकमाह बीटकमिति । खेरव्या सन्धौपा वाक् बीटकम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । भूवर्माः प्राप्तायैवत्वमङ्गं कोऽङ्गम्

यथा रत्नावल्यां—“काञ्चनमाला । भट्टिणि ! इषं सा चित्तशालिषा वसन्तप्रसन्नं सञ्च करोमि” इत्यादि (ठ)

नृपादिजनिता भीति-

रुद्धे गः परिकीर्तितः ॥३७६॥ (ड)

यथा विख्याम्—

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वमितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः” ॥ (ठ)

शङ्का-भय-वासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३७७॥ (ण)

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधीभुतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानोके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (त)

(ड) अधिवलमाह अधिवलमिति । क्लृप्तेन कपटेन अभिसन्धिः अभिप्रायानुसरणम् अधिवलम् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । भट्टिणीति । भर्त्ति । इषं सा चित्तशालिका, तद् यावत् वसन्तकस्य सञ्चं करोमीति संस्कृतम् । चित्तशालिका आलेख्यगृह, सञ्चं सञ्जेतम् ।

(ड) रुद्धे गमाह नृपादीति । नृपादेः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् रुद्धे गः परिकीर्तितः ।

(ठ) उदाहरति प्राप्तावेति । दुर्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् । स कर्णारिः कर्णशत्रुः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः, दुःशासनोरःस्थलात् रुधिरपाणादिति भावः, वृकोदरः भीमः, एकम् अक्षितीयं रजमारूढौ इतस्ततः तौ पृच्छन्तौ प्राप्तावेति आगतौ । अत्र भीमानुनाम्ना भीतिः ।

(ण) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्का अनिश्चयसंशया भयेन वासेन भयाकुल-व्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥

प्ररोचना विमर्षी स्यादादानं छादनं तथा । (थ)

दोषप्रख्यापवादः स्यात् ॥३७८॥ (द)

यथा वेण्यां—“युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! क्वचिदासादिता
तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवीं स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरूपलब्धः” । (ध)

सम्फोटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ (न)

यथा तत्रैव—“राजा । अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः
पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म ज्ञापसे ? (प) शृणु रे !

(त) उदाहरति कालान्तकैति । कालान्तकः प्रलयकालीनो यमः तस्यैव
करालानि भीषणानि आस्थानि मुखानि यस्य तादृशं क्रोधीभूतं कोपपूर्णं दशाननं
दशमुखं शिवं विलीक्य वृद्धा वानराणाम् अनीके सेन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय
इत्यर्थः, सन्ध्यामः आवेशः अजायत अभूत् ।

(थ) विमर्षाङ्गान्याह अथेति । अपवादोऽपीति तथोद्देशं विमर्षाङ्गस्य सन्धे
अङ्गानि ।

(द) अपवादमाह दोषेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ध) उदाहरति पाञ्चालकैति । आसादिता प्राप्ता, दुरात्मनः दुर्योधनस्य ।
देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(न) सम्फोटमाह सम्फोट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फोटः ।

(प) उदाहरति अथेति । मरुत्तनय ! बापुपुत्र ! भीम इत्यर्थः, वृद्धस्य राज्ञः
पुत्रराष्ट्रस्य पुरतः अयतः ज्ञापसे प्रश्नसि ?

लुष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वी
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा-
बाह्वोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥ (फ)
भीमः । (सक्रोधं) आः पाप ! राजा । आः पाप !” इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥३८०॥ (ब)

यथा तत्रैव “भीमः—

निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वीर्भीमोऽयं शिरसा नतः” (भ)

(फ) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
दिवौश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी
पतएव तव इति भीम प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुन प्रति,
तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽव समुच्चयार्थः । “बा-
साद विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये” इत्यमरः । भार्या द्रौपदी केशेषु लुष्टा
दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विरोधस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
र्थः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम् ?
एव वाह्वीर्भुजयोः बौर्ध्यातिशयादिति भावः । अतिबौर्ध्यम एव द्रविणं धनं तेन
रमं हान् मदी गव्यं यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अङ्गहारः क्रियते आभिपु-
षति शेषः । सङ्घराट्टनम् । अथ क्रीडिन भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् ।

(ब) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्यानिर्देशस्य हेतोः
निर्गमनिर्देशस्य च सम्भवः सम्यक्लनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(भ) सदाहरति निहतेति । पूर्णप्रतिश्रुत्य भीमस्य हतराट् प्रति
तिवचनम् । निहताः विनाशिताः अशेषाः समस्ताः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन
दशः, दुःशासनस्य असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः मलः, तथा दुर्योधनस्य
रिद्धव्यस्य भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः शिरसा प्रक्षमतीत्यर्थः ।
कार्यस्य कौरवहृन्नादिकस्य क्षीवलहेतीव दुःशासनदधिरपानस्य सम्भोजनम् ?

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

शोकावेगादिसम्भवा ॥१८१॥ (म)

यथा तत्रैव—“युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णाग्रज !

सुभद्राम्नातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो-

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्वार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः

कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (य

तर्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः ॥१८२॥ (र)

यथा तत्रैव—दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्ते गदां

मां दशसनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।

(म) द्रवमाह द्रव इति । शोकावेगादिना सम्भूता गुरुणा व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमः समादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः ।

(य) उदाहरति ज्ञातीति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रपञ्च इत्यर्थः युधिष्ठिरवलदेवयोरैकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संयामि वस्तुनित्यसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणितं अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बह्वं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्र ध्याह्वयम् । भवतः तव शिष्ययोः गदायुद्धेऽस्तेवासिनीः भीमदुर्योधनयोः स्नेहवन्धः कामं सख्यं तुल्यः समानो भवतु, स्नेहतुल्यत्वे एकस्य साहाय्यकरणमन्वितमिति भावः । अयं कः पत्न्याः जयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि विमुखः प्रतिकूलः अस्मि भवसि । शिष्टरिषीष्टम् । अत्र बलदेवः प्राग्गमादरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः ।

(र) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भर्त्सनम् उद्देजनं जयप्रदर्शनेन उद्देजनमथ द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्य, हतं चेष्टसे
त्रासान्धो नृपयो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥ (ल)
शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रशमनम् ॥३८३॥ (व)

यथा तत्रैव—

“कुर्वन्वासाहृतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गान्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (श)

(ल) उदाहरति जन्मेति । इन्द्रोद्यन्तस्य विमले निमले निर्देवि इत्यर्थः
कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि । ननु सहायाभावात् कार्यं योत्सेऽ इत्याशङ्क्याह—
अद्यापि गदां धत्से गदासहायस्यान्वसहायापेक्षा नेति भावः ; अथवा भ्रातृदि-
वधेन निर्बेदे गदात्याग एवोचितः स च न कृत इत्यतोऽद्यापि युद्धयद्वालीति
गम्यते इति भावः । सां दुःशासनस्य यत् कोणसीषदुष्णं प्रत्यगहृतत्वात् शोषित
तदेव मधु, पाठाकारे सुरा, तेन तत्पानेनेत्यर्थः, जीवः मत्तः तं रिपुं शब्दं
मन्यसे गच्छयसि, वा मत्तयावशायने इत्यर्थः ; तथा दर्पान्धः सन् मधुकैटभद्विषि
मधुकैटभदेत्यध्वंसिनि हरौ कृष्णे अपि उद्धतं यथा स्यात् तथा चेष्टसे, तस्य
रत्ने कृतीद्योगत्वादिति भावः । हे नृपयो ! विपदपयो ! मे मम त्रासात् भयान्
पशुना समरं संशामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । शार्दूल-
विक्रीडितं व्रतम् । अत्र तर्जनरूपा द्युतिः ।

(व) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विनिवृत्त्यै प्रशमनं शक्तिः भवेत् ।

(श) उदाहरति कुर्वन्विति । जनाः रणशिरसि आग्नेः स्तम्भैः हृतानां
देहभारान् शरीरवशान् भस्मसात् कास्त्रेण ब्रह्मसात् कुर्वन्तु, तथा जनी बान्धवाः
बान्धवेभ्यः रक्षयतेभ्यः इति श्रेयः अश्रून्मिश्रं मेलजलसंवलितं जलं कथयितुं
दत्तु, तथा हतनरगहने हतेः नरैः गहने निविडे अस्मिन् खेदे गृध्रेः कङ्कैः
विषविषैश्च खण्डितान् ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गानाम् अन्विष्यन्तान् ।
यं भास्वान् सूर्यः रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं वरमाचलं प्रयातः अस्मिन्,

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम् ॥३८४॥ (घ)

यथा मृच्छकटिकायां—“चाण्डालकः । एसो सागरदत्तस्य
सुदो अज्जबिसुदत्तस्स अत्तिओ चालुदत्तो व्यावादितुं वज्ज-
हाणं शिज्जइ एदेण किल गणिका वसंतसेना सुअण्णलोहेण
वावादिदत्ति” (स) । चारुदत्तः । (सनिर्वेदं स्वगतम्)

“मखयतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचैत्य-ब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्बुध्यते घोषणायाम्” ॥ (ङ)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

वर्त्तमाने कप्रत्ययः । अतो बलानि सेव्यानि सङ्ग्रहणां निबन्धनाम् । सम्पराजितम् ।
अत्र अत्रायां निधनेन विरोधशान्तिरिति ध्येयम् ।

(ब) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति । गुरु अत्यर्थं कीर्तनं दीवादिस्थापनं वा
गुरुणा कीर्तनं प्रसङ्गः ।

(स) एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य नन्ना चारुदत्तो व्यापादयितुं
बध्यस्थानं गीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोहेन व्यापादि-
तेति संस्कृतम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सखेति । मखानां वशानां शतेः शतशोऽनु-
ष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि समायां
निविडचैत्यब्रह्मघोषैः उद्भासितम् आसीत् इति शेषः । निविडानि शीक्रेः आक्रीणानि
यानि चैत्यानि “चैत्यमायतनं तुल्ये” इत्यमरः । पूजायायतनस्थानानि तेषु यी
ब्रह्मघोषाः वेदवादाः, तेः उद्भासितं समुज्ज्वलीकृतम् इत्यर्थः, इदानीं निधनदशायां
अत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत् गोत्रं कुलं पापैः असदृशमनुष्यैः अतिगोषैः
घोषणायां घोषणस्थाने बुध्यते, विख्याप्यते, क्षिप्तः परमाद्येपकारमिति भावः ।
माखिनीकृतम् ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

अमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ (घ)

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे—

“दलति हृदयं गादोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न क्लान्ति जीवितम्” ॥ (क)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतौष्यते ॥३८६॥ (ख)

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति—“प्रद्युम्नः । सखे !
कथमिह त्वमेकाको वर्त्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? (विदूषकः) असुरवद्वणा आद्या-
रिम्न कष्टं वि णीदा (ग) । (प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य)

खेदमाह मन इति । मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः अमः खेदः इति
स्मृतः ।

(क) छदाहरति दलतीति । मन हृदयं गादोद्देयं गुहपीडम् अतएव दलति
सर्वं दलितं भवति न तु द्विधा भिद्यते द्विखण्डं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अवयवः
बाहः मोहं मूच्छां वहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति । अन्तर्दाहः तनू-
शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न क्लान्ति
नाशयति । हरिणीवतम् ।

(ख) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति द्रव्यते ।

(ग) असुरवद्वणा इति । असुरपतिना आकार्यं कुत्रापि नीतेति संस्मृतम् ।
कार्यं आह्वय, “हृतिराकारणाद्भानम्” इत्यमरः ।

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !
 मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ?
 गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूष्मेव
 दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु' ॥ (घ)

कार्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥३८७॥ (ङ)

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः—

“तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते
 कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
 भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
 सर्वे जीवितसंशयं वयममौ वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

(घ) हा इति । हा इति खेदे । पूर्णचन्द्र इव सुखं यस्यास्तत्त्वमुक्तौ
 मत्तौ चकोरौ इव नेत्रे यस्यास्तत्त्वोचने, आनताङ्गि यौवनभरादिति भावः
 अङ्गानि यस्यास्तत्त्वमुक्तौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतो गतासि ? ननु जीवित
 त्वम् अद्य तूष्मे शौत्रं गच्छ, कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु देव विधिः कृतकृत्यं कृतार्थः
 अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र ईदृशितस्य प्रतीचातः ।

(ङ) विरोधनमाह कार्येति । कार्यस्य अत्ययः ध्यंसः तस्य उपगमनं प्राप्तिः
 विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति तीर्णं इति । भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन्
 तीर्णे परास्ते इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निवृत्ते निर्वाणतां
 नीते निवृत्ते इति भावः, कर्ण एव आशीविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
 प्रशमिते प्रकवेण शान्तिं नीते हते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्धनिधना-
 दिति भावः, इत्यं जये स्तत्त्वावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः,
 प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अद्यैव यदि दुर्योधनं
 न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येव वचनं वाक्यमेति भावः, सर्वे अमौ वयं जीवित-
 संशयं समारोपिताः । भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्यमिति भावः ।
 आर्द्रलविक्रीडितं वृत्तम् ।

प्ररोचना तु विज्ञेया

संहारार्थप्रदर्शनी ॥३८८॥ [क]

यथा वेष्मा—पाञ्चालकः । “अहश्च देवेन चक्रपाणिना
इत्युपक्रम्य, कृतं सन्देहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते

कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्जिते तु कवरीबन्धे करोतु चषम् ।

रामे श्रातकुठारभास्वरकरे चन्द्रमोक्षेदिनि

क्रोधान्धे च हृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ?” (ज)

कार्यसंग्रह आदानम् ॥३८९॥ (झ)

यथा वेष्माम् ।

“ननु भीः समस्तपञ्चकचारिणः ! (ज)

नाहं रक्षो न भूतो रिपुर्धिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं

निस्तीर्णं प्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
प्रदर्शयति वा सा उत्क्रियति शेषः, प्ररोचना विज्ञेया ।

(ज) उदाहरति यथेति । पूर्यन्तामिति । हे राजसिन्धुध्याप्याय्ये, ते तव
राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्यन्ताम् । कृष्णा द्रौपदी चत्यन्तचिरोज्जिते
अतिचिरपरित्यक्ते कवरीबन्धे केशवन्धने चषम् उत्सावं, “चषं सहस्रं उत्सावं”
इत्यमरः, करोतु । श्रातेन श्रावितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः करो यत्नं ताड्ये
यतः एव दुःसाः वृद्धाः तेषां हृदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे हृकोदरे भीमे च आजौ
इवे परिपतति इति संशयः कथं इति शेषः कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । आहं-
विश्रीकृतं वृत्तम् । अत्र महाबाहोस्य उपसंहारदर्शनम् ।

(झ) आदानमाह कार्येति । कार्याणां संग्रहः सम्यक् सदृशम् आदानम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । समस्तपञ्चकचारिणः समस्तात् पञ्चकं नदीना-
मिति शेषः, यतः तयोक्तं कुरुक्षेत्रीयवर्द्धविशेषः, यतः कुरुपाण्डवसंवातः समस्तवतः,
न चारिणः योद्धृवर्गा इत्यर्थः ।

भो भो राजन्ववीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
वासनानेन क्षीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ (ट)

अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाङ्कुष्ठादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ ३६० (ठ)

यथा तत्रैव—“अर्जुनः । आर्य्य !

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभाट्यतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (ड)

(ट) नाहमिति । भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन् दृष्ट्वा भयात् निवृत्त-
वतितसैनिकगणान्तराले गोपितकलेवहान् संयामवर्तिनः योधान् प्रति भीम-
सेनोक्तिरियम् । अहं रथः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिर-
जलैः शीचिन्नवारिमिः आह्लादिताणि आप्यायितानि विराजितानौत्थयैः, अह्नाणि
यस्य तन्मोक्तः, क्रीधनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्तीर्थः उत्तीर्थः, उरुमंहान्
प्रतिष्ठा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव महानः निविडः दुरासद इत्यर्थः,
अविद्यः अस्मि भवामि । भो भो राजन्ववीराः ! अत्रियेषु शौच्यशालिनः । यूयं
समरशिखिनः रथाग्रेः शिखाभिः ज्वालाभिः भुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः, शेषाः
अवशिष्टाः, नाशना रथाग्रियुंषान् अक्षयतीति भावः, अतः वः युष्माकम् अनेन
वासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् वासादित्यर्थः, करिषु हस्तिषु तुरगेषु अन्येषु च
अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः, अतएव क्षीनैः विखर्गं प्राप्तैरिवेति भावः,
आस्यते स्त्रीयते युष्माभिरिति शेषः ।

(ठ) आह्लादनाह तदाङ्कुरिति । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सह
भवेत् तत् पुनः आह्लादनम् आहुः ।

(ड) उदाहरति यथेति । अप्रियाणीति । कृतं विनाशितं नाशुषां दुःशासनं
क्षीनां कृतं यस्य तादृशः, अतएव दुःखी अतिशोकात् इत्यर्थः, एव दुर्योधनः वा
शक्तः कर्मणा न शक्तः, अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्यं
क्षमयि न शक्नोति इति भावः, अस्य दुर्योधनस्य प्रलापैः अन्तर्ध्वजैः वाक्त्रैः सु-

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिविबोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे चैवान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१॥ (ण)

तत्र ।

वीजोपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [ण]

यथा वेण्यां—“भीमः । भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चक्षुजेत्यादि” । अनेन मुखे क्षितवीजस्य (त) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विवोधः कार्य्यमार्गणम् ॥३६३॥ (थ)

यथा तत्रैव—“भीमः । सुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम्, संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोत्क्षिप्तेन पाणिना पाश्चात्त्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

वेदना का ? न कारीत्यर्थः । अत्र दुर्घोषनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्य्यकारिणात् सङ्गमः ।

(ड) निर्वहणाङ्गानाह अथेति । सन्धादीनि चतुर्दशनिर्वहणाङ्गानि सन्धेरङ्गानीत्यर्थः ।

(च) सन्धिमाह वीजेति । वीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उद्भाषनं सन्धिः ।

(त) उदाहरति अथेति । यज्ञवेदिसम्भवे ! आशसेभि । शीपदि । मुखं मुख्यान्धस्यो चित्तस्य उद्भूतस्य वीजस्य ।

(थ) विवोधमाह विवोध इति । कार्य्यस्य कर्मण्यस्य मार्गस्य कर्मण्यस्य विवोधः ।

भवाननुभवतु तपस्विनी (द) वेणीसंहारम्” इति । अनेन
केशसंयमनकार्यस्यान्वेष्ट्याद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां यथनम् ॥३६४॥ (ध)

यथा तत्रैव—“भीमः । पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति
संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता (न) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहारामि” इति । अनेन कार्यस्योपपत्तेपाद्ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम् ॥३६५॥ (प)

यथा तत्रैव—“भीमः ! देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्थं निषिक्ता चतुर्दधिपयः सीमया सार्धमूर्ध्ना ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुक्कुलमनुजा दग्धमेतद्रणाम्नौ
नामैकं यद्गम्योषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्” ॥ ५

(द) उदाहरति यथेति । संयमयामि वज्रामि । केशहृतं केशसमूहं “पामो
हृत्तव केशव कक्षापार्श्वः कक्षात् परं” इत्यमरः । तपस्विनी वराहो ।

(ध) यथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः कीर्तनं यथनम् ।

(न) उदाहरति यथेति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्ययिता
पादपार्श्वं दग्धमात् आविता इत्यर्थः ।

(प) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य भुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः यथेति
कार्यस्य अथर्व निर्णयः ।

(५) उदाहरति मया कृति । भूमौ क्षितिप । धार्तराष्ट्रस्य शरीरं भूमौ
क्षिप्तं पातितं भूमिसात् कृतनिर्णयः । चन्दनाभं चन्दनवत् सुखस्यार्थमिति
भावः, इदम्, तस्य अङ्गं हृदि निजाङ्गे निहितम् अर्थमम् । चतुर्धाम्
उदधीना समुद्राणां पार्श्वे जगामि सीमानी वज्राकाशहृत्ता उर्ध्वाः

परिवादकृतं वाक्य

वदन्ति परिभाषणम् ॥३६६॥ (ब)

यथा शाकुन्तले—“राजा । आर्य्ये । अथ सा तत्रभवती
किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्य धर्मदार-
रिहाइषो नामं गेष्हिस्सदि” । (भ)

लब्धार्थागमनं कृतिः ॥३६७॥ (म)

यथावेण्यां—“कृष्णः । एते भगवन्तो व्यासवाक्सीकिप्रभ-
योऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति” इति । अनेन प्राप्तान्य-
स्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥३६८॥ (य)

शिव्याः साहे लक्ष्मीः आर्य्ये निधिका अपिता भवतीत्यर्थः । तस्य भव्याः
दासाः, निवाणि नायवाः, किं वदुना कुक्कुलिषु ये समुजाः सानवाः यीधाः
बुद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः, एतत् सर्वं रणायी दग्धं भक्षोक्तं निहतमित्यर्थः । हे
चित्पिप ! यत् एकं नाम दुर्व्योधनेति श्रेयः, त्रयोवि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अधुना
तत् तन्मात्रमेव श्रेयं नामश्रेयः कृती धार्तराष्ट्र इति भावः । अन्धराष्ट्रम् । अथ
तत्कार्यस्य कथनम् ।

(ब) परिभाषणमाह परिवादति । परिवादः कुक्का तेन कृतं वाक्यं परि-
भाषणं वदन्ति ।

(म) कस्यस्य वसन्दाष्ट्रपरिव्यानिनी नाम यद्विद्यतीति संज्ञकम् । अत्र कुक्कु-
लितवाक्यकथनम् ।

(न) कविमाह वदन्ति । अन्धराष्ट्रस्य अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा अथवा
स्थिरीकरणं कृतिः ।

(य) शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ।

यथा तत्रैव—भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥३६६॥ (र)

यथा तत्रैव—“द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बाबारं आधस्त
प्रसादेण पुणोवि सिक्खिसम्” (ल) ।

समयो दुःखनिर्याणम् ॥४००॥ (व)

यथा—रत्नावल्यां वासवदत्ता । (रत्नावलीमालिङ्ग)
“समस्सं वड्ढोणिए ! समस्सस । (श)

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्यादुभुतसम्प्राप्तिः ॥४०१॥ (घ)

यथा मम प्रभावल्यां—“(नारददशनात् प्रयुक्तः ऊर्ध्वमव-
लोक्य) ।

“दधद्विद्युक्ते स्वामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमदुभृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

(र) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तज्जनितो
प्रीतिरिति भावः, आनन्दः ।

(ल) सदाहरति यथेति । विद्युत्तमेतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि
शिचिष्ये” इति संस्कृतम् । एतं व्यापारं केशवस्य कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(व) समयेनाह समय इति । दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः ।

(श) समान्तरिह भगिनि ! समान्तरिहोति संस्कृतम् ।

(घ) उपगूहनमाह तदिति । यत् अदुःखस्य आसन्नस्य सम्प्राप्तिः समागमः
तत् उपगूहनं भवेत् ।

(घ) सदाहरति यथेति । दधद्विति । परिमलिनं वीरभेषजं भ्रमत्
सङ्घर्षां भङ्गाणां भाः श्रेष्ठः सुन्दरः तासां भगिनिः पुनरुपगूहनैरुपगीतां

दिग्गतां ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवल्य-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदम् ॥ (स)

सामदानादि भाषणम् ॥४०२॥ (ह)

यथा चण्डकौशिके—“धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (च)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥४०३॥ (क)

यथा-वेण्यां—“भीमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती
परिभवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” । (ख)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥४०४॥ (ग)

शब्दितां विद्युक्तेखानिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुहिनकरचन्द्रः तदत् गौरैः शुभैः ज्योतिर्भिः दंष्ट्रप्रभाभिः दिग्गतां
धवल्यन् श्वेतोत्तुर्वन् विद्यतः आकाशात् इतः अन्निन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र अद्भुतप्रतिपत्तिः ।

(ह) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् ऐश्वरीति
धर्मलोकस्य दानञ्च ।

(क) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितोत्तर-
दानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(ख) उदाहरति यथेति । भानुमती ! दुर्व्योषनमवी । पूर्वं भानुमत्या
पाश्चात्तीं प्रति परिचक्षितम्, इदानीं दुर्व्योषने निष्ठते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
मभिहितम् ।

(ग) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य समीपस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किंते भूयः प्रियमुपकारेति” इति ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु ।

प्रशस्तिरभिधीयते ॥४०५॥ (घ)

यथा प्रभावत्याम्—

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥ (ङ)

अत्र च उपसंहारप्रशस्योरन्ते एकेन क्रमेणैवं स्थितिः ।

“इह च सुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्धासयुक्त्युद्देश-
समाधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनव्योपन्यासपुष्पाणां
मर्मे अभूताहरणमार्गचोटकापक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् ।”

“अन्येषाञ्च यथासम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनोषिभिः ।

(घ) सर्वत्र नाटकादौ । प्रशस्तिमाह नृपेति । नृपस्य देशादेश, जगदादिपदेन
ब्राह्मणादीनां ग्रहणम् । शान्तिरनिष्टवारचमिष्टप्राप्तिः, प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुनर्वदित्वं
प्रजाः कीदृशां, “प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्यमरः । नित्यं सततं पश्यन्तु
अवलोकयन्तु, सदसतां विवेके पटवः समर्थाः मुखाग्राहिणः सन्तः साधवः जीयासुः
जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले दृष्टिवीतले समधिकाः प्रचुराः प्रसादाः, सुखानाञ्च
अवयवः समृद्धः सन्तु भवन्तु । तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभिचारिणी अथवा
भक्तिः स्यात् । मातृभक्तिश्चोक्तिः इत्यम् ।

(च) चतुःषष्टिविधं । एतत्, चतुःषष्टिविधम्, अत्र चतुर्विधं, अत्र

कुर्यादनिवृत्ते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

४०६॥ (च)

यथा वेशीसंहारे तृतीयाह्ने । दुर्योधनकर्णयोर्महत
सम्प्रधारणम् ; एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् (छ) ।

दृष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ।

अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सम्यङ् नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकायास्तदभावे तथेतरत् ॥४०७॥ (ज)

मोक्षितिः विरहिः प्रीतिः, अनिवृत्ते अनिर्धारिते उत्तरीया इति भावः, सन्धी
एषि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य अतुल्यविषयस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् नियताह्ने-
ऽपि मुख्यादिसन्धी रसानुगुण्यविवेचनया अन्यसम्यङ्गान्यपि निवेशयेदिति भावः ।
इति यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(छ) रुद्राहरेति वयेति । सम्प्रधारणं वृत्तिः सा तु मुख्यस्यैव रङ्गम् । अन्य-
यापि सन्धी तदर्थनं दृश्यते । निबन्ध इति । यदङ्गं यस्य तदङ्गं तस्यैव भगवत्स्य
अङ्गं कदापीति निश्चय इति भावः । अत्यविषयं लङ्काकवीणां प्रवीणस्य विरहः ;
गङ्गाकविप्रवीणे तस्य नियमसादृश्यादिति भावः ।

(ज) अङ्गानां फलान्वाह इति । अङ्गानां फलं षड्विधम् । दृष्टार्थ-
रचना, आश्चर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः, प्रवीणस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोजनानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु
उपक्षेपादित्वं (भू) वीजस्वात्ममात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

४०८ ॥ (अ)

तथा च यद्विषयम् । दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो
(ध) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

अवरुहन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

४०९ ॥ (ठ)

तथा प्रकाश्यानामङ्गानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः यद्यत् चारम्भचमः
कार्यक्षमी नैव भवेत् तदा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनवाय
न युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः । नाशकप्रतिनायकौ सन्धेः अङ्गं सम्पादयेतां
प्रयुज्यीयातां तस्य सन्ध्यङ्गस्य अभावे पताकाया अर्थप्रकृतीः सम्पादयेतां । अत्रात्र
पताकायाभावे इतरम् अन्यत् वीजं सम्पादयेद्वानित्यन्वयः । आद्यपदेन प्रकृतीकार्य-
यीयं ह्येषम् ।

(अ) अत्राद्यपदेन परिकरपरित्यागयोयं ह्येषम् ।

(ध) रसिति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एवाम् अङ्गानां सन्निवेशनं
प्रवीणः कार्यमिति शेषः, केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्निवेशन-
मिति शेषः, रसव्यक्तिभवंतु वा न भवतु शास्त्रमर्यादारचनार्थमेव नैवां प्रवीणाहंतेति
भावः ।

(ठ) विप्रलम्भः मङ्गारमिहः ।

(अ) अविच्छिन्नमिति । धीमान् जनः अविच्छिन्नं यत् इत्तं चरितं, रसादीनां

अनयोद्दाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । (ङ)

अथ वृत्तयः ।

शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटौ पुनः ।
रसे रौद्रे च बौभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाम्नस्य मातृकाः । (ठ)
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

४१०॥ (ण)

तत्र कौशिकी ।

या श्लक्ष्णानेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगौता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥

व्यक्तये प्रकाशाय नदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्वीत विपर्यासयै-
दित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

(ङ) अनयोद्दाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव ।

(ठ) नाटकवृत्तीराह अथेति । वसन्ते रसोऽनयेति वृत्तिः नायकादिचेष्टा ।
वसन्तवृत्तस्य, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे बौभत्से च रसे
आरभटौ । सर्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती ; एतावन्तस्य सर्वनाम्नस्य मातृकाः
जनन्यः । एतासामन्यतरया यद्योक्तया यद्योक्तव्यापारि नाटकानि रचयितव्यानीति
भावः ।

(ण) तासां स्वरूपमाह स्यु रिति । नाटकादिषु प्रकरंशभाषादिषु, नाटकादी-
नाम्, अत्रादिपदेन नायिकादिषु व्यापारविशेषाः चेष्टामेदाः वृत्तय इति शेषः ।

(त) कौशिकीमाह तमेति । श्लक्ष्णेन मनीष्वरीच नेपथ्यविशेषेण नायिकादीनां
व्यपविशेषेण चित्रा मनीषा श्रीमातिप्रयवती स्त्रीसङ्कुला नारीवृत्तिः

नर्म च नर्मस्फूर्जी

नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥४११॥ (त)

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रौडितं नर्मः ।

दृष्टजनावर्जनकृत् तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन समृद्धारभयेन च ॥४१२॥ (थ)

तत्र केवलहास्येन विहितं तथा रत्नावल्याम्—“(वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् ।) एसा वि अवररा तव समीचे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विस्साण” । (द)

समृद्धारहास्येन यथा शाकुन्तले—“(राजानं प्रति शकुन्तला) असंतुष्टो उण किं करिस्सदि (ध) । राजा । इदमिति व्यवसितः । शकुन्तला वज्जं ठौकते” (न) ।

पुष्पकानि प्रचुराणि नृत्यगीतानि यस्यां तादृशी कामोपमीगः शृङ्गारः तस्य प्रभवाः सपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा चारुभिः मनोरमैः विलासैः धीरा दृष्टिरिति लक्षणीकैः युक्ता च वर्णते रसोऽनयेति उच्यते कौशिकी । अस्याः कौशिक्यावत्यारि अङ्गानि भेदाः—नर्म, नर्मस्फूर्जं, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(थ) नर्मो वैदग्ध्यमिति । दृष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकृत् मनी-
रजनकरं वेदव्येन चातुर्येण क्रौडितं क्रौडनं भावे ज्ञाप्यत्यर्थः, नर्मः । तस्य
त्रिविधं—शुद्धहास्यविहितं, समृद्धारहास्यविहितं, समयहास्यविहितञ्चेति ।

(द) एषाण्यपरा तव समीचे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तकस्य विज्ञान-
मिति संस्कृतम् ।

(ध) असंतुष्टः पुनः किं करिष्यतीति संस्कृतम् । असंतुष्टो मधुकर इति
पूर्वाक्तो नान्यथः ।

(न) उदाहरति क्रमेण तन्नेति । इदमिति कमलमिति । व्यवसितः जय-
निबन्धः । ठौकते अपधारयति ।

सभयहास्येन यथा रत्नावल्याम्—पालीख्यदर्शनावसरे ।
“सुसङ्गता । आदो मए एसो बुत्ततो समं चित्तफलएण ।
ता देवीए गदुअ णिवेदइस्स” (प) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदा-
हृतम् । एवं वेशचेष्टासम्बन्ध्यपि (फ) ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥४१३॥ [व]

यथा मालविकायां सङ्केते सायमभिष्टतायां नायकः ।

“विस्मज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्युखे ।

प्रतिगृहाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि” ॥ (झ)

मालविका । “भट्टा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं
ए पारेमि” (म) इत्यादि ।

(प) शार्दा नया एष हयान्तः समं चित्तफलकमेव तत् देव्यै मला निवेदयिष्या-
मीति संस्कृतम् ।

(फ) वेशसम्बन्धिसभयहास्यकृतं नर्मं यथा रत्नावल्या—“सुसङ्गता । (दृष्टा
विदुषः) अयि कातरं मा विभोद्वि न भवत्येष बानर आर्यवसनकः खल्वेषः” ।

(व) नर्मस्फूर्जं माह नर्मस्फूर्जं इति । सुखारम्भः प्रथमसुखकारः भयान्तः
मयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(भ) उदाहरति यथेति । विस्मजति । ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्वसं भयं
विस्मज लज्ज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्युखे प्रणयादिभिः अतएव सहकारतां रसालतां
गते प्राप्ते मयि नायके इति शेषः, त्वम् अतिमुक्तलतायाः साधवौलतायाः चरितं
प्रतिगृहाण ; यथा अतिमुक्तलता सहकारमाविष्टति तथा त्वं मामाविष्टस्विति
भावः । दुर्गविवस्वितं इति, “द्रुतविवस्वितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ।

(म) नर्मोदेव्या भयान्तगीडवि प्रियं कर्तुं न पारवान्मीति संस्कृतम् ।

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलिशैः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [य]

यथा मालतीमाधवे—

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

खसितमधिकं किञ्चित् किमन्यदितोऽथवा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाद्या विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्” ॥ (र)

अलसगमनादिभिर्भावलिशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोक
प्रकाशितः

नर्मगर्भो व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ॥४१५॥ [ल]

(य) नर्मस्फोटमाह अथेति । भावलिशैः सूचितः भावेरित्यर्थः सूचित
अत्यरसः शून्यारः नर्मस्फोटो मतः ।

(र) सदाहरति अथेति । गमनमिति । माधवस्य पूर्वरागविप्रलम्बवर्णनमिदम्
गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावहिका कुत्रापि पततीति
भावः, शरीरम् असौष्ठवं सौष्ठवरहितम्, आद्यार्थशोभादिबर्जनात् सखाद्यपनयना-
भावाच्च इति भावः, असितं निःशयः अधिकं दीर्घमित्यर्थः । किञ्च किमपि एतत्
अथवा इतः अद्यात् अन्यत् किं स्यात् । भुवने जगति कन्दर्पस्य आद्या भ्रमति
यौवनञ्च विकारि विकारकारणम् । ते ते खलितमधुरा खलितेन वाग्देशो
मधुरता तद्वत् शृङ्गारवेष्टितं खलितमिति अलसोक्तेन मधुराः मनीहरा भावा
प्रकाराः धीरतां धैर्यं क्षिपन्ति व्यावयन्ति च । हरिषोहतम् ।

(ल) नर्मनर्ममाह नर्मगर्भ इति प्रच्छन्नवर्तिनः गूढचारिणः नेतुर्माधवस्य
व्यवहृतिः व्यवहारः नर्म गर्भे यस्य तथोक्तः ।

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्वा मरण-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥

[व]

उत्ते जनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४१६॥[श]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्गे—

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वेदेष्वपि तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वद्दर्शने चक्षुषः ?

त्वत्साङ्गत्वसुखस्य नास्ति विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्” ॥ (घ)

(व) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन मदानुभावतया शौर्य्यं च बलं, त्यागेन दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा आनन्दा क्षुद्रशृङ्गारा चल्प-
गङ्गारभावा विशोका शोकरहिता साङ्गता सचमत्कारा इतिः सात्त्वती । तस्या-
थलारी मेदाः—उत्थापकः, संहृत्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(श) उत्थापकमाह उत्तेजनकरोति । शत्रोः प्रतिनाथकस्य उत्तेजनकरो
कीर्षीहीनौ वाक् उत्थापक उच्यते ।

(घ) उदाहरति यथेति । आनन्दादिति । रामं प्रति वाञ्छित उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीतये विस्मयाय लोकीतराचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय वा
पञ्चाक्षरैः दुःखाय एतादृशोऽपि हन्तव्य इति बिम्बादायेत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वेदेष्वपि त्वन्भावीऽपि तस्मिन्नुपि कुतः ? नेत्र-
तस्मिन्लोच्यर्थः, पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्तते इति भावः । तव सङ्गतितरेव

मन्त्रार्थदेवशक्त्यादेः संहृत्यः सङ्गभेदनम् ४१७ [स]

मन्त्रशक्त्या यथा सुद्वाराक्षसे राक्षससहायानां चानक्षेन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । देवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥४१८॥ [ह]

यथा वीरचरिते—“रामः । असंशयं किल संपरिवार-
कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः । राम !
दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः” इत्यादि (क्ष) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥४१९॥ [क]

साङ्गत्वं सङ्ग इत्यर्थः, तेन यत् सुखं तस्य विषयः पावम् न अस्मि अहं तव
मेवोसुखलोलुपी न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः वृत्त्या निरर्थकैरित्यर्थः
जल्पितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; अस्मिन् विद्युतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्याय भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाशौ धनुः शरासनं
जृम्भतां राजताम् ; धनुर्गृह्णाणेति भावः । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) संहृत्यमाह मन्त्रेति । मन्त्रः मन्त्रावलीम् अर्थः धनं देवशक्तिः
देवो धर्मता ; आदिपदेन कौशलादियदृशम्, एतस्मात् कारणात् सङ्गस्य सम-
वायस्य भेदनं पृथक्करणं संहृत्यः ।

(ह) संज्ञापमाह संलाप इति । नानाभावानां समाश्रयः गभीरा अर्थगुर्वी
उक्तिः संलापः स्यात् ।

(च) उदाहरति यथेति । संपरिवारेति । संपरिवारस्य सानुचरस्य
कार्त्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीणित
इत्यर्थः तेन । अत्र देवविवशरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेण उक्तेर्गभीरता ।

यथा वैष्णं—“भीमः । सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्तस्व
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत्, अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चाली” इति (ख) ।

अथारभठी ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिवेष्टितैः ।

संयुक्ता बधवन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ [ग]

वस्तूत्यापनसम्प्लेटी संचित्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभण्याः प्रकीर्त्तिता[घ]

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥४२०[ङ]

यथा उदात्तराघवे—

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरव्रातैर्वियद्वापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेवपि कराः कस्मादकस्मादमो ।

(क) परिश्रुतं कमाङ्ग प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपक्रान्तात् कार्यात्
अन्यकार्याणां करणं परिवर्तकः ।

(ख) उदाहरति यथेति । गुरुं युधिष्ठिरम् । अन्तः स्पष्टम् । अथ
आयुधागारप्रवेशदृष्ट्यात् आरब्धात् पाञ्चालीसमानन्तररूपस्य अन्यकार्यस्य
करणम् ।

(ग) आरभटीमाङ्गं यथेति । माया कुलविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुतप्रदर्शक-
विद्याविशेषः संयामी युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि, अथैव वेष्टितैः व्यापारैः तथा
बधवन्धाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दास्यता इतिः आरभटी ।

(घ) तर्हि दानाङ्ग वस्तूत्यादि । वस्तूत्यापनं सम्प्लेटीः संचित्तिः अवपातनम्
एते चत्वारः आरभण्याः भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

(ङ) तत्र वस्तूत्यापनमाङ्गं मायेति । मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । जीवन्त इति । जनी प्रत्यक्षीभूता जनिनः सर्वोक्त-

एते चोग्रकवन्धकण्ठरुधिरैराधायमानोदरा -

सुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः”॥इत्यादि(च)

सम्प्लेटस्तु समाघातः

क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥४२१॥ [छ]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

संचिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पै रितरथापि वा ।

संचिप्तिः स्यान्निरुद्धौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२[ज

यथा उदयनचरिते किलिञ्चहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।

वालिर्निनृहत्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौडत्यनिनृहत्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिः” इति (भ)

शालिनः भास्वनः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मञ्जूषा अपि
कक्षात् कथम् अकक्षात् सदृसा विद्यद्व्यापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिरः
व्रातैः गाढाभकारनिषयैः जीयन्ते पराभूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः शृङ्गलाः उग्रवां भीषणां कवन्धानाम् अशिरस्कलिवराणां
कण्ठरुधिरैः आधायमानं पूर्यमाणम्, अथवा आधायमानम् ईषद्भक्षमानम्
उदरं येषां ताडयाः, तथा निषादनं मुखमेव कन्दरा गुहा गतं विशेष इत्यर्थः
तस्याः (अनलं) मुचन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः उल्कासुखा इत्यर्थः सनः
तीव्रान् उग्रान् रवान् मुचन्ति त्यजन्ति, कठीरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
शार्ङ्गलविक्रीडितं इतम् । अत्र मायया अन्धकारकवन्धादीनां वशूनाम्
उत्थापनम् ।

(छ) सम्प्लेटमाह सम्प्लेट इति । क्रुद्धसत्वरयोः समाघातः सत्यक् प्रकारः
सम्प्लेटः ।

(ज) संचिप्तिमाह संचिप्तिरिति । शिल्पैः रितरथापि अन्यप्रकारेषापि वस्तूनां
रचना संचिप्तिः । किञ्च नेतुर्नामकस्य निवृत्तौ सत्यापारात् इति भावः, नेत्रन्तरग्र
नावलभेदस्य यद् यद् ज्ञानमित्यर्थः संचिप्तिः ।

प्रवेशवासनिष्क्रान्तिद्वर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥४२३॥ [अ]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खङ्गहस्तः पुरुष इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥४२४॥ [ट]

अथ नाट्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् तद्भवेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ठ

(क) सदाहरति यथेति । किलिखन्निप्रयोगः साहजिर्मितः इतिप्रयोगः ।
अत्र शिल्पेन रचना । वर्णभेदान्नोत्तरमाह यथा परस्परामल्येत्यादि ।

(अ) अवपातनमाह प्रवेशेति । विद्रवः पलायनम् । प्रवेशादिसम्भवं वस्तु
अवपातनमित्यर्थः ।

(ट) पूर्वं स्थापककर्तव्यकथनावसरे ।

(ठ) नाट्योक्तौराह अथेति । अश्राव्यम् अन्तेः श्रोतुमशक्यमित्यर्थः । अन्त्यस्य
परावृत्त्य अन्तं जगं पश्चात् कृत्वा अन्तं रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते अप्यते तत्
अपवारितं भवेत् । जनान्ते जनसमीपे तिष्ठः पताकाः यस्य तादृशेन उत्पिप्ता-
दुलितयेत्येवमर्थः करिष्य अन्तान् जनान् अपवार्यं आख्याय अन्तरा मध्ये यत्
अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आख्यायः स्यात् यत् जनान्तिष्ठान् । नाट्ये पात्रं व्यक्तिं

यः कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्वा-
ङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्त्र्यते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथन-
मपवारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेच्चोस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ४२६७

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः । वणिग् विण्दत्तादिः ।
चेटः कलहंसादिः । चटो मन्दारिकादिः ।

नाम कार्य्यं नाटकस्य

गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥४२७॥ [ठ]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां

संज्ञा प्रकरणादिषु ॥४२८॥ [ण]

विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं युक्तेव किं ब्रवीष्येति यत् प्रयुज्यते तत् आकाश-
भाषितं स्यात् ।

(७) वेश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना
इत्यादि । तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदत्ता नाम
वणिगित्यादि । तत्र वसन्तादिषु वर्णस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत् तत्
चेटचेच्चोः प्रदर्शयेत् । यथा कलहंसादिः ।

(८) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भवृत्तकव्युत्पत्तिव्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं
रूपकं कार्य्यम् ।

(९) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिग्रहः, नायिकानायकाख्यानां
संज्ञा संज्ञितः कार्य्य इति शेषः ।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां

नायिकाभिर्विशेषणम् ॥४२६॥ [त]

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ख्यन्तकः साधि-

गमैः स्थाने प्रयुज्यते । ३३०॥ [थ]

यथा शाकुन्तले—“ऋषो । गच्छाव इत्यर्थं साधयाव-
स्तावत्” ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषतेन च ॥

राजन्नितृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्थ्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारावाय्यं नाम्ना परस्परम् ॥

(त) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं
कार्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(थ) प्रायेणेति । ख्यन्तकः साधिः साधधातुः गमैः गमधातोः स्थाने प्रायेण
प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः ।

(द) राजेति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नीचैः
जनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकैश्च वयस्य इति ऋषिभिः
राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाक्षरथे पाण्डव
यादिरूपेण वाच्यः । विप्रः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरेः
विद्यादिभिः आर्थ्यं इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना
वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्रधारे

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।
 सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
 वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्येराय्येति चाग्रजः ।
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
 वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध स्तातेति चेतुरैः ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आय्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥

परस्परम् आर्य्यं नाम्ना नव्या सूत्रधारः आर्य्यं इति सूत्रधारिण नटी
 आर्य्य इति रूपबोध्यं वाच्यौ । पारिपाश्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधार
 भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपाश्विकं मारिष इति वदेत् । अधमै
 नीचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जने समा वयस्य इति
 मध्येः समाः हं ही इति वाच्याः । अग्रजः ज्येष्ठः आता आर्य्य इति वाचा
 सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवल्लिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः ।
 विदूषकः राक्षीञ्च चेटीं राक्षः सङ्घचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत् । सूतः सारथि
 रथिनम् आयुष्मन् इति वदेत् । वृद्धो जनः इतरेः कनिष्ठैः तात इति सुतः पु
 शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वत्स पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्य
 वा वाच्याः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्य इति विप्रैः अमात्य इति सचिवश्च
 वा भण्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते । शिष्या

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराजः कुमारौ भर्तृदारिका ।
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥
 हलेति सदृशी प्रेष्ट्या हृष्टे वेश्याऽञ्जका तथा ।
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ॥
 आंमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ।
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ॥
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्

॥४३१॥ [द]

शिल्पप्रभृतिभिः, आद्यशब्देन आठपुत्रादीनां यद्वयम्, पूज्यः पूजनीयो जनः
 पर्यङ्गीता अभिधा यस्य तादृशः नाम पर्यङ्गीता सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
 शेषः । आचार्यः वेदाध्यापयिता, उपनीथ ददह वेदमाचार्यः स उदाहृत इति
 चरनात् गुरुर्वा उपध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
 वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः । अधमेष्टु कुमारकः
 सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारौ भर्तृदारिका
 वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हृष्टे इति,
 मध्यमेन मध्यमः हृष्टे इति वाच्यः, तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
 स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हृष्टे इति अधमया
 स्त्रिया अधमा स्त्री हृष्टे इति वाच्येत्यर्थः । सदृशी स्वसमाना स्त्री हलेति
 वाच्या । प्रेष्ट्या क्लृप्ती हृष्टे इति वेश्या अञ्जका इति वाच्या । कुट्टिनो
 अनुगतैः जनैः अम्बा इति पूज्या तथा जरती हृष्टा स्त्री जनैः अम्बा इति वाच्या ।
 पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्केतानुसारिभिः आत्मन्त्रणैः सम्बोधनपदैः

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रृङ्गिणां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शिवरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥

वाच्याः । शकादयः शकयवर्गकिरातप्रभृतयः भद्रदत्तादिनामभिः सम्भाष्याः । यस्यत् केन शिल्प वा विद्या वाजाति वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ वाच्यः अन्ये यथोचितं श्रेयाः ।

(ध) भाषाविभागानाञ्च अथेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां नारीणामेव गाथासु सङ्गीतेषु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अथ नाम्ने राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी । चेटानां राजपुत्राणां श्रृङ्गिणाञ्च अर्द्धमागधी । विदूषकादीनां भाषा प्राच्या । धूर्तानां भाषा अवन्तिका । दीव्यतां क्रीडतां योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारीं भाषां सम्प्रयोजयेत् । दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविड़ी भाषा प्रयोक्तव्या इति शेषः । आभीरेः

चंटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ।
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सस्पृयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।
 देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित् तथोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 कार्य्यं तच्चोत्तमादीनां कार्य्यी भाषाविपर्य्ययः ॥
 योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२॥ (ध)

आभीरी, पुक्कसादिषु चास्त्राली, काठपत्रोपजीविषु काठजीविषु पत्रजीविषु
 व. आभीरी शावरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शावरी
 भाषा । पित्राचारानां वाक् पेशाची । अनौचानाम् उत्कृष्टानां चंटीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्षवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां
 देवज्ञानमित्यर्थः, उन्मत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोज्यम् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य अभिभूतस्य भिक्षूणां
 बन्धधरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रज्जितासु उत्तमासु
 उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम् । कैश्चित् नैः देवीमन्त्रिसुतावेश्यासु अपि
 तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम् । नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं तद्देशं
 यद्देशं चितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्र देवे उत्तमादीनां
 भाषाविपर्य्ययः द्वैतानुरूपं भाषित्यर्थः प्रयोक्तव्या । योषिप्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा
 अर्थे मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विवक्षितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणाणि
मम तातपादानां भाषाणवे ।

षट्त्रिंशलक्षणास्तत्र नाव्यालङ्कृतयस्तथा ।
वयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३॥ (न)

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।

तत्र लक्षणाणि ।

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च क्षमिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्तौ च सिद्धिर्भगविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः साहचर्यं संचेपो गुणकीर्तनम् ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

४३४॥ [प]

(न) नाव्यालङ्करीराह षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणाणि षट्त्रिंशत्,
तथा नाव्यालङ्कृतयः वयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथालाभं
यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुणमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

(प) लक्षणात्याह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्षणाणि
भविता ।

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥

४३५॥ (फ)

यथा ।

“आक्षिपन्धरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमघाषां किमेषामस्मि दुष्करम्” ॥ (ब)

वर्णनाक्षरसङ्घातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥४३६॥ (भ)

यथा शाकुन्तले—“रामा । कञ्चित् सखीं विनाऽतिबाधते
शरीरसन्तापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उभयसमं
गमिस्सदि” (म) ।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

(फ) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अनुप्रासीप-
पादयः तेः सङ्गतेः गुणैः साधुर्यादिभिः धीमस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(ब) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे ! मुन्दरि ! अरविन्दानि पद्मानि
व मुखस्य शिबं ज्ञानिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तथाचि, कोषदण्डसमघाषां
शेषः वीजकोषः धनामारध, दण्डः अघाषं अतुष्टोपायश्च, तैः समघाषां
उभयार्थानाम् उक्तैश्चर्याखिनाम् इति भावः, एवाम् अरविन्दानां किं दुष्करम्
रसाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकरमित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामचेतनतया
नेन्दा न सम्भवतीति असम्भवस्तुल्यसम्भवपा निदग्रमेव तथा अक्षान्तरव्यासः
शेष एते अलङ्काराः साधुर्यप्रसादाभां नुवाभां सङ्गता काव्यं भूषयन्तीति
भूषणम् ।

(म) अक्षरसङ्घातमाह वर्णनेति । चित्रार्थैः मनोहरार्थैर्बुधकैः मितैः अल्पैः
पक्षैः वर्णना रचना अक्षरसङ्घातः ।

(न) उदाहरति वधेति । साम्प्रतं लब्धोवध उपपन्नं वक्षिष्यतीति संक्षेपम् ।
एव सम्यग्दमित्यादिचित्रार्थात्पक्षैः रचना ।

स्निष्टलक्षणचिदायां सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७॥ (य)

यथा ।

“सहंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनोयः सतां प्रभुः” (र)

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८॥ (ल)

यथा ।

“अनुयास्या जनातीतं कामं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥ (व)

(य) शोभामाह सिद्धेरिति । यत्र सिद्धेः साधयितुमिष्टेः अर्थः समं सह
असिद्धः अनभिमतः अर्थः प्रकाशते सा श्रिष्टेन श्रुत्वास्तद्धृतेन लक्षणेन चिदायां
विदग्धमनोरजनायां रचना इति शेषः, शोभा इति अभिधीयते काव्यते ।

(र) उदाहरति सहंशेति । सत् साधुः यंशः अन्यवाक्यः अन्यत्र देश-
विशेषः । शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अयभागः, गुणान्वितः गुणः शौर्यगाम्भीर्यादिरन्यत्र मौर्वीयुक्तं, क्रूरः निष्ठुर
निर्दयकाव्यकारित्वादिति भावः, उभयत्र समानं वक्तुं इति वा । अत्र साधयितु-
मिष्टैरन्वयादिभिः समं श्रुत्वा अनभिमतवेलाद्यर्थप्रकाशनात् शोभा ।

(ल) उदाहरणमाह यत्रेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्शनात्
दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः बोधयितुमिष्टः अर्थः साध्यते ज्ञायं
प्रकाशते इत्यर्थः, तत् उदाहरणं मतम् ।

(व) उदाहरति अनुयास्येति । सीतां प्रति अस्माकं उत्क्रियमानं
जनातीतम् अस्तीकसामान्यं कामं रामनिखर्यः अनुयास्या अनुगच्छत्या स्वर-
काधु मतम् आचरितम् । तथाहि, अर्कोऽस्य सूर्योऽस्य विना विरहिता इति भा-

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृतेतुदर्शनात् ॥

४३६॥ (श)

यथा वेण्यां—‘भौमं प्रति चेटी । एवं मए भणिदं ।
भाणमदि ! तुह्माणं अमुक्केसु केसइत्थेसु कधं अह्माणं देवीए
केसाः संयमीअं तित्ति (ष) ।

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्याद् यदनिश्चयः ॥४४०॥ (स)

यथा ययातिविजये—

“इयं स्वर्गाधिनायस्य लक्ष्मीः किं यत्तकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (ह)

दिनश्रीः दिवसश्रीभा का ? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति भावः निशा
रजनौ का ? अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना श्रीभिन्न श्रीभते इत्येवमभिमतार्थ-
साधनम् ।

(श) हेतुमाह हेतुरिति । हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थ-
काशकं समासोक्तं संचितं वाक्यं हेतुः ।

(ष) उदाहरति यथेति । एवमिति । एवं मया भवितम् । भानुमति !
भाकम् अमुक्तेषु केशहस्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति संसृत्तम् ।
शशस्तेषु केशपाशेषु । अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः । भानुमत्याः केशसंयम-
त्प्रदर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशसंयमनं भविष्यतीत्येवमभिमतार्थ-
काशते ।

(स) संशयमाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमज्ञानतो जनस्येत्यर्थः वाक्ये
न अनिश्चयः अनिश्चरश्च संशयः स्यात् । यदित्यन्वयं य इत्यर्थः ।

(ह) उदाहरति यथेति । विषयस्य देशस्य । अत्र नायिकाया ययातिरनिश्चयः ।

दृष्टान्तो यस्तु पदार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥४४१॥ (घ)

यथा वेष्टा—“भीम । आर्य्य ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (क) ।

तुल्यतर्को यदर्धेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥४४२॥ (ख)

यथा तत्रैव—

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

श्रतसङ्गरा पुनरियं सानुजं स्थगतीव माम्” ॥ (ग)

सञ्चयोऽर्थानुरूपी यः

पदानां स पदोच्चयः ॥४४३॥ (घ)

(घ) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय सापनाय यत्
निदर्शनं हेतुदर्शनम्, स दृष्टान्तः ।

(क) उदाहरति यथेति । तस्याः भानुमत्याः । सा भानुमती । अत्र द्रौपद्य
भानुमतीकतृकः परिहासः साध्ये इति बोध्यम् ।

(ख) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुसारिणा अर्थेन यत्
तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः ।

(ग) उदाहरति यथेति । “अकामानुमतौ कामम्” इति कीवः । शुभा अशुभ
वा स्वप्नाः दृश्यन्ते इत्यकामिनाप्यनुमतव्यमित्यर्थः ; अथवा कामं यथेष्टमित्यर्थः
प्रायेण स्वप्नाः कदाचित् शुभाः कदाचित् च अशुभा भवन्ति । इयं हृन्मनसाहो
श्रतसङ्गरा तत्सदृशसङ्गरा अहोनामिव अस्माकमपि श्रतसङ्गरावस्वादित्यर्थः । स्थगि
विषयीकरोति । अत्र दुर्योधनादीनां श्रतधातृणां भाविनिधनरूपाण्येसं सूचनम्
पथ्यावक्तुं इत्थम् । अत्र तु सङ्गराश्रयस्य सादृश्यम् आत्मनि सम्भावना तुल्यतव
इति ।

(घ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः अभिव्येषसङ्घट्टः, १

शाकुन्तले यथा—

“अधरः/किञ्चलयरागः कोमलविटपानुकारिणी बाह्व ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्” ॥ (ङ)

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥४४४॥ (च)

यथा ।

‘क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।

किं नु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराक्षुखे” ॥ (छ)

सञ्चयः समूहः स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपद-
प्रयोगः सङ्गतायै तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(ङ) सदाहरति अधर इति । अधरः अधरीष्ठः किञ्चलयस्त्री व रागो लोहित्यं
यस्य तथाभूतः । बाह्व कोमलविटपौ सदृक्स्थोऽंशाखे, तदनुकारिणी तत्सदृशी ।
अङ्गेषु सन्नद्धं कृतसद्भावं, यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम् । आख्या-
वृत्तम् । अत्र तु प्रस्तुतार्थानाम् अधरादीनां तत्सदृशपक्षवादिभिः पदसञ्चये-
रूपमानं पदोच्चयः ।

(च) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं निरा-
करत्वाय प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते तत्
निदर्शनम् ।

(छ) सदाहरति क्षात्रेति । क्षात्रस्य भावो वा अक्षु, क्षात्रं—यधीक्षु
“शील्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धं क्षात्रपञ्चायनम् । दानमौश्रभावश्च क्षात्रकर्म
स्वभावजनम् ॥” इति । अलं समर्थाः, “अलं व्यर्थं समर्थं” इत्यमरः । किञ्च,
इति यथार्थे अव्ययं, मुक्तः व्यक्तः, पराक्षुखे अन्त्यासक्ते । अत्र क्षत्रिय-
धर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरत्वाय प्रसिद्धस्य रामकर्तृक्ष्माक्षिहृन्नरूपस्य अयस्य
कीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दद्गुतार्थस्य कल्पना ॥४४५॥ (ज)

यथा शाकुन्तले—

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

भ्रुवं स नीलोत्पलपद्धारया

शमीतरुं हेतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (भा)

ज्ञप्तिः केनचिदंशेन

किञ्चिद् यवानुमीयते ॥४४६॥ (ञ)

यथा मम प्रभावत्याम्—

“अनेन खलु सर्वतश्चरता चक्षुरीकेणावश्यं विदिता
भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावतो” (ट)

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥४४७॥ (ठ)

(ज) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साव्यात् अद्गुतस्य असम्भ-
विनः अर्थस्य वस्तुनो कल्पना अभिप्रायः ।

(झ) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अकृत्रिममनोहरञ्जनम् इदं
पुरोदृश्यमानमनुपमं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः, तपःक्षमं तपश्चरणं शस्यं
साधयितुं कर्तुम् इच्छति, स ऋषिः कण्व इत्यर्थः, भ्रुवं निश्चितं, नीलोत्पलपद-
धारया शमीतरुं अतिकर्कशमिति भावः, हेतुं व्यवस्यति उद्युङ्क्ते । वंश-
विलं इत्तम् । अत्र नीलोत्पलपदधारया शमीतरुर्हेतुमिव शकुन्तलाशरीरेण तप-
श्चरणं न सम्भवति ।

(ञ) ज्ञप्तिमाह ज्ञप्तिरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनुमीयते
ज्ञायते सा ज्ञप्तिः ।

(ट) उदाहरति यथेति । चक्षुरीकेष्वंशरेष्व । अत्र सर्वतश्चरता इति विशेषण-
रूपेण अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—“राजा । नूनमियमन्तःपिहित-
प्रमदनविकारा वर्त्तते । यतः ।

इसति परितोषरहितं निरोक्षमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमक्षमुत्तरं दत्ते” ॥ (ङ)

देशकालस्वरूपेण

वर्णना दिष्टमुच्यते ॥४४८॥

यथा वेण्यां—“सहदेवः ।

यद् वेद्युतमिव ज्योतिरायं क्रुद्ध्य सम्भृतम् ।
तत्रावृद्धिव क्षणं यं नूनं संवर्धयिष्यति” ॥ (ण)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥४४९॥ (त)

(ङ) विकारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबीधकोरित्यर्थः ।
वचनेः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(ड) उदाहरति यथेति । इसतीति । परितोषरहितम् असतोषं इसति,
निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्यां वयस्यायाम् उदाहरन्त्याम्
पालपन्त्याम् असमक्षसम् अधीग्यम् उत्तरं इति ददाति । अत्र अपरितोषः
हासादिकपेक्षेतुमवचनेः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ड) दिष्टमाह दीप्तेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना
रचना दिष्टम् उच्यते ।

(ण) उदाहरति यथेति । यदिति । अयं क्रुद्धो आर्यो भीमसेने इति भावः,
वेद्युतमिव तादृशमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इव ज्ञायां द्रौपदीं प्राष्ट
वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्धयिष्यति । देशकालानुसंगवर्धनम् ।

(त) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनोरञ्जनकम्
वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले—

“शुश्रूषस्व गुरुन्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रीषणतया मां स्य प्रतीपं गमः” ॥ इत्यादि । (य)

गुणातिपातः काव्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥४५०॥ (द)

यथा मम चन्द्रकलायां—चन्द्रं प्रति । “जह संहरिज्जह
तमो वेय्यह सञ्जलेहिं ते पाप्मो वससि सिरसि पसुवदणो
तह्वि इत्यौघजीवणं हरसि” (घ) ।

यः सामान्यगुणीद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥४५१॥ (न)

(य) उदाहरति यथेति । शुश्रूषस्वति । पतिगच्छ गच्छन्तीं शाकुन्तलां प्रति
कलस्वीपदेशोऽयम् । गुरुन् पूज्यान् जनान् शुश्रूषयरादौ शुश्रूषस्व सेवस्व,
सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं प्रियवयस्याभ्यवहारं कुरु । विप्रकृतापि अपमानितापि
भर्तुर्विप्रैः, रीषणतया जीपनतया भर्तुः प्रतीपं प्रतिकूलमित्यर्थः; मां स्य गमः
न गच्छ, प्रतिकूलवर्तिनी मा भवेत्यर्थः । अथ हि स्वामिसकाशावस्थानरूपशुभ-
सन्भावनया मनीहारिवाक्येन शास्त्रानुसारतः प्रयोजनम् उपदिष्टमिति । अथ
गुरुशुश्रूषादिकं शास्त्रानुसारि मनीहारि वचनम् ।

(द) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । गुणान् प्रति यत् विपरीतं काव्यं
गुणविरोधि काव्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) उदाहरति यथेति । जह इति । जह संहरयते तमो गच्छते सञ्जलेते
पादः वससि हरसि पशुपतेत्यापि स्त्रीजीवनं हरसि इति संस्कृतम् । अथ
तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजनजीवनहरणम् ।

(न) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणैः उपमानोपमैश्चरितसाधा-
रणधर्मेभ्यः उद्रेकः आचिक्वन् उपमेयस्येति शेषः, स गुणातिशयः मतः कथितः ।

यथा तत्रैव—“राजा । (चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य)
असावन्तस्त्रिदिकचनवलीलाजयुगल-
स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्धिलसदलिसङ्घात उपरि ।
विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः
कुतः प्राप्तयन्दो विगलितकलङ्कः समुखि ! ते” ? ॥ (प)
अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा
विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥४५२॥ (फ)

यथा ।

“दृष्ट्वापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।
ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः” ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । असाविति । हे समुखि ! ते स्वया अतः
अन्तरे चञ्चत् स्फुरत् विकचं विकसितं नव लीलाजयुगलं त्रीङ्गपद्मद्वयं यस्य
दृश्यः, तले स्फूर्जन् विकसन् कम्बुः शङ्कः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः
चरन्तः अलीनां अमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौष्मासो-
तिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः, परिपूर्णा अखिलाः समराः कला यस्य तथोक्तः,
गलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दोषा राविः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना
विमनरेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः ? कलाग्रन्थेन चतुःषष्टिविधाश्च लभ्यन्ते,
तस्य दोषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अथ
विशेषस्य सुखस्य लीलाजयुगलादिसम्बन्धात् आह्लादकलादिसाधारणधर्मेभ्यः
प्रादाधिक्यम् । चन्द्रे तु लीलाज्यादिसम्बन्धाभावादिति ।

(फ) विशेषणमात्रं अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा विशेष-
ण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ब) उदाहरति यथेति । दृष्ट्वेति । विषासः धनिर्न भक्ति-उक्तिरियम् । ऋदः
तुल्य इति शेषः । तथाहि, दृष्ट्वा जलपानेच्छा धनायाश्च तस्याः अपहारी
यः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषः, द्विजावासः
नां प्रविष्टां जलचराणां इत्यादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः,
नां प्रियः सतीषकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं,

पूर्वसिद्ध्यर्थकथनं

निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ॥४५३॥ (भ)

यथा वेण्याम्—“निहताशेषकौरव्यः” इत्यादि । (म)

बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥४५४॥ (य)

यथा ।

“यदीर्यं कूर्मराजस्य यस्य शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजनेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (र)

हृत्पादीनां भवेद् भ्रंशो

वाच्यादन्यतरद्वयः ॥४५५॥ (ल)

पद्मायाः लक्ष्म्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थः, किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स उदः जडाशयः जडस्य जलस्य जायगुणस्य च आशयः स्थानम् । अत्र बहून् समानधर्मा-
नुक्ता बुधलजडाशयलाभ्यां भेदकथनम् ।

(भ) निरुक्तिमाह पूर्विति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, ‘अर्थानां कथनं
निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ।

(स) उदाहरति यन्नेति । अत्र कौरव्यादिजनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(य) सिद्धिमाह बहूनामिति । अभिप्रेतस्य दृष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये
बोधायेत्यर्थः, एकमविकृत्य बहूनां कीर्त्तनं गुणकथनं सिद्धिः ।

(र) उदाहरति यदिति । हे राजन् ! कूर्मराजस्य कूर्मावतारस्य विषयो यत्
‘यदीर्यं’ वत्, यस्य शेषस्य जनस्य विक्रमः बौध्यमित्यर्थः, तदुभयं कूर्मशेषयोः सामर्थ्ये,
पृथिव्याः रक्षणे प्राक्तनविषये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य
राष्ट्र-पृथ्वीपालनभारसङ्घिषुतातिमवबीषाय तदुभयकीर्त्तनम् ।

(ल) भ्रंशमाह हृत्पादीनामिति । हृत्पादीनाम् आदिपदेन दृष्टदुःखितादे
यद्वचनम्, अङ्गदुःखितादुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यदत्र
विपरीतं यत् वचः, स भ्रंशः भवेत् ।

यथा वेण्यां—“कञ्चु किनं प्रति दुर्व्योधनः ।

सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमित्रं समुतं सहानुजम्” ।

स्रवलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्” ॥ (व)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥४५६॥ (श)

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः” ॥ (ष)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥४५७॥ (स)

वाचा यथा—

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण !

आयेयं शानुष्टहोतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥ (ह)

(व) उदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र चिरादपि न हनौति विवक्षितं
तु न चिरात् हनौत्यथाकथनेन भ्रंशाख्यं नाटकाङ्गमिति ।

(श) विपर्ययमाह विचारति । सन्देहात् संशयात् विचारस्य तत्त्वनिर्णयस्य
ऽथाभावः अभावः विपर्ययः ।

(१) उदाहरति सत्वति । लोकं जयतोऽस्यम् अदातारम् अवदान् मत्वा विचार्य,
सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः ।
राजन् ! त्वयि राजनि नृपे सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भव-
ति श्रेष्ठः, सन्तोषनवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः । अत्र पूर्वे दातृत्वाभावस्य निवृत्ति-
रिति, उदासीनं त्वयि राजन् तन्निश्चयमात्र एव विचारस्य अन्यथाभावः ।

(२) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च पर-
स्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुसरणमित्यर्थः दाक्षिण्यम् ।

(३) उदाहरति प्रसाधयति । हि विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अशुद्ध-

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥४५८॥ (घ)

एवं चेष्टयापि ।

यथा वेण्याम्—“अश्वत्यामानं प्रति कृपः । दिव्यास्त्रग्राम-
कोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (क) ।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं

नैकार्थप्रतिपादनम् ॥४५९॥ (ख)

यथा शाकुन्तले—“राजा ।

किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं,

सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणानुत पद्मताम्रौ,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (ग)

इति यत्सर्वं राजा इदानीमेति शेषः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य इति शेषः, सिद्धिं फलनिष्पत्तिम् अन्तर्गता विना न विद्मः स्यादिति शेषः । विभीषणं प्रति लक्ष्य-
स्थीकृतः । अत्र बाष्पा विभीषणचिन्तानुवर्तनम् दाविष्यम् । चेष्टया यथा शाकु-
न्तले—“तदङ्गमेनामनृणां करोमि इत्यङ्गुरीयकं ददाति” । अमाङ्गुरीयदानरूप-
चेष्टया शकुन्तलाचिन्तानुसरणं दाविष्यम् ।

(घ) अनुनयमाह वाक्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहयुक्तेः वाक्यैः अर्थस्य कार्यस्य
साधनम् अनुनयः ।

(क) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कोविदः
विषयश्च तस्मिन्, भारद्वाजी भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः, तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र स्निग्धवाक्येन अश्वत्याजः सन्तोषरूपस्य कार्यस्य
साधनम् ।

(ख) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत् नैकार्थं
प्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात् ।

(ग) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलैः शीतलपत्रैः क्लमविरोधिभिः

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थः-

ऽर्थान्तरात्तेः प्रतीयते ॥४६०॥ [घ]

यथा वेण्याम्—“द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कर्णं प्रति राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ?

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत् कथमन्यथा” ॥ (ङ)

दूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गृह्णणं तु तत् ॥४६१॥ (च)

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति अश्वत्थामा ।

“निर्वीर्यं गुरुयापभाषितवशात् किं मे तवैवायुधम्”
इत्यादि (छ) ।

पानिहारेः नलिनौदलतालहलेः पद्मपत्ररूपव्यजनेः आर्द्रवातं सञ्चालयामि किम् ?
उत अथवा पद्मतामसी पद्मे इव ताम्बू आरक्तौ ते तव चरणौ अङ्गे क्रीडे निवेश्य
निषाद्य यथासुखं संवाहयामि । दधन्ततिलकं इतम् । अथ अमोघस्य शकुन्तला-
परितीषस्य साधनाय वातसञ्चालनादीनामनेकाद्यानां प्रतिपादनम् ।

(घ) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरस्य उक्तेः हेतोः यत् अन्याथः
प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । दत्त्वाभयमिति । अतिरथः सः द्रोणः पूर्वेषु, “मा
नाम् अशुं नो बधीत्” इति अभयं दत्त्वा किरीटिना अशुं नेन बध्यमानं इत्यमानं
सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत । एव मदुक्तप्रकाराश्वत्थामाभिषेकायाससिद्धिः चेत्
यदि न लभ्यत, तर्हि अन्यथा प्रकारान्तरं, कथं किम् ? न किमपीत्यर्थः । अथ सिन्धु-
राजोपेक्षादुपाधौ नरप्रकटनेन द्रोणस्य स्वपुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते ।

(च) नष्टमाह दूषणेति । दूषणस्य उद्घोषणायां यत्र भर्त्सना तत् नष्टम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । अथ अश्वत्थामासङ्गता कर्णवत्स्यम् ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥४६२॥ [ज]

यथा तत्रैव—“सुन्दरकः । प्रज्ञा ! अत्र अपि नाम सारदुद्गमो दिष्टो तुल्ये हिं मन्त्रासाधो दुष्प्रोषणो य वेत्ति” (भ) ।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थे-

रुत्कटैरर्थसाधनम् ॥४६३॥ [अ]

यथा विक्रमोर्वशां—“राजा ।

सुयर्चाचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामही ।

स्वयं वृतः पतिर्वाभ्यामुर्वशा च भुवा च यः” ॥ (ट)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥४६४॥ [ठ]

(ज) पृच्छामाह पृच्छति । अभ्यर्थनापरैः प्राथेनात्पक्षैः वाक्यैः अर्थानाम् अन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । अन्वेति । “वाक्याः । अयं अपि नाम सारविहितो यो दृष्टो युष्माभिः मन्त्राराजो दुष्प्रोषणी न वा” इति संस्तुतम् । अत्र प्राथेनात्पक्ष-वाक्येन दुष्प्रोषणान्वेषणम् ।

(अ) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति । रुत्कटैः लोकादिभिः लोकप्रसिद्धैः अर्थैः अर्थस्य कार्यस्य साधनं प्रसिद्धिः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्यचन्द्रब्रह्मादिभिः नाम परिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम् ।

(ठ) सारूप्यमाह सारूप्यमिति । सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य अर्थो भवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेन वर्त्तनं व्यवहारः सारूप्यम् ।

यथा वेण्याम्—“दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।
दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !” इत्यादि (ङ) ।

संचेपो यत् तु संचेपा-

दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥४६५॥ [ठ]

यथा मम चन्द्रकलायाम्—“राजा । प्रिये !
अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेक्षवानि मुधा ? ।

(आत्मानं निर्दिश्य)

अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्मि दासजनः” ॥ (ण)

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्त्तनम् ॥४६६॥

यथा तत्रैव—“नेत्रे खञ्जन” इत्यादि (त) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत् सादृश्यपुरःसरम् ॥४६७॥ [थ]

(ङ) उदाहरति यथेति । अत्र सादृश्येताभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य चोभवत्तनम् ।

(ठ) संचेपमाह संचेप इति । संचेपात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य अर्थं कार्यं यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संचेपः ।

(ण) उदाहरति यथेति । शिरीषकुसुमवत् परिपेक्षवानि सुकीमलानि अङ्गानि,
किं कथं मुधा मृषा खेदयसि क्षेशयसि ? अर्थं दासजनः तव ईहितकुसुमानां
अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत् अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति किं तव
पाषासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिचर्यायै राज्ञ आत्मनियोगः ।

(त) उदाहरति । अत्र नायिकाया रूपगुणानां कथनम् ।

(थ) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतापर्यवसानम्, यत् वाक्यं
भण्यते कथ्यते स लेशः ।

यथा वेण्यां—“राजा ।

हृते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सेवासत्ताकं भविष्यति” ॥ (द)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥४६८॥ [ध]

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्यरः ।

पश्य सुम्भ ! समाश्वस्तां कादम्बसु च्वति प्रियाम्” ॥ (न)

विशेषार्थाहविस्तारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥४६९॥ (ध)

(द) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं पुरस्कृत्य । अथेकृत्य जरति ब्रह्मे गाङ्गेये भीष्मे हृते अर्जुनेनेति शेषः, पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां या श्लाघा गौरवम् अभूदिति शेषः, अस्माकं सेव तादृशी श्लाघा भविष्यति, अभिमन्युवधे इति शेषः । यथा वृद्धस्य कृतेन हनने श्लाघानुपयुक्ता, तथा अस्माकमपि बालकस्यैकाकिनोऽभिमन्योर्बहुभिर्हनेन भविष्यतीति भावः । अत्र अभिमन्युवधः ‘भीष्मवधतुल्य इति सादृश्यम् ।

(ध) मनोरथमाह मनोरथ इति । भङ्गान्तरेण भक्तिविशेषेण सदृशज्ञानेन इत्यर्थः, यत् अभिप्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(न) उदाहरति रतीति । नायिकां प्रति कथयिदुक्तिः । हे सुम्भ ! पश्य एषः मन्मथमन्यरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारी कलः मधुरवाक् कादम्बः कलहंसः समाश्वस्तां विश्रान्तां, आदराधिक्यदर्शनेन विश्रसन्तीम् इत्यर्थः, प्रियां किञ्चित् ईषत् चुम्बति ; ईषत् चुम्बनम् अस्याः उत्तरोत्तरकामीद्रेकाय इति भावः । अत्र कादम्बचुम्बनरूपमश्लाघाभिप्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः ।

(प) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति । विशेषः रूपलावण्यातिशयः अर्थः प्रयोजनं यस्य, तादृशः ऊहविस्तारः तर्कातिशयः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते कथ्यते ।

यथा गृहहृत्क्षवाटिकायाम्—

“दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्वसू” ॥ (फ)

स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं

प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥४७०॥ (ब)

यथा शाकुन्तले—

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति दृश्येते इति । गृहोपवने विश्वामित्रसमीपे रामलक्ष्मणौ दृष्टा सौतां प्रति तत्सखीनां सनकमुक्तिरियम् । हे तन्वि ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः, यौ एतौ दृश्येते, हे प्राज्ञे ! विदुषि । एतौ उभौ कल्याणनामानौ यमाभिधौ तिथ्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदाविति तर्कयामौ वयमिति शेषः । अत्र रूपलावण्यादतिशयात् विश्वामित्ररामलक्ष्मणेषु पृथिव्यां चन्द्र-तिथ्यपुनर्वसुत्वधर्मादप्येव तर्कातिशयरूपानुक्तसिद्धिः ।

(ब) प्रियोक्तिमाह स्यादिति । पूज्यं जनं प्रमाणयितुं यत् हर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथेति । पूर्वं प्रथमं फलीत्यनेः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमीदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः । प्राक् दृष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्तरं पयः जलं दृष्टिरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं पौर्वापर्यरूपी विधिः इति, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अस्तस्य अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः सख्यव्ययः परलोति शेषः । वंशस्थविलं हस्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्यत्वं सम्पद तत्पदान् भवितुं युज्यते, तद्वैपरीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-इत्यनेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः ।

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।
 उत्थासनं स्पृहाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
 आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।
 उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
 उत्कीर्त्तनं तथा याज्या परीहारो निवेदनम् ॥
 प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ (म)
 आशीरिष्टजनाशंसा ॥४७१॥ (य)

यथा शाकुन्तले—

“ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्वाजं सेव पुरुषवाप्नुहि” ॥ (र)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥४७२॥ (ल)

(म) नाट्यालङ्कारानाङ्गुपेक्षति । आशीः प्रभृतीनि तद्यस्त्रिंशत् नाट्यालङ्कार इत्यर्थः । अलङ्कृतिपदस्य योगार्थमाह नाट्यभूषणहेतव इति ।

(य) आश्विमाह आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(र) सदाहरति ययातेरिति । शर्मिष्ठा वषपर्वमुता ययातेरिव त्वं पत्युः दुःसप्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । पुत्रं पुरुषानाम् पुत्रं सा शर्मिष्ठा इव सम्वाजं अक्रवर्तिनं त्वमपि आप्नुहि लभस्व । अत्र शाकुन्तलां प्रति कलस्य शुभाशंसनम् ।

(ल) आक्रन्दमाह आक्रन्द इति । शुचा शीकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

यथा वेण्याम्—“कक्षुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके ।” इत्यादि ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥४७३॥ (व)

यथा कुलपत्यङ्के—

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संग्रयम्” ॥ (श)

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसङ्गते ॥४७४॥ (घ)

यथा शाकुन्तले—“राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं
तावदस्माभिः । एवंविधा एव वयम् । किं पुनरिमाभिसम्भाष्य
लभ्यते ? शार्ङ्गरवः । विनिपातः” इत्यादि (स) ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥४७५॥ (ङ)

(व) कपटमाह कपटमिति । यत्र मायया कृतेन अन्यत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्श्यते तत् कपटम् ।

(श) सदाहरति यथेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन समरूपं
काष्ठमहरिणकाय परित्यज्य विधाय, कपटं कृत्स्नं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः
युधि युद्धे संग्रयं नीयते प्राप्यते । अत्र मायया अन्यरूपयुक्तम् ।

(घ) अक्षमासाह अक्षमेति । स्वल्पः अत्यल्पः अपि परिभवः यत् न अभिसङ्गते
सा अक्षमा ।

(स) सदाहरति यथेति । शार्ङ्गरवं प्रति राज्ञः उक्तिः । अभ्युपगतं स्वीकृतम् ।
एवंविधाः पराभिसम्भाषिण इत्यर्थः । इमां शकुन्तलाम् । अभिसम्भाष्य प्रस्ताप्य ।
अत्र सत्यवादिप्रित्यनेन सीङ्गुलमसम्बोधनेन परिभूतस्य शार्ङ्गरवस्य विनिपात इति
वचनेन अक्षमा प्रकटिता ।

(ङ) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं सादृशं नाम्नं गर्वं ।

यथा तत्रैव—“राजा । ममापि नाम सत्त्वरभिभूयन्ते
मृदाः” (घ) ।

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥४७६॥

यथा कुम्भे—“रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव
तावत्” (क) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्य-

हेतोराश्रय उच्यते ॥४७७॥ (ख)

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—“विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामि” इति (ग) ।

उत्प्रासनन्तूपहासो

योऽसाधौ साधुमानिनि ॥४७८॥ [घ]

यथा शाकुन्तले—“शार्ङ्गरवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्यागः” इत्यादि (ङ) ।

(घ) उदाहरति यथेति । सत्त्वे प्राणिभिः । अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः
सूचितः ।

(क) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिशोकान्तः बहुपुत्रभ्रातृवन्मुर्ग-
नाशदिति भावः, अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि । अत्र रणकर्मणः उद्यमः
सूचितः ।

(ख) आश्रयमाह ग्रहणमिति । कार्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं यद्वचम् आश्रयः
उच्यते ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र राज्ञार्यं रामाश्रयणं गुणवत् ।

(घ) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधुनामौ,
तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अथ पुनरिति वितर्के, पूर्ववृत्तान्तः प्रकुलना-

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥४७६॥ (च)

यथा तत्रैव—“राजा” ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिच्छितकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (छ)

अधिचेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥४८०॥ (ज)

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नबधवर्त्तिना ।

न केवलं हतो बाली स्वात्मा च परलोक्तः” ॥ (झ)

परिच्छेदरूपा पूर्ववदनेत्यर्थः, व्यासङ्गात् भार्यान्तरसंभोगात् । तत् कथमिति अन्यथा कथमित्यर्थः । अत्र अधर्मभौरिति उपपत्तिः ।

(च) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनीहरेत्वात् या आकाङ्क्षा तत्राधीष्टा इत्यर्थः सा स्पृहा ;

(छ) उदाहरति चारुणेति । चारुणा मनीहरेण स्फुरितेन स्फुरणेन अपरि-
तः नायकेनादृष्टतया अग्रणीतः अतएव कोमलः प्रियायाः शकुन्तलायाः अयम्
अधरः पिपासतः पातुमिच्छतः मम अनुज्ञां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीयत्वात्
पानाकाङ्क्षारूपा स्पृहा ।

(ज) क्षोभमाह अधिचेपवच इति । अधिचेपवचः भयानकवाक्यं करोतीति
प्रोक्तः क्षोभः मनीषिकारविशेषः स एव क्षोभनामासङ्कार एव प्रोक्तः ।

(झ) उदाहरति लयेति । रामं प्रति बालिन उक्तिः । हे तपस्विचाण्डाल !
तपस्वि चाण्डालवत् नृशंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नबधवर्त्तिना मुसभावेन स्थिरा
विशकारिणा त्वया केवलं बाली न हनः, किन्तु परलोक्तः आत्माऽपि हत इत्यर्थः,
शटशं दुष्काय्यं त्वया कृतम् एतेन परलोकीकृतं निन्दारी नास्तीति भावः । अत्र
भयानकारिर्क्षोभः ।

मोहावधौरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥४८१॥ (अ)

यथाऽनुतापाङ्गे—रामः ।

“किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि बहुशो मिथ्याभिमतस्तदा”

इति (ट) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥४८२॥ [ठ]

यथा बध्यशिलायाम्—

“म्रियन्ते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः ॥ (ड)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥४८३॥ [ढ]

यथा श्मशाने—माधवः ।

“तत्पत्रयेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या सुखम्” इति (ण) ।

(अ) मोहेति । मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधौरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्तापाखण्डार एव ।

(ट) उदाहरति यथेति । देव्या सीतया । मिथ्याभिमतः मिथ्यादत्तपरिवादः । अनं चुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधौरितान् पश्चात्तापाखण्डार एव ।

(ठ) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य सिद्धये हेतोः कारणस्य रुपन्यासः कौतन्म उपपत्तिर्मता ।

(ड) उदाहरति यथेति । त्वयि म्रियमाणे या म्रियते, त्वयि जीवति सति या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्राचेः आत्मानं रक्ष । अत्र तस्या जीवन्तरक्षारूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुत्वात् शरीररक्षणात् ।

(ढ) आशंसानाह आशंसनमिति । आशंसनम् अभीष्टवामि मनसो व्यापारवत् ।

(ण) उदाहरति यथेति । तस्याः मातुल्याः ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [त]

यथा मम प्रभावत्या—“वज्रनाभः ।

अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयाभूलयाभ्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥”-(घ)

विसर्पो यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [द]

यथा वेण्याम्—“एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (ध) ।

कार्यग्रहणमुल्लेखः ॥ ४८६ ॥ [न]

यथा शाकुन्तले—“राजानं प्रति तापसी । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शाकुन्तला अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यार्तिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (प) ।

(त) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्तव्यत्वेन दृढतरनिर्देश
इत्यर्थः, अध्यवसायः ।

(घ) उदाहरति यथेति । प्रद्युम्नस्य वज्रः क्षणेनैव अग्रा गदया निर्मथ्य
सस्रुष्यं लीलया अनायासेन अद्य वः युष्माकं ; वः इति अनादरे वही, युष्मान्
अनादृत्य इति भावः । रसातलं विहाय भुवनद्वयं स्वर्गं भुवस इत्यर्थः, स्वस्य
रसातलवासिनादिति भावः, सन्मूल्यानि सत्पाठयानि । अत्र वज्रनाभस्य
वशीभूतनादिरूपकार्ये दृढतरनिर्देशरूपीऽध्यवसायः ।

(द) विसर्पमाह विसर्पं इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं प्रकान्तं
स विसर्पः ।

(ध) उदाहरति यथेति । एकस्य द्वीपद्वीपयवस्य पाकः कर्त्तुं संशान्ते
पुत्राजन्मनिधनरूपमिति भावः । अथ केशवयवस्य अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

(न) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(प) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठप्रहरणाय साधिदैवत
इव अविदेवता अविष्ठात्री देवता तया सहित इव अनुमालिनीतीरं मासिन्वाः

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [फ]

यथा ।

“इन्द्रजिह्वण्वीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (व)

भर्त्सना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥

यथा सुन्दराङ्गे—“दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं
कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति”
इत्यादि (भ) ।

नद्यासौरे इत्यर्थः । कार्य्यतिपातः कार्य्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य्य-
ग्रहणम् ।

(फ) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्य्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्त्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(व) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिह्विति । मेघनादं प्रति खल्वप्यसौक्तिः ।
हे इन्द्रजित् ! नाम्नैव न तु कार्य्यत इति भावः, प्रच्छन्नवीर्य्यः प्रच्छन्नपराक्रमः
बलवान् असि भवसि, इन्द्रजिह्वास्थैव तव प्रच्छन्नं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, “धिक् निभत्संनिभन्धीः” इत्यमरः ।
वत्सम् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलखितरूपेण युध्यसे । यदि तव निर्भयत्वं
स्यात् तदावश्यं प्रकाशयिष्ये तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाशयिष्ये
इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्य्यम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या
स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्विलसितस्य, पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः, पापम् अनिष्टं
वक्ष्येविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र मूर्च्छितदुर्य्योधनरत्नवाय रत्नात् रत्नं प्रत्यावर्त्तित-
वत्त्वं सूतं प्रति मोहावधाने दुर्य्योधनस्य भर्त्सनम् ।

नौतिः शस्त्रेण वर्त्तनम् ॥४८६॥ (म)

यथा शाकुन्तले—“दुष्मन्तः । विनीतवेषप्रवेशानि तपो-
वनानि” इति (य) ।

उक्तस्यार्थस्य यत् स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥४८७॥ (र)

यथा शाकुन्तले—“राजानं प्रति शाङ्करवः । आः ! कथमिदं
नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोक-
वृत्तान्ते निष्णातः । (ल)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (व)

(म) नौतिमाह नौतिरिति । शस्त्रेण यथाशस्त्रं वर्त्तनं व्यवहारं शास्त्रीय-
वर्माण्डानमित्यर्थः नौतिः ।

(य) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे चोदयं व्यजेदिति शास्त्रमत्र द्रष्टव्यम् ।

(र) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति । उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य
उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उच्छेद्यः स्यात्
तत् अर्थविशेषणं स्यात् । उपालम्भविशेषेण इति पाठे प्रतिकूलीकृत्यनेनेति
गोहव्यम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उप-
विष्टम् । नितरामतिशयेन । लोकावृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः । निष्णातः
भेषः ।

(व) सतीमिति । जनः स्त्रीषु भर्तृमतीं सवर्षा स्त्रियं ज्ञातिकुलं पित्रकुलमित्यर्थः
इति विलम्बः आशङ्क्यः यस्याः तादृशीं पित्रगृहमात्रवासिनीमित्यर्थः । सतीमपि
अतीमपि, अन्यथा भर्तृमतीम् उपपत्तिशुक्ता, यथा सतीमपि असतीं, विशङ्कते

प्रोत्साहनं स्वादुत्साह-

गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४६१ ॥ (ग)

यथा बालरामायणे—

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगन्नितयं व्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (घ)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्

सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ (स)

यथा वेण्यां—“कपं प्रति अश्वत्यामा । त्वमपि तावद्रात्रः
पार्श्ववर्त्ती भव । कपः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्” (ह)
इत्यादि ।

सदीर्घा सञ्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्व स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः
पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा भर्तुरिति शेषः, प्रमदा नारी “प्रमदा समदे वने
स्त्रियामुत्तमधीषिति” इति मैदिनी । परिणेतुः पत्युः समीपे दृश्यते रचितुमिति
शेषः । अत्र किमिदमुपन्यस्यमिति राश उक्ती तन्निर्भर्त्सनरूपेण वाः कथमित्या-
द्युक्तीर्त्तनम् बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(ग) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहसूचकाशब्देन कस्यापि
योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात् ।

(घ) उदाहरति कालरात्रीति । स्त्री इति ज्ञेयीः किं विचिकित्ससि ? इत्या-
न वेति संशयेन तिष्ठसि ? हे तात ! समेनसम्बोधनमिदम्, इयं रात्रौ कालरात्रि-
वत् कारावा दाहका, निष्कीकयासिनीत्यर्थः । तत् तस्मात् जगतां नितयं निमुषन-
मित्यर्थः व्रातुं रचितुं ताडकां ताडय जहोत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य
उत्तेजनम् ।

(स) साहाय्यमाह साहाय्यमिति । सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूल-
तया यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

(ह) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र रथस्यापाररूपे सङ्कटे रात्रौ
सानुकूल्यविधानम् ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४६३ ॥ (ज)

यथा तत्रैव—“दुर्योधनः । मातः ! किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते” इत्यादि (क) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४६४ ॥ (ख)

यथा, शकुन्तले—“राजा शकुन्तलां प्रति । अयि ! तपो वर्धते ? अनसूया । दाणिं अदिधिविससलाहेण” (ग) इत्यादि ।

भूतकार्यार्थाख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४६५ ॥ (घ)

यथा बालरामायणे—

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्नाहृतः” इत्यादि । (ङ)

(ज) अभिमाननाह अभिमान इति । स एव अभिमान एव ।

(क) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं, कृपणं क्षुद्रम् । अत्र मातुशब्देन दुर्योधनस्य अभिमानः सूच्यते ।

(ख) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनशात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं प्रतिवचनादिना सन्तोषणम् अनुवृत्तिः ।

(ग) उदाहरति यथेति । दाणिम् इति । इदानीमतिविशेषलाभेन इति संकृतम् । स्पष्टम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने, प्रश्रयः ।

(घ) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य कृतस्य कार्यस्य आख्यानं कथनम् उत्कीर्त्तनं मतम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । भवद्देवरे लक्षणे । अत्र सीतां प्रति रामस्य भूतस्य नागपाशबन्धादिः कार्यस्य कथनम् ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञयाः

स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४६६ ॥ [च]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (क)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [ज]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्मग्रनक्षरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥ (झ)

(च) याज्ञामाह याज्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञया उदाहरणम्, “भो बह्वेश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते” इत्यादि ।

(क) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । राघवः प्रति अङ्गदक्षीः क्षिरियम् । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि आसतामिति दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दक्षभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि ? वानरास्तव शिरोभिः संशामपतितैः कन्दुकक्रीडां करिष्यन्ति, तत् कथं सङ्गसे इति भावः ।

(ज) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जनं क्षमा परिहारः प्रोक्तः ।

(झ) उदाहरति प्रायेति । रामं प्रति बाष्पिन उक्तिः । प्राणप्रयाणे प्राणान् समये यत् दुःखं यातना तेन आर्तः व्यथितः सन् यत् अनक्षरं दुरचरमित्यर्थः उक्तवान् “त्वया तपस्विषाण्डात्” इत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभो ! तत् क्षमस्व, किञ्च अन्यथ सुग्रीवः मम कनीयान् आत्मा ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनुचितकार्यस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम् ।

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [ज]

यथा राघवाभ्युदये—“लक्षणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्थनया
गन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ट) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [ठ]

यथा वेण्यां—“राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः” (ड) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५०० ॥ [ढ]

यथा तत्रैव—“देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्
ह्रदा पूरिताः” इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ण]

(ज) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य
कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ट) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र समुद्राद्यर्थेनाथं गमनं पूर्वमवज्ञातं
कथं पुनस्तदर्थं मननम् इति लक्षणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् द्वारार्थायं निवेदनम् ।

(ठ) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रवर्त्तनं स्यात् ।

(ड) उदाहरति यथेति । उपचिताः बहिताः, समारम्भाः समुयोगाः । अत्र
इहकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ढ) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुराघटितस्य उक्तिः कथनम्
आख्यानम् ।

(ण) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्य्यस्य अवधारणं कर्त्तव्यनिश्चयः
युक्तिः ।

यथा तत्रैव—

“यदि समरमपास्य नास्ति सृत्वी-

भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्” ॥ (त)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले—“राजा । तत् किमिदानीमात्मानं
पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि” (द) ।

शिञ्जा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥

यथा तत्रैव “सहि ! यं जुत्तं आस्रमवासिणो जलस्य
अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिन्न सच्छन्ददो गमणम्” (ध)
एषाञ्च लक्षणं नाख्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-
त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु (न) च
केषाञ्चिद् गुणालङ्कारभावसम्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके
प्रयत्नतः कर्त्तव्यात् तद्विशेषोक्तिः । एतानि च—

(त) उदाहरति यथेति । यदौति । यदि समरं युद्धम् । अपास्य त्यक्त्वा सृत्वीः
भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं युक्तमिति ।
अथ यदि जन्तोः प्राणिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति कथं यशं
सुधा सृष्टा मलिनं कुरुध्वम् । अत्र समरस्य कर्त्तव्यतायां निश्चयः ।

(थ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकटानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शाकुन्तलायाः पुनः प्राप्तौ आनन्दान्ति-
शयः ।

(ध) उदाहरति यथेति । सद्यौति । “सखि ! न युक्तमाश्रमवासिनी
जनस्याकृतसत्कारमतिविशेषमुन्मत्तिला स्वच्छन्दती गमनम्” इति संस्कृतम् ।
स्पष्टम् । अत्र शाकुन्तला प्रति तत्सख्या उपदेशवाक्यम् ।

(न) एषामिति । यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाव्यभूषणहेतुत्ववत्

“पञ्चसन्धि चतुर्हस्ति चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशत्क्षणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥
 महारसं महाभोगमुदात्तरचनाम्बितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥
 सुस्निष्टसन्धियोगश्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दातिपातश्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (प) इति ।
 मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्वेव ।
 कैयङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

लास्याङ्गान्याह ।

गीयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

सामान्यधर्मयोगात् नाट्यलङ्कारेऽन्तर्भवितुमर्हति तथान्येषां भेदकथनं गड्डविकारा-
 प्रवाहेषु गतानुगतिकत्वाद्येन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः । एषु लक्षणनाट्या-
 लङ्कारेषु ।

(प) पञ्चेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौशिक्या-
 दयः यत्र तत्, चतुःषष्ठ्या षष्ठैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्ष्यैः पूर्वोक्तैः
 उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
 इत्यर्थः रसः शङ्कारः वीरी वा यत्र तादृशं, महान् भीमः भावादिर्यत्र तादृशं,
 महासञ्चारं वा, उदात्ता विद्यासञ्चारं दिगुचयुक्ता इति भावः या रचना तथा
 श्रुतिं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य वीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
 र्यस्मिन् तथोक्तं, सञ्चारम् इत्यत्र सत्कारम् इति वा पाठः । साधुः सन्निरनुष्ठेय
 इत्यर्थः साधारः व्यवहारः यत्र तादृशं, जनप्रियं लोकप्रसन्नं, सुस्निष्टः सन्धिः
 सुखादयोऽङ्गः समावेशः यस्मिन् तथामृतं, सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयम् आनन्द-
 निष्ठं, मृदुः सुधीनस्य शब्दानाम् अतिपातः प्रयोगः यस्मिन् तथामृतं नाटकं
 कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

लास्ये दशविधं श्रुतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

५०४ ॥ [फ]

अत्र च ।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।

शृङ्गं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ब]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरव्युते ! मम हिं गौरि ! ४.

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” (भ)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [म]

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः—“उपलक्षणञ्चेतत् । क्रोधोद-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्” इति ।

निखिलातोदरहितं शोकचिन्तान्विताभ्रजा ।

(फ) गेयपदमिति । गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिर्दत्तानित्यर्थः ।

(ब) गेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभाण्डं वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अथोक्तं गृहीत-
त्यर्थः आसने पुरः अयतः उपविष्टस्य यत् शृङ्गं पवित्रं गानं तत् गेयपदम् ।

(भ) उदाहरति उत्फुल्लमिति । उत्फुल्लं विकसितं यत् कमलं पद्मं तस्य
केसरपरागवत् गौरी गौरवर्णा युतिर्दीप्तिर्यस्यास्तादृशि ! भगवति ! गौरि !
पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भगवत्याः अद्युगृहेण मम अभिवाञ्छितं प्राप्तितं प्रसिध्यतु
अफलोभवतु ।

(म) स्थितपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र मदनेन उत्तापिता स्थिता
सती प्राकृतं पठति तत् लास्यमित्यर्थः स्थितपाठ्यम् उच्यते ।

अप्रसाधितगानं यदासीदासीनमेव तु ॥ [य]
 आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।
 स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [र]
 अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
 वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [ल]
 स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं शृङ्गाचिगूढकम् ॥
 ५०७ ॥ [व]

यथा मालत्याम्—“मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवत्तः” ।
 कश्चन भट्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
 प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैम्भवं विदुः ॥
 ५०८ ॥ [श]

करणं वीणादिक्रिया ।

(य) आसीनम् निखिलेति । शीक्रेण चित्तया चान्विता अनला निखिला-
 तीत्यरहित निखिलेन आतोद्येन रक्षितं केनापि बाधेन न सङ्गतमित्यर्थः । अप्रसा-
 धितम् अनलकृतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा, यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् । यस्मिन्
 शेषे इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(र) पुष्पगण्डिकासङ्घ आतोद्येति । आतोद्येन बाधितेन मिश्रितं सङ्गतं
 गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोबन्धनपूर्वकगीतानि इत्यर्थः । तथा
 स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(ल) प्रच्छेदकमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसक्तमित्यर्थः
 मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः अन्यः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं
 प्रच्छेदकः मतः ।

(व) शृङ्गमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां शृङ्गाचिगूढं नाट्यं नर्त-
 नादिकं चिगूढम् ।

(श) सैम्भवमाह कश्चेति । भट्टसङ्केतः सङ्केतस्थाने गायिकाया अगमनात्

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।

द्विगूढं रसभावाढ्यम् ॥ ५०६ ॥ [ष]

उत्तमोत्तमकं पुनः ।

क्रोपप्रसादजमधिच्चेपयुक्तं रसोत्तरम् ।

हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ५१० [स

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

५११ ॥ [ह]

स्थान्युदाहरणानि—

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१२ ॥ [ज]

च्युतसङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करवेन अन्वितीऽपि कश्चन कीऽपि पुरुषः यः प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैवैवं विदुः ।

(ब) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणी भावः पदानि यत्र तादृशं, यदा चतुरस्रपदं स्वरयामादि पूर्णं, मुखसन्धिप्रतिमुख सन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् आढ्यं युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(स) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । क्रोपप्रसादाभ्यां जातम्, अधिवेतिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, हावेन भूनेवादिविकारेऽस्ति लघ्वं क्तोः, हेत्वया हेत्वात्यन्तसमाख्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणीकतेन अन्वित्रिवंश्च मनीशेन श्रीकवन्धेन पद्यरचनेन मनीहरम् गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(ह) उक्तप्रत्युक्तमाह । उक्तीति । उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां संयुतं सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, अलीकवत् स्वभावादसङ्घितम् अप्रियवशा, विलासितः युक्तः गीतस्य अग्रः यत्र तादृशं गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

एतदेव नाटकं यथा क्षालरासायणम् ।

अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

मृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५१३ ॥ [क]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालती-
माधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि हयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ।

कितवद्युतकारादिविटचेटकसङ्ग लः ॥

५१४ ॥ [ख]

(क) मङ्गानाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वे पूर्वीकैः पताका
खानकैः दशभिरङ्गैश्च युतं धीराः विद्वांसः मङ्गानाटकम् कश्चिरे सक्तवन्तः ।

(ख) मङ्गानाटकमुक्त्वा प्रकरणमाह अथेति । भवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं
नायकचरितं, लौकिकं लोकचरितमात्रप्रसिद्धमतएव, कविना कल्पितं स्वकवील-
रचितमित्यर्थः, न तु पुराणादिप्रसिद्धं, भवेत् । मृङ्गारः अङ्गी प्रधानम् । नायकः
धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपावः चयः तत्सङ्गिताः ये धर्माः स्वर्गसाधन-
भूताः कामाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि वनादीनि तत्परः तदासक्तः न तु
अपायरहितमुक्तिकामीति भावः ।

(ग) नायकेति । कापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, कापि वेश्या,
कपिवा हयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य त्रयः भेदाः
विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु तृतीये भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति

कुलस्त्री पुष्यभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि
मृच्छकटिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (ग) । शेषं
नाटकवत् ।

अथ भाणः ।

भाणः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्नेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्तौ कुर्यादाकाशभाषितैः ॥

सूचयेद्बीरमृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।

मुखनिर्वहणे सन्धौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१५ ॥ [घ]

भावः । कृतवः भूतः व्यूतकारः, आदिपदेन सभिकादीनां यङ्गं, तथा विटः
पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतेः सङ्कुलः व्याप्तः ।

(ग) अस्येति । “विना विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्मत्” इत्युक्ते अस्य
प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिसूत्रकारचं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तच्चात् ।

(घ) भाषमाणः अस्मि । भाष इति । भूतस्य नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थानं दृष्टान्तेन आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकेनैव अङ्गेन समापनीय इत्यर्थः, भाषः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्नेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशालायां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्तौ कुर्यात् । शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः
वीरमृङ्गारौ रसौ शौर्य्यवर्णनेन वीरं, सौभाग्यवर्णनेन मृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।
तत्र भाषे इतिवृत्तम् उत्पाद्यं कविभिः कल्पनीयं प्रायेण भारती इति, मुखं
निर्वहण्य एतौ सन्धौ, तथा लास्याङ्गानि दशापि प्रदीव्यानीति शेषः ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तर-
प्रत्युत्तरे कुर्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशीर्ष्यवर्णनया
सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्मवति । सास्याङ्गानि
गीयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः ।

स्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्षहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्भोरोदयस्तत्र सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥

५१६ ॥ (ङ)

यथा सौमन्धिकाहरणम् ।

अथ समवकारः ।

वृत्तं समवकारे तु स्यात् देवामुराश्रयम् ।

सम्बन्धो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥

सम्बन्धौ द्वावन्ययोस्तद्वदेक एकी भवेत् पुनः ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥

(ङ) व्याधीनमाह अथेति । स्यातेतिवृत्त इति । स्यात् पुराणादिषु प्रसिद्धम्
इतिवृत्तं यस्य तादृशः । गर्भविमर्षाभ्यां सम्बन्धौ हीनः गर्भविमर्षसन्धिरहित इत्यर्थः ।
अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य सङ्ग्रामस्य उदयः उदयस्थिति-
यंस्मिन् तस्मात् । अन्यत् सुबनम् ।

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्याष्टाङ्गान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१७ ॥ (च)

नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
 क्तावपि नेह विधातव्यौ ।

तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
 स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

(च) समवकारमाह अथेति । वृत्तमिति । देवासुराद्यर्थं देवासुरसम्बन्धम् ।
 निर्विघ्नर्षाः विमर्षरहिताः सन्धयः अतुल्यसन्धिं विना अलारः सन्धयः प्रतीयन्ते
 इत्यर्थः । अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र आदिमे अङ्के द्वौ सन्धौ सुखप्रतिमुखे
 इति भावः, अन्ययोः [द्वितीयतृतीययोरङ्कयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः
 निर्विघ्नश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 भिन्नं भिन्नं फलम् । अखिलः समयो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गान्तेति भावः । षड्वरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरष्टाक्षि तत्प्रवृत्तीनि ।
 मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः । द्वादश-
 नाडीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कं प्रथमाङ्कनिष्ठं वस्तु निष्पाद्यं सप्ताद-
 नौयम् । द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाडीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां नाडीभ्यां तदव-
 श्यं निष्पाद्यमिति शेषः ।

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१८ ॥ (छ)

अत्र शास्त्राविरोधेन कृती धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु (न) नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (ज) बहवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतप्रिशाचाद्याः षोडशाल्यन्तमुद्रताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१९ ॥ (झ)

(छ) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्मायेति ।
शृङ्गारः धर्मायेकामैः त्रिविधः । कपटः स्वाभाविकः कृत्रिमः देवजः देवेन जनितः ।
विद्रवः शङ्का-भय-दासकृतः सन्धूतः, अचेतनकृतः चेतनकृतः यथा चेतनाचेतनोभय-
कृत इति त्रिविधः ।

(ज) समवकीर्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(झ) डिमसाहं अथेति । उपरागैः चन्द्रसूयादीनां वासविशेषैः भूयिष्ठः

अत्रोदाहरणञ्च—“त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः ।

अथ ईहामृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तचतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।
 मुखप्रतिमुखे सन्धौ तत्र निर्वहणं तथा ॥
 नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
 ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
 शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
 पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।
 युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥
 महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥
 एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।
 दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितैत्तरे ॥

५२० ॥ ॥ (ज)

बहुलः । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । दीप्ताः उज्ज्वलाः ।
 विभावदिसामथीबलेन भटिति प्रतीयमाना इति भावः । अन्यत् स्यष्टम् ।

(ज) ईहामृगमाह अथेति । मिश्रवृत्तः ख्याताख्यातेतिवृत्तः । अनियमौ
 नियमवर्जितौ कश्चित् नरो नायकः, प्रतिनायको वा, कश्चित् दिव्यः नायकः,
 प्रतिनायको वा, इति नायकप्रतिनायकयोर्मियमौ आसीति भावः । गूढभावात्
 गोपनभावात् अयुक्तकृत् अनुचितकार्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना,
 अर्धदिपदेन कलादिपरिशुद्धः । परं शब्दं प्रतिनायकमित्यर्थः, संरम्भं क्रोधम्,
 आनीय माप्य, क्रुद्धं कलित्यर्थः, व्याजात् कृत्वात् । बधप्राप्ताः बधप्राप्तिरित्या

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको
मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईदृते वाञ्छतीति ईहामृगः ।
यथा कुसुमशेखरविजयादि ।

अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५२१ ॥ (ट)

इमञ्च केचित्—“नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टि-
काङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।

अथ वीथी ।

वीथ्यामीको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

अपीत्यर्थः । “निवर्त्तते” इत्ययं निवर्त्तयेदिति पाठे परं युक्तस्थानमानीय संरम्भं
निवर्त्तयेदित्यर्थः । महात्मान इति प्रतिनायकानां बन्धं पुराणादिप्रसिद्धे स न
वर्णनीय इति भावः । अन्यत् सुगमम् ।

(ट) अङ्कमाह अथेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्चयेत्
विस्तारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान्त इत्यर्थः । स्थायी स्थिरतरः । प्रपञ्चयेत्
बहुलीकुर्यात् । भाणवदिति भावे यथा मुखनिर्वहणे सन्धौ कौशिकी, भारत्यौ
वृत्तौ, दश लास्याङ्गानि, तथावापीत्यर्थः, अस्मिन् अङ्के जयपराजयौ वर्णनीयौ ।
अथत् स्पष्टम् ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
 सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।
 मुखनिर्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२२ ॥ (ठ)

कश्चिदिति उत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
 अस्याः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनोषिणः ।
 उद्गात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं कुलम् ॥
 वाक्केल्यधिबले गरुडमवस्यन्दितनालिके ।
 असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ॥

५२३ ॥ (ड)

तत्र उद्गात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरण
 लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गृतं

प्रपञ्चो हास्यकुन्मत्तः ॥ ५२४ ॥ (ठ)

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वङ्गभीक्ष्विदूषकचेच्योरन्योन्य-
 वचनम् ।

(ठ) वीथीमाह अथेति । अत्र वीथ्याम् एकः अतिथीय इत्यर्थः कश्चित् नायक
 इति शेषः कल्प्यते निवध्यते । अखिलाः समयाः पञ्चेति भावः अर्थप्रकृतयः वीजा-
 दवः प्रयीष्या इति शेषः ।

(ड) अस्या इति । अस्याः वीथ्याः । अन्तत् स्पष्टम् ।

(ठ) प्रपञ्चमाह मिथ इति । मिथः परस्परं हास्यकृतं हास्यजनकम् । असङ्गृतं
 मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थ-

योजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ ५२५ ॥ (ग)

यथा तत्रैव—“राजा ।

सर्वस्मिन्निभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरो ।

रामा रम्येवनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया” ॥ (त)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । “राजा । कथं दृष्टेत्याह” ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । “नटादित्रितयविषय-
मेवेदम्” (घ) इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

र्विलोभ्य क्लृप्ताच्छलम् ॥ ५२६ ॥ (द)

यथा वेष्टां—“भीमार्जुनौ ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो

लक्षणाकेशोत्तरोयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।

(ग) द्विगतमाह त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् अनेकार्थयोजनं
वस्तुर्धे कल्पनं त्रिगतं स्यात् ।

(त) उदाहरति यथेति । सर्वेति । सर्वशोविरहितस्य पुद्गरस्य उक्ति-
रियम् । हे सर्वस्मिन्निभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा सर्वशो त्वया दृष्टा ?
अत्रास्य वाक्यस्य प्रतिपत्त्यर्थे साध्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रश्नरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति
प्रतिपत्तिः प्रतिबचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम् ।

(घ) त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह नटादौति । आदिना नटोप्रवृत्तिनटयोरङ्गणम् ।
इदं त्रिगतम् ।

(द) क्लृप्ताह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसदृशैः अश्विभैः वाक्त्रैः विचोभ्य
लक्षणा परप्रसारणा क्लृप्तम् ।

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजगतस्याङ्गराजस्य मित्रम्
 कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्तः” ॥ (घ)
 अन्ये त्वाहुःकुलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।
 उदीर्यते यद्वचनं वचनना हास्यरोषकृतम् ॥ (न)
 वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥

५२७ ॥ (प)

द्विचैतु पल्लक्षणं यथा—

“भिन्नो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किन्तेन मद्यं विना
 मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
 वेष्ट्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा
 चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः” ॥ (फ)

(घ) उदाहरति यथेति । कर्त्तेति । द्यूतकलानां द्यूतक्रीडापक्षपटानां
 कर्त्ता, जतुमयं जतुप्रचुरं, प्रचरार्थं मयट् । यत् शरणं गच्छेत् “शरणं गच्छन्निनी”
 इत्यमरः । तस्य उद्दीपनः विरोचनद्वारा जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानी
 अङ्गद्वारवान्, कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य चैव्यपदयने आकषर्षे
 पटुः नियोजयिता इत्यर्थः, पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः यस्य दासाः किङ्कराः,
 द्यूतजयेन दासत्वेन सम्भाषिता इति भावः । दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृतिकस्य
 अनुजगतस्य कनिष्ठभाटगतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कर्णस्य मित्रं वसु, सः
 प्रसिद्धः असी राजा दुर्योधनः क्व कुत्र कास्ते तिष्ठति कथयत, यूयमिति
 शेषः । रुषा क्रीधेन तं दृष्टं साक्षात्कर्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्तः भवान्,
 आवागमिति शेषः । भृत्यान् प्रति उत्तिरिवम् ।

(न) अन्ये विधिः । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य वचननाहास्यरोषकृतं
 यत् वचनम् उदीर्यते कथ्यते अन्ये पक्षितासु तत् कृतम् आहुः कथयन्ति ।

(प) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति । हे वा तिस्रो वा प्रमुक्तयः प्रतिवचनानि
 ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत् ।

(फ) उदाहरति यथेति । भिन्नो भिन्नः । भिन्नो ! मांसनिषेवणं मांसमीनं

केचित् “प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिर्वाक्येतिः”
इत्याहुः । अन्ये च “अनेकस्य प्रशस्यैकमुत्तरम्” ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः

स्पर्द्धयाधिबलं मतम् ॥ ५२८ ॥ (ब)

यथा मम प्रभावत्या—“वचनाभः ।

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥ (भ)

प्रद्युम्नः । अरे रे असुरापसद ! (म) अलममुना बहुप्रलापेन
मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

प्रकुरुषेते मद्यं विना तेन मासेन किं ? मद्यसङ्घितमांसभोजनमेव कश्चिकरमित्यर्थः ।
अहो ! मद्यश्चापि तव प्रियम् ? प्रियं सत्यं, परन्तु वाराङ्गनाभिः सङ्घः ; विना
वेष्ट्याभिमंद्यमपि न मदकरमित्यर्थः । वेष्ट्या वाराङ्गना अपि अर्धरुचिः अर्धाभि-
लाषिणी, तन्तु भिद्युः, कुतस्तव धनम् ? आयातीति शेषः । द्यूतेन चौर्येषु वा
भवतः चौर्यद्यूतयोरपि परिग्रहः स्वीकारः ? वर्णते इति शेषः । नष्टस्य आचार-
भटस्य अन्या गतिः का ? न कान्यैत्यर्थः ।

(ब) अधिबलमाह अन्योन्येति । स्पर्द्धया अहङ्कारेण अन्योन्यं परस्परं वाक्यस्य
आधिक्येन अतिशयेन उक्तिः अधिबलं मतम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । अस्मेति । अस्य प्रद्युम्नस्य वक्षः क्षणेनैव अनया
हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः । लीलयो अलङ्कृत्य अद्य वः
युष्माकं युष्मानाद्वलित्यर्थः अनादरे बहो । भुवनद्वयं स्वर्गं प्रथिवीषु इत्यर्थः स्वस्य
पातालवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उन्मूलयिष्यामि ।

(म) असुरापसद ! असुरावस ।

(न) अद्येति । प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर- निहितान्

आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोक्षितेयं
 क्षीणी क्षणेन पिशिताशनक्षोभनीया” ॥ (य)
 गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
 भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२६ ॥ (र)

यथा वेण्यां—“राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
 पर्याप्तमेव करभोर ! ममोर्युग्मम्” ॥ (ल)
 अनन्तरं प्रविश्य—“कषुक्नी । देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
 अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्या-

न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५३० ॥ (व)

यथा कलितरामे—“सोता । जाद ! कल्लं कल्ल अमोञ्जा-
 एण गंतव्वं तच्चिं सो राद्या विणएण पणयिदब्बो” । लवः ।

उरुकीदृशात् महाधनुषः निर्मलितानां काष्ठानां शराणां समूहस्य पातः क्षेपः इयं
 क्षीणी पृथ्वी क्षणेन अत्यल्पकालेन समस्तानां दितिजानां दैव्यानां ज्यतनोः क्षिप्रैः
 क्षयिता अभिषिक्ता सती पिशिताशनानां सांसर्गभोगिनां क्षोभनीया अनिलवशीया
 क्षयवर्तिनीत्यर्थः, आस्तां भवतु । वसन्ततिलकं वचम् ।

(र) गण्डमाह गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं भिन्नार्थं पृथगर्थं
 सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । अध्यासितुमिति । भागुनतीं प्रति दुर्योधन-
 वचनम् । हे करभोर ! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव जघनस्थलस्य
 अध्यासितुम् अधिष्ठितुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्गरूपभिन्नार्थं
 वचनं प्रस्तुतस्य दुर्योधनोद्भङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(व) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य समाधत्त उक्तस्य वाक्यस्य
 अन्वया व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

“अथ किमावाभ्यां राजोपजौविभ्यां भवितव्यम्” । सीता ।
“जाद ! सो तुङ्गाणं पिदा” । लवः । “किमावयोः रघुपतिः
पिता ?” सीता । (साशङ्कम्) “मा अन्वधा संकथं णं क्खु
तुङ्गाणं सभलाए ज्जेव पुहबीए त्ति” । (श)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५३१ ॥ (घ)

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम्—
“सुसङ्गता । सखि ! जस्म किदे तुमं भाअदा सो इदो ज्जेव
चिट्ठदि” । सागरिका । “कस्म किदे अहं भाअदा” ? सुसङ्गता ।
“णं चित्तफलअस्स” । अत्र त्वं राज्ञः कृते भागतेत्यर्थः
संहतः (स) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३२ ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति यथेति । आदेति । “पुत्र ! कस्म खलु अधीभ्यामां
गतव्यं तर्हि सु राजा विनयेन प्रवर्धितव्य” इति संस्कृतम् । आदेति । “पुत्र ! ख
युष्माकं पिता” इति संस्कृतम् । “मा इति । “मा अन्वधा गृहेषा न खलु युवयोः
सकलाया एव पृथिव्याः” इति संस्कृतम् । अत्र स्वभाषीतस्य स युवयोः
पितेति वाक्यस्य सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पाञ्चकुरुपत्तेन अन्वधा
न्याख्यानम् ।

(घ) नालिकामाह प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नालिका
भवति ।

(स) उदाहरति यथेति । सखीति । “सखि ! वस्य कृते त्वमानता स इह एव
निष्ठति” इति संस्कृतम् । कस्म इति । “कस्म कृते अहमानता” इति संस्कृतम् ।
च इति । “ननु चित्तफलकस्य” इति संस्कृतम् । अत्र राज्ञः कृते त्वमानतेति
उपरं संहतम् ;

तत्राद्यं (क्ष) यथा मम प्रभावत्याम्—“प्रद्युम्नः (सहकार
वल्लीमवलोक्य सानन्दम्) अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहला रसावहा तन्वी ।

किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे” ॥ (क)

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति
गान्धारीवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यक्षोभकरं वचः ॥ ५३३ ॥ (ख)

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति—“विदूषकः । सा दाव उपदेसमुध्वा गमि-
स्ससि” इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति । “आर्य्य !
उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः” । विदूषकः । “पठमं बह्वण-
पूष्ना भोदि सा इमा ए लङ्घिता” (ग) । मालविका । “स्मयते”

(५) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति । असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च असङ्गतः हितवाक्यमश्लक्षित इत्यर्थः । मूर्खस्य पुरः अगतः
हितं वचः असौ असत्प्रलापः ।

(६) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(क) अलीति । अलिकुलं भ्रमरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मनीहरकेशा, परि-
मलः सौरभः तद्वद्बहुला अतिसौरभशालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवहतीति
तथोक्ता अत्यनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी क्लृप्ताङ्गी, किशलयः पल्लवः तद्वत् पेशलः कीमल-
पाणिर्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम प्रियतमा
अतिप्रेयसी । अत्र सहकारलतायां स्वप्रियाङ्गुहिरसम्बद्धा ।

(ख) व्याहारमाह व्याहार इति । परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यक्षोभकरं
वचः असौ व्याहारः ।

(ग) उदाहरति यथेति । सा इति । “सा तावदुपदेशमुत्वा गमिष्यसि” इति
संस्कृतम् । पठमं इति । “प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवात् सा अनया लङ्घिता” इति
संस्कृतम् ।

इत्यादिमा नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः ।

दोषा गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ ५३४ ॥ (घ)

क्रमेण यथा—

“प्रिय ! जीवितता कौर्व्यं निस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥ (ङ)

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥ (च)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं
विधेयानि । विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपौहोदा-
हृतानि वीथी च । नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वा-
दीथीयम् । यथा मालविका ।

(घ) मृदुस्माद् दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः, गुणाः दोषाश्च
युः तत् मृदवम् ।

(ङ) उदाहरति । हे प्रिय ! जीवितता त्वरिहे जीवन्मित्रार्थः कौर्व्यं
नेष्टुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरणं देहो
जीवनस्य मित्रभूतः तव विरहे देहे जीवन्स्थितिरतीव क्लेशवद्वा, तस्मात् तदानीं
जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नी चेत् तस्य कौर्व्यादिकमवश्यवक्तव्यमिति भावः ।
पुनः पुनः त्वद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्यत्वर्थः, मम एते जीवनस्य कौर्व्यादयः गुणताम्
पशुकृतां गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

(च) तस्या इति । नन्वं प्रति नायकस्त्रीक्तिरिवम् । तस्याः कान्ताया
यौवनश्रिया तादृखलस्यैवा भूषितं विराजितं तत् रूपसौन्दर्यं रूपमाधुर्यं मम
सुखैकतायनं सुखमावाधारं यत् जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः, तत् दुःखायैव
दुःखप्राप्तये एव । अत्र गुणानां दोषत्वम् ।

अथ प्रहसनम् ।

भाषवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।
भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३५ ॥ (ङ)

अत्र नारभटौ नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीर्यङ्गानि स्थितिर्न वा ।
तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ॥५३६॥ (ज)
एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३७ ॥ (झ)

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद् विदुः ॥

४३८ ॥ (ञ)

यथा धूर्तं चरितम् ।

(ङ) प्रहसनमाह आचेति । भाषवत् भाष इव भाषे यथा मुखं निर्वहणञ्च सन्धी, सन्ध्यङ्गानि च वङ्गानि, लास्याङ्गानि च दन्त, एकीऽङ्गः, तथावापीति भावः ।

(ज) तत्र विशेषमाह आचेति । अत्र प्रहसने नारभटौ वृत्तिर्न प्रयोज्येति शेषः । वीर्यङ्गानां स्थितिरवस्थानं न वा नैव, अथवा वीर्यङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः । अत्र प्रहसने तपस्त्रादिषु मध्ये कश्चित् नायको वाच्यः । अत्र भगवच्छब्देन सम्भाषी प्रीयते । अन्यत् सुगमम् ।

(झ) प्रहसनस्य मीढवर्धं वक्तुमारभते एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं प्रहसनं, शुद्धम् उच्यते ।

(ञ) आश्रित्येति । कञ्चन जनं धृष्टमित्रं नायकमाश्रित्य इति भावः, यत् हास्यं प्रहसनं, क्रियते तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां सङ्कीर्णं केचिद्विचरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्कमथवैकाङ्कनिर्मितम् ॥

५३६ ॥ (ट)

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्वाह ।

“वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेशपरिच्छेदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णम्” ॥ (ठ) इति ।

विकृततन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५४०॥ (ड)

इदन्तु सङ्कीर्णं नैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्गोक्तम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र ।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

(ट) वृत्तमिति । यत्र बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊचिरे
उक्तवन्तः ; तत् सङ्कीर्णग्रहणं द्वाङ्कम् अङ्कद्वयचटितं वा एकेनेव अङ्केन विनिर्मितं
भवति ।

(ठ) वेश्येति । यत्र ग्रहसन्ने वेश्यादीनां वचनं तथा तेषामविकृतानां यथा-
स्थितानामिति भावः, वेश्यानां परिच्छेदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरण-
मित्यर्थः, तत् सङ्कीर्णम् ।

(ड) विकृतमिति । यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारुस्य नटस्य
प्रदादेशं वेश्ययुक्ताः वचनयुक्ताश्च भवेयुः तत् द्वाङ्कं ग्रहणं, विकृतं विदुः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्योष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुन

॥ ५४१ ॥ (ठ)

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वशालभञ्जिकादि ।

अथ वोटकम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

वोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४२ ॥ (ण)

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा स्तम्भितरश्मम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी ।

अथ गोष्ठी ।

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

(ठ) उपरूपकाख्याङ्गं अथेति । नाटिकेति । कृतवृत्ता कल्पितवृत्तानां न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीबहुला, चतुरङ्गिका चतुर्भिरङ्गैः सम्पाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः प्रसिद्धः धीरखलितः निथिनी मृदुरनिशमिति लघु-
योक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता नायकः
देव्याः महिष्याः मासेन भयेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकायां सम्भवत्तेत समा-
जेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः दिव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः
प्रायेण विमर्षास्त्यसम्बिद्धीना इत्यर्थः । अन्यत् सुममम् ।

(ण) वोटकमाह अथेति । सप्तेति । सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च वा अष्टौः
यव तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकचरितसहितं
नाट्यं वोटकं प्राहुः ।

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड् योषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥

५४३ ॥ (त)

यथा रैवतमदनिका ।

अथ सट्टकम् ।

सट्टकं प्राकृततृणेषपाद्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।

अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥ ५४४ ॥ (थ)

यथा कर्पूरमञ्जरी ।

अथ नाट्यरासकम् ।

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।

उदात्तनायकं तद्वत् पौठमर्दीपनायकम् ॥

हास्योऽङ्गत्वं सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।

मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥

(त) गोष्ठीमाह अथेति । प्राकृतैरिति । प्राकृतेः नातिविदग्धेः । नोदात्त-
।चना संस्तृताभ्याविष्टौ । पञ्चभिः षड्भिर्वा योषिद्विरन्विता । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) सट्टकमाह सट्टकमिति । प्राकृतं संस्तृतादेवत्, अशेषं समस्तं पाद्यं
।क्यं यस्मिन् तत्, अप्रवेशकं प्रवेशवर्जितम् प्रचुरः बहुलः । जवनिकाख्याः
षडाः प्रयोज्याः अङ्गस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः । अन्यत् अङ्गसंस्था-
दिकम् ।

(द) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बह्वी तात्पर्यं तात्पर्यक्रियामात्रं
लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यस्मिन् तत्, “तातः काव्यक्रियामात्रः लयः साम्यम्”

केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४५ ॥ (द)

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती
यथा विलासवती ।

अथ प्रस्थानम् ।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका वृत्तिः कौशकी भारती तथा ॥

सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः ।

अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४६ ॥ (घ)

यथा शृङ्गारतिलकम् ।

अथोल्लाप्यम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

शिल्पकाङ्कैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः । (न)

उल्लाप्यं बहुसंग्रामं त्यसगीतिमनोहरम् ।

इत्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्तलक्षणः उपनायकः
नायकसहकारी यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससहितः हास्यः अत्र अङ्कौ प्रधानम् ।
नारी नायिका । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि इतर इत्यर्थः ।
सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रसृतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य संहतिः
समापनम् । अन्यत् संगमम् ।

(न) उल्लाप्यमाह अथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायकी यत्र
तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यनायकीचित्तपरिवयुक्तम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

चतस्रो नायिकास्त्रय त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

५४७ ॥ (प)

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुल्लिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥

५४८ ॥ (फ)

यथा यादवोदयः ।

अथ प्रेङ्खणम् ।

गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।

नियुजसम्प्रेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

(प) अन्यसम्मतमुज्जायमाह लङ्गायमिति । तत्रैव निमग्नेन इति भावः,
यथा त्रिपदीगीतेन समोहरम् । केचन पश्चिन्ता इदम् उज्जायं वदन्तीति शेषः ।

(फ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । आरभटी इति विशेषः तया हीनं
खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथा च्छुल्लि-
का हन्दीमेदौ ताव्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारतत्त्ववाक्यसमन्वितम् । नेता
नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । अथ काव्ये आद्यौ मुखप्रतिमुखि
इत्यर्थः अन्तिमः निर्वहणमित्यर्थः । अन्तत् सुगमम् ।

(ग) प्रेङ्खणमाह अथेति । गर्भेति । गर्भावमर्षरहितं गर्भविमर्षवृत्ति-
शयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुजः सम्प्रेटः सरीरभाववच्च

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४६ ॥ (ब)

यथा बालिबधः ।

अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥
असूत्रधारमेकाङ्कं सवौध्यङ्कं कलान्वितम् ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
द्वह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥
५५० ॥ (भ)

यथा मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।
पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतारः ॥

ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्वृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना प्रकृत-
प्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारलेऽपि नेपथ्यस्थेन केनचित्
नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(भ) रासकमाह अथेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः गटेः
सम्पादनित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः, भूयिष्ठं
पर्याप्तम् । कला शृङ्गादिका चतुःषष्टिप्रकारा तत्राश्रितं, श्लिष्टया मिश्रयंवा
नान्दा युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र बत, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन
बर्णनेन संश्रितम् ।

भवेयुः पुरसंरोधकलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

यथा मायाकापालिकम् ।

अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायिकां गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विहङ्गिरूपरूपकम् ॥५५२॥

(य)

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित् प्रचक्षते ॥” (र)

ऊह्यमुदाहरणम् ।

(म) संलापकमाङ्क संलापक इति । पाषण्डः मूर्खः अशर्मिको वा । पुरसंरोधः नगरावरोधः, कलं “प्रियाभैरप्रियैर्वाङ्मैर्विंशोभ्य कलनाच्छलम्” इत्युक्तलक्षणं, संग्रामं युद्धं, विद्रवः “शङ्काभयदाभक्ततः सन्धुमी विद्रवी मतः” इत्युक्तलक्षणः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(य) श्रीगदितमाङ्क अर्धेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्ध-वृत्तान्तम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । गर्भविमर्षसम्बिधयवर्जितं, भारतीवृत्ति-बहुलञ्च । श्री इति शब्देन संयुतं बहुलः श्रीशब्दप्रवीणयुतमित्यर्थः ।

(र) श्रीगति । श्रागादिते रासीना सपविष्टा श्रीः श्रीवेशवारिणी नटीवर्धः, किञ्चित् गायेत् पठेदपि । तथा एकाङ्कः एकैकैत्र अङ्केन समाप्तः भारतीप्रायः भारतीवृत्तिबहुलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते ।

अथ प्रकरिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्धवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥५५६॥

(स)

मुख्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्तियः ।

वाग्दत्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥

५५७ ॥ (ह)

यथा केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ॥

उदात्तनायिका मन्दपुरुषाऽत्राङ्कसप्तकम् ॥

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ (च)

(स) प्रकरिकासौ अयेति । नाटिकेवेति । सार्धवाहो वणिकः । अन्तः
स्पष्टम् ।

(ह) हल्लीशमाह हल्लीश इति । वाग्दत्तः संस्कृतभाषया सहित इत्यर्थः,
एकपुरुषः एकमात्रनटः । मुखान्तिमौ आद्यचरमौ मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्तः
स्पष्टम् ।

(च) भाणिकामाह अयेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिच्छन्नपरिच्छदा ।

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कौर्त्तनम् ।
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ॥
भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु साध्वसम्
सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ॥
निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
संहार इति च प्राहुयत् कार्यस्य समापनम् ।

५५८ ॥ (क)

स्यष्टान्युदाहरणानि—यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषामपि
नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेष-
परिग्रहः । यत् च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तच्च तत्सङ्गावस्थ
नियमः ।

अथ अव्यकाव्यानि ।

अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५९॥

(ख)

मन्दः इति पुनः नायकः यस्यां वाटशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासादौ नि संहारा-
नानि सप्त अस्याः अङ्गानौत्यर्थः ।

(क) उपन्यासादि सप्तङ्गानां लक्षणाभ्यां उपन्यास इति । प्रसङ्गेन काव्यस्य
कौर्त्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदोषादिरित्युक्तलक्षणः,
तस्य वाक्ये कृतृलक्षणवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्तिर्भ्रान्त्य-
वज्ञानस्य इत्यर्थः, नाशः विच्छेदः विबोधः स्यात् । मिथ्या आख्यातं लक्षणं साध्व-
सम् । इह भाषिकायां कोपेन पीडया वा सोपालम्भवचः तिरस्कारवचनं समर्प-
णम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कौर्त्तनं निवृत्तिरिति कथ्यते । काव्यस्य
सत् समापनं तत् संहार इति प्राहुः, प्राच इति शेषः ।

(ख) दृष्टकाव्यमुक्त्वा अव्यकाव्याभ्यां अवेति । अव्यमिति । श्रोतव्य-
मात्रमिति मादशब्देन दृष्टकाव्यव्यवच्छेदः ।

तत्र पद्यमयान्याह ।

कुन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं विभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५६० ॥ (ग)

तत्र मुक्तकं यथा मम—

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥ (घ)

युग्मकं यथा मम—

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।

प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥

इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुपध्वनिः ॥ (ङ)

(ग) कुन्द इति । कुन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बह्वानि रचितानि पदानि
सुतिङन्तरूपाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । पञ्चभिरिति नूनसंख्या-
व्यवच्छेदः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रेति । मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाभि-
निष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दधनम् अनन्तम् अपारम् अव्ययम् अच्युतम्
अजं अन्यरहितं परं यत् ब्रह्मं चणं साक्षात् कर्तुम् प्रत्यक्षीकर्तुं उपासते भजन्ते,
ताः मथुरापुरीयवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात्
शतधा बहुधा इत्यर्थः, आलिङ्गन्ति समालपन्ति आकर्षन्ति क्रीडांशमाहरन्ति,
चुम्बन्ति च । आर्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(ङ) किमिति । हे कान्ते ! करस्य उपाने शान्तभागे करत्रये इत्यर्थः, इमां

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सदंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासीकृतं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्केकञ्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादौनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका ब्रूह ।
 नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सग्रान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥

गण्यस्थलीं किं कथं करोषि, न एवः न्तः एकावसानं यस्य सः नैकान्तः अन्यासक्त इति यावत् स न भवतीति अनेकान्तः, तस्मिन् तस्यावबोधे इत्यर्थः, प्रणयप्रवणं प्रणयाकाङ्क्षणीत्यर्थः, कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः । इति एवं प्रकारेण यावत् वयं सुरङ्गाक्षीं स्रगनयनां वक्तुम् ईदृशमहं चेष्टामहं तावत् चूते रसाले सधुरः मनीहरः मधुपध्वनिः धमरभङ्गाः आविरभूत् अजायत, धमररवेणैव मानभङ्गो जातः, नास्माकं प्रयासस्यावश्यकतेति भावः ।

(च) महाकाव्यमाह समग्रम् इति । सर्गैः अवाप्तराशेर्दृशनेरुपलक्षितः बन्धः सुदृशेयम् इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः, सुरः देवविशेषः ; बहवो

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्बी च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणीपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी दृष्ट ॥

(वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी दृष्ट ॥)

कवेवृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामस्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

५६१ ॥ (च)

वर्णनीयाणि यथालाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यवृत्तकै-
र्विचित्रवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलि-
मन्त्रपुत्रादयः । (क) यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः । यथा
वा राम राघवविलासादिः ।

अनेके, नायका इत्यर्थः । नाटकसम्बन्धः नाटकीकृतमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः ।
नामसाङ्गेषु पुराणादिषु उद्धृतम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम् । भुज्जनाश्रयं सावज्जनाचरित-
मिति । वर्णाधर्मविक्रममोक्षाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकफलं च कृतिचकारी
प्राप्य भवति । आदौ चारम्भे महाकाव्यस्येति शेषः, नमस्क्रिया देवतादीनां प्रसङ्गः
कार्यादीनां सुभाशंसनं वा लोकाणामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुन इति वृत्तसम्बन्धिनः
प्रधानम्य निर्देशः कौत्सनम् । खलादीनां दुर्जनादीनाम् । एकवृत्तसमयैः एकविध-
वृत्तनिबद्धैरित्यर्थः, अवसाने सर्गसमाप्तौ अन्यवृत्तकैः भिन्नकन्दोर्विरचितैरित्यर्थः ।
इति महाकाव्ये । नानावृत्तमयः बहुभिन्नेन्दुभिः रचित इत्यर्थः । उपयमी विवाहः ।
यथायोगं यथासम्भवं, साङ्गोपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसङ्गिताः । कवेः प्रणीतः वा वृत्तस्य
वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना अस्य महाकाव्यं नाम कर्तव्य-
मिति शेषः । तत्र कविनाम यथा—साघभारविप्रश्चरितम् । वृत्तनाम यथा—
कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा—रघुवंशदि । इतरनाम यथा—भट्टिप्रश्चरितम् ।
तु किन्तु सर्गनाम सर्गोपादेया वर्णनीया या कथा तथा कर्तव्यमिति शेषः ;
यथा—रतिविलापी नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्धे पुनः सर्गा-

भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥५६२॥ (ज)

अस्मिन् महाकाव्ये—यथा महाभारतम् । (झ)

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।

छन्दसास्कन्दकेनैतत् कचिद्भलितकैरपि ॥

५६३॥ (ज)

गुथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयारखचरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६४॥ (ट)

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रावर्जितम् ॥

५६५॥ (ट)

यथा भिच्छाटनम् आर्याविलासश्च ।

(क) रसेषु शृङ्गारस्यैव प्राधान्यात् कलकैलिसमुपानादयः तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शिताः । एवं वीरादिषु यथासम्भव साङ्गोपाङ्गोदाहरणं न्ययम् ।

(ज) अस्मिन्निति । आर्धे ऋषिप्रणीत अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यान-संज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(झ) महाभारतादी गद्यसत्त्वेऽपि पद्यश्राव्युत्थं नैव महाकाव्यत्वव्यवहारः ।

(ञ) प्राकृतैरिति । प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महाकाव्ये । आस्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । गलिबैकेः तदाख्य-छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ट) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महाकाव्ये ।

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥५६६॥ (ङ)

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्यान्यानपेक्षकः ।

व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५७७॥ (ठ)

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या । यथा सुक्ताव-
ल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं सुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्विधं समासाद्यं तुय्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६८॥ (ण)

(ङ) काव्यमाह भाषेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा पञ्चमादि
तथोर्निधमात् भाषया रचिते न विभाषा, विभाषया रचिते न भाषा प्रयोक्तव्य
इति नियमेन रचितमिति शेषः, सर्गसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकाधप्रवर्णे
एकाधप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत्, पद्यैः रचितमिति शेषः, सन्धि
सामग्र्यवर्जितं मुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(ठ) खण्डकाव्यमाह स्मरति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानुरूप
मित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ड) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोका
समूहः कोषः ॥ स कोषः व्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्च
अतिमनोरमः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(ण) गद्यमाह वृत्तेति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं गद्यं सुक्तकं च

मुक्तकं यथा—“गुरुर्वचसि पृथुकरसि” इत्यादि । वृत्तगन्धि
यथा मम—“समरक्षण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोद-
ण्डशिखिनौटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर !” (त) । अत्र कुण्डली-
कृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्धवृत्तस्य पादः । समरक्षण्डूयनेति च
प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव—
“अग्निसं विंश्रमर णिसिददरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-
वरपरबल !” (यु) इत्यादि । चूर्णकं यथा मम—“गूणरत्न-
सागर ! जगदिकनागर ! कामिनीमदन ! जनरञ्जन !” इत्यादि ।
कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदाय्यां क्वचिद् वक्तापवक्ताके ॥

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टुं तत्कीर्तनम् ॥

५६६ ॥ (द)

यथा कादम्बर्यादि ।

यम् । तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकम् । आद्यं
मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तभागयुतम्, वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्यत्
उत्कलिकाप्रायमित्यर्थः, दीर्घसमासेन आद्यं युतं, तृथं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः,
असमासकम् अन्येन समासेन युक्तमित्यर्थः ।

(त) समरसि । समरस्य कण्डूयनं निविडाभ्यां वृद्धाभ्यां भुजदण्डाभ्यां कुण्डली-
कृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिखिन्वाः मीढ्याः टङ्कारः तेन उज्जागरितं
रेणः शरीरं गच्छति तत्सम्बन्धी ।

(य) अग्निसं इति । “अग्निसं विंश्रमर रनिशिततरारविसरविदलितसमरपरिमत्-
वरपरबल” इत्यादि संस्कृतम् । अग्निरिति । अग्निरम् अग्नवरतं विंश्रमराः प्रसरन्तः
विशिततराः शान्धिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः, मराः तेषां विसरीष विस्फेपेण विदलितं
तरपरिगतं संघामस्थितं प्रबलं वरबलं बहुसैन्यं येन तत्सम्बन्धी ।

(५) गद्यमिदं कथायां कथायामिति । कथायां सरसं वस्तु इति
विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आय्या भवेत्, क्वचिदा वक्ताप-

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम्
 अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
 कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
 भाष्यावक्रापवक्राणां कन्दसा येन केनचित् ॥
 अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

२७०॥ (घ)

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्डराचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-
 नेव निबद्ध्यते” इत्याहुस्तदयुक्तम् (न) । आख्यानादयश्च
 कथाख्यायिकयोरेवास्तर्भावाच्च पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनेव—
 “अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (प) शेषाश्चाख्यानजातयः” । इति ।
 एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि ।

वक्रकञ्च कन्दसौ प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः श्लोकैः नम-
 स्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेहं तस्य चरितस्य कौत्सनं कथनं भवेदिति शेषः ।

(घ) पद्यस्यापरभेदेरुपामाख्यायिकामाह आख्यायिकेति ।

कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्येनमस्कारः खलचरित-
 वर्णनञ्च तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्त्वेतावान् यत् कवेः वंशादीनां
 कौत्सनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचित् गद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां
 व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाम्ना बध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे भाष्या-
 वक्रापवक्राणां कन्दसा मध्ये येन केनचित् कन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन भाविनः
 भविष्यतः कवेस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(न) अपीति । तदापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि
 उदीरणात् उदीरयन्ति अनियमः अनियमस्तु दृष्ट इति दण्डराचार्यस्य वचनात्
 नायकेनेव आख्यायिका निबद्ध्यतेति कथाश्चित्तमयुक्तमिति प्रसिद्धार्थः ।

(घ) अवेति । अत्रैव कथायामाख्यायिकायां वेत्यर्थः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

३८५

अथ गद्यपद्यमयानि । (फ)

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥५७१॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयो राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥५७२॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करभकन्त आत्मभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥

॥५७३॥

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये-
मेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तमेदानतिक्रमाच्च न पृथग्-
लक्षिताः । (ब)

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः

परिच्छेदः ।

(फ) गद्यपद्यमयानि श्रव्यकाव्यानीत्यर्थः ।

(ब) उद्देशमात्रेति । उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः विख्याताः तज्ज्ञावात्
उक्तमेदानतिक्रमाच्च न पृथगलक्षिताः । (ब)
इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः
परिच्छेदः ।

इति वि, ए, उपाधिवारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

808/VIS/S(JIV/A⁵)

174786

